

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՈՅՆ-ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՅ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Ե.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՈՅՆ - ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՅ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

ՎԻՇԵՆԱ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1892.

891.99.09
5-21

10 NOV 2011

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏՈՅՆ - ԿԱԼԻՍԹԵՆԵԱՅ

ՎԱՐՈՒՑ ԵՂԵՔՍԵՆԴՐԻ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԼԵՐՈՍ Վ. ՏԱԷԷԱՆ

ԽԽԽԽ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ԽԽԽԽ ԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1892.

1002
8241

Առաջիկայ գրութիւնս փորձ մըն է քննադատական ուսում մնասիրութեան այնպիսի գրքի մը նկատմամբ՝ որ հայ թարգմանական մատենադրութեան մէջ նշանաւոր գիրք մ'ունի իրաւամբք։ Զանազան ենք Աղեքսանդրի Արուց այս հնաւանդ թարգմանութեան հայ մատենադրութեան մէջ ունեցած ազդեցութիւնը պարզել լիովին՝ որչափ կրցանք։ Չորս կէտի վրայ ի մասնաւորի ընդարձակ խօսիլ հարկ եղաւ այսինքն՝ Աալիսթենեայ եւ Խորենացւոյ աղերսին, հայ թարգմանութեանս մեզ ծանօթ ձեռագրաց վիճակին, թարգմանութեանս որպիսութեանն ու լեզուին, եւ մասնաւանդ թարգմանութեանս եւ յոյն բնագրին հետ ունեցած համեմատութեան նկատմամբ, թէեւ այս վերջինն ի հարկէ չունի այն կատարելութիւնը, որ կրնար պահանջուիլ եթէ հայ թարգմանութեան նոր հրատարակութիւն մ'ալ լոյս տեսնէր։

Գրութեանս մեծագոյն մասն (էջ 1—212) լոյս տեսած է նախ մասն մասն «Հանդէս Ամօրեայ», թերթին մէջ։ Սակայն այժմու հրատարակութիւնս շատ ճշտացած է ընդարձակ յաւելումներով՝ մանաւանդ վերջերք (էջ 175—212)։ Իսկ վերջին հատածն (§ 7), որ համեմատութիւն է հայ թարգմանութեան եւ յոյն բնագրին, բոլորովին նոր է (էջ 212—270)։

Թէ որչափ յաջողած է մեր այս ձեռնարկութիւնը՝ անկողմնակալ ընթերցողաց կը թողունք գտակել, ինդրելով կանխաւ ներողութիւն տալաբանական քանի մը վրիպակաց հայ եւ յոյն կոչմանց մէջ, զորոնք նշանակել աւելորդ կը համարինք։ Մտադիր ալ կ'ընենք որ յոյն բնագրին կոչմանց մէջ ի հարկէ ճշգիւ հետեւած ենք յոյն հրատարակութեան, անխափր անփոփոխ պահելով յոյն բնագիրն՝ հանդերձ նաեւ անոր ակնյայտին լեզուի եւ ուղղագրութեան սխալներովն եւն։ Պարտք կը համարինք նոյնպէս յայտնել հոս կրկին անգամ ջերմ շնորհակալութիւն այն ամենուն՝ որ նպաստեցին մեզ կարեւոր տեղեկութիւններ տալով հայ ձեռագրաց վրայ։ Գծրախտաբար Էջմիածնի ձեռագրաց վրայ կարելի չեղաւ տեղեկութիւն մը ստանալ, թէեւ չենք կարծեր որ նոյն Գրատան ձեռագիրք մասնաւոր ընտրութիւն մ'ունենան քան ծանօթները, նկատելով անոնց գրութեան ժամանակը։

¹ «Հանդէս Ամօրեայ» 1891, թ. 1—12; Հմմտ. նաեւ «Հանդէս Ամօրեայ» 1892, թ. 1, էջ 21 (Դիտողութիւն) որ է մեր այս գրոց՝ էջ 181—183։

² Տես «Մայր Յայտակ» տպ. Տփ. 1863, թիւք 1708—1711։ Անշուշտ կան նոյն գրատառեր նաեւ այլ օրինակք։

Այս տեղ՝ թէեւ ակամայ՝ պէտք ենք յիշել մեր այ գրութեան վրայ եղած այն քննադատական ակնարկը, որ Մեծ. Հ. Բարսեղ Սարգսեան բրած է մեր այս ուսումնասիրութեան վրայ¹։ Այս տեղ կ'ըսուի (էջ 16—17.) «Տարիներ յառաջ լոյս տեսած Հ. Ար. Սիւքրեանի մէկ յօդուածն՝ Արշակայ 31 ամեայ պատերազմին եւ Խորնոյ ծերոյն մասին դեռ նոր կարգալով, (կ'ըսէ ակնարկելով մեր այս գրութիւնը,) ձեռք կը զարնուի Ստոյն-Կալիսթենեայ Արուց Աղէքսանդրի անվերջենալի ուսումնասիրութեանն, եւ կը շանչանայ (!) իսկ թէ նա ինչն (այսինքն՝ մենք) է որ աւելի անգամ (!) կը յայտնէ զՄ. Խորենացիին իրեւ թարգմանիչ եւ բանաբաղ սոյն պատմագրութեան, մինչդեռ Հ. Ներսէս Սարգսեան (նախ !) եւ Հ. Ար. Սիւքրեան արդէն ի վաղուց նոյն գիւտն բրած են եւ հրատարակ հանած։» — Առ այս կ'ըսենք՝ նախ՝ թէ Հ. Ար. Սիւքրեանի յօդուածը չէր որ գրեց զմեզ մեր այս ուսումնասիրութեան, այլ Կիլիկիայոթէր գերմանացւոյն յօդուածը. (տես վարը՝ էջ 9. 64 եւն.) Սակայն այս ամէն աւելորդ եւ աննպատակ խնդիր է։ Այսպիսի ուսումնասիրութեանց մէջ թէ ինչ գրգիշ է կամ ոչ՝ խնդրէ դուրս է. ինչպէս ոչ որ կրնայ խոտել քննադատին Ագաթանգեղեայ քննութիւնը միայն այն պատճառաւ որ՝ ըստ հեղինակին վկայութեան՝ Ագաթանգեղեայ գրութիւնը կարգալէն գրուած է (Ագաթանգ. էջ ԺԱ, 10 եւն.) որով «տարիներ» վերջը գրել ձեռնարկուած է իւր ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը. (որ կրկին ծաւալն ունի քան այս մեր «անվերջենալի» ուսումնասիրութիւնը)։

Դարձեալ բոլորովին «խալ է թէ մենք լռելով մեզմէ յառաջ գրողներն եւ յակնէ յանուանէ զՀ. Ար. Սիւքրեան եւ զքննադատն, մեզ սեպհականած ըլլանք Խորենացւոյ բանաբաղութեան գիւտը։ Քննադատին աւելորդ երեւցած կ'երեւայ կարգալ (կամ գոնէ յիշել) մեր գրութեան 44—70 էջերը, ուր նշանակուած են բոլոր այն անձինքն՝ որ գրած են մեզմէ շատ յառաջ նոյն համեմատութիւնքն, այսպէս՝ Հայկազնեան Բառարանն (էջ 44 եւն.) Քննադատն (էջ 45. 48—56 եւն.) Հ. Ա. Ա. Սիւքրեան (էջ 57.) Հ. Բարսեղ Ա. Սարգսեան (էջ 58—60.) Կիլիկիայոթէր (էջ 64 եւն.), Պաւսանիան, Կալիսթենեայ հայ հրատարակութեան յառաջարանն եւն.։ Կը հաստատենք որ քննադատին գրածն ոչ լոկ յիշած ենք, այլ մինչեւ անգամ քանի մ'ըստ մեզ անճիշդ նախադասութեանց դէմ գրել ստիպուած ենք այն տեղ։ Եւ սակայն կ'ըսուի թէ լռած ըլլանք մեր նախորդներն եւ մեզ խորած անոնց կարծիքն։ Կարծենք այլ եւս աւելորդ է ուրիշ մեկնութիւն փնտռել։

Արջապէս յայտնապէս խօսելով չենք կրնար համամիտ ըլլալ՝ թէ նախ «Հ. Ներսէս Սարգսեան եւ (այս) Հ. Ար. Սիւքրեան . . . նոյն գիւտն բրած ըլլան։» Սիւքրեանն է արդեամբք (1878ին) «որ սուր գիտողութեամբը յերեւան հանած է այս կտորներուն փոխառութիւնն եւ

¹ Տես «Բաղմամբէպ» 1891, Դեկտ. Գաւելուած «Երկու Խօսք Ամսօրեայ Հանդիսի Թիւ 8 մատենախօսականին առթիւ։»

խստիւ քննադատած» (տես վարը՝ էջ 581) Իսկ քննադատն 1883ին (Հինգ տարի ետքը) ուրիշ բան ըրած չէ, բայց միայն յիշել այն գիւտն, եւ ջանալ՝ որչափ հնար է՝ նուազեցնել անոր յարգը, «պարտաւոր», եւ «անշահալի բառից եւ ոճոյ մէջ» հրատարակելով այն համաձայնութեան շատ մասերը. (տես վարը՝ էջ 591) — Այսու կը յուսանք այս խրնդիրն ալ պարզուած կ'ըլլայ:

Ար յաւելու քննադատը. (էջ 17.) «Խ. Աեչառեցւոյ յիշատակարանին մէջ տեսնելով Չաքարիա պրօշեանի անունն եւս կամ իրմէ եւ կամ մի ուրիշ ձեռքէ (!) ներմուծուած, կ'ընդգիմարանէ (տես՝ էջ 126) Այրարատի հեղինակին թէ Չաքարիային է այն յիշատակարանն եւ ոչ Աեչառեցւոյն, եւ թէ սա էր աշակերտ վարդապետին Եսայեայ Նշեցւոյ (°)՝ որուն համար գրելով իւր գործն ի Հռովմ՝ բերաւ իբրեւ պարգեւ: Իսկ Արաւֆորթեան ձեռագրի յիշատակարանին մէջ չի գտնելով բնաւ Չաքարիայի անունը Աեչառեցւոյն քով՝ զարմանք կը յայտնէ թէ ինչպէս հոն «Չաքարեան խմբին յատուկ կտորը թէ ի Հռովմ՝ գացած եւ դրած է սոյն գիրքը», չի գտնուիր: Եւ փոխանակ ուղղելու իւր սխալն (!) եւ Այրարատի հեղինակին իրաւունք տալու, վերստին (տես՝ էջ 88—91) ի համեմատութեան կը զրկէ զընթերցողն, կարծես իւր հակասութիւնն աւելի եւս յայտնի ընելու համար: — Առ այս կարծենք աւելորդ է կրկնել Չաքարեան յիշատակարանին արդեամբք գոյութիւնը, (որուն վրայ համտ. էջ 88—91 եւն) զոր ուրանալ անհնար է՝ քանի որ առջեւնիս ունինք: Բայց ասով ըսուած չ'ըլլար թէ Աեչառուեցի ալ չունի յիշատակարան, (ինչպէս կը մեկնէ քննադատը,) որ հիմն է Չաքարիայի յիշատակարանին, ինչպէս կրկնած ենք շատ անգամ. (տես էջ 91, 22 եւն:) Բայց Այրարատայ հեղինակն արդեամբք անճշգութեան մէջ է, երբ Չաքարիայի յաւելուածոյ յիշարտաւորանը տպելով՝ Աեչառուեցւոյ կը համարի զայն այն ձեւով, ուստի եւ Հռովմ երթալն եւն Աեչառեցւոյն կը վերագրուի: Այս տեղ յետս առնելու ոչինչ չկայ: Բոլորովին սխալ հասկըցած է նոյնպէս քննադատն՝ կարծելով թէ զՉաքարիա աշակերտ կը համարինք Եսայեայ Նշեցւոյ, մինչդեռ Չաքարիայի յիշած որեւիցէ «Եսային» չենք համեմատած «Նշեցւոյն» հետ. — «որովհետեւ այն ատեն Չաքարիա հասակակից կ'ըլլայ Խաչատուրոյ («Դոմն Ժամանակակից է Նշեցի, ապրելով ԺԳ դարու վերջը») որուն (Խաչատուրոյ) շարունակ է», Չաքարիա ըստ իւր իսկ խոստովանութեան. (տես՝ էջ 126:) Ըստ այսմ նոյն «Եսայի», անձին «Նշեցի», ըլլալը գոնէ իրաւամբ խնդրական համարած ենք եւ պէտք ենք համարիլ:

Իսկ Արաւֆորդեան օրինակին մէջ զաքարեան խմբի յատուկ կտորը (Հռովմ երթալն եւն) չգտնուիլն զարմանալի էր արդարեւ, եթէ բուն Չաքարիայի իսկական ձեռագիրն ըլլար, ինչպէս սխալմամբ կը կարծէինք. (էջ 158 եւն:) Սակայն այս սխալ տեսութիւնը պարզուեցաւ Մեծ. Պատ-

¹ «Այրարատ», էջ 267—268:

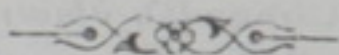
մածեանի գիտողութեամբն. (էջ 181—183,) որով այն կտո-
րին պակսին այլ եւս զարմանալի չ'երեւար:

Այսպէս կարծենք առանց հիման չէ որ չենք ըն-
դունած Այրաբաբի մեծանուն հեղինակին կարծիքն: Հռչա-
կաւ որ հեղինակին ճոխութիւնը յարգելով հանդերձ՝ կարելի
չէր որ Այրաբաբայ հեղինակն ամէն խնդիր մանրամասն ու-
սումնասիրած ըլլար: Եւ թէ արդեամբք Ասլիսթենեայ գրոց
մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուած չէ, յայտնի կը տես-
նուի այս խօսքէն: Թէ Խ. Աեշառուեցի «Պատմութիւն
(Աղեքսանդրի) զէրէսէրէսն»⁽¹⁾ կամ զթարգմանեալն ի
քաջաց նախնեաց — խանդարեալ է,» եթէ սխալ չենք
հասկընար այս խօսքը:

Բաւ համարելով այսչափն՝ զոր ակամայ շեղիլ ու
յիշել ստիպուած էինք, յոյս ունինք որ մեր այս «անվեր-
ջենալի», գրութիւնը կը փարատէ քննադատին կասկածը
(էջ 16) թէ մեր «շատ բան գրելու այս անյապ տենչը՝ քիչ
ժամանակ կու տայ գեռ աւելի հասուն կերպով ուսումնա-
սիրելու», եւն: «Քիչ», ժամանակի «անյապ տենչով», գրուած
եւ ոչ-հասուն գրութիւն մը չենք կարծեր որ այնպէս «ան-
վերջենալի», ըլլայ եւ այնպէս մանրակրկիտ, ինչպէս (— գոնէ
չենք կարծեր թէ անընդունելի երեւայ մեր այս խօսքը, —)
ջանացած ենք ընել մեր ուսումնասիրութիւնը:

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ը

¹ «Սխառն» էջ 399, Ծ. 1: Տես վարը՝ էջ 23:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ս Տ Ո Յ Ն - Կ Ա Լ Ի Ս Թ Ե Ն Ե Ա Յ

ՎԱՐՈՒՅ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ

1.

Ստոյն - Կալիսթենեայ գիրքն ընդհանրասպէս:

Հայոց հին մատենագրութիւնն՝ յանձուկ միտս՝ թարգմանութեան մատենագրութիւն է, որ սակաւ ժամանակի մէջ այնչափ գործ յառաջ բերած է, եւ այնչափ բազմաթիւ գրոց մթերք հայ լեզուաւ ամբարած, որ զարմանալի չէ թաղուած խորշերէն հետզհետէ նոր գրոց լոյս ելլելը: Սակայն այս թարգմանութեան ոգին իւր գործունէութեան շրջանը շատ որոշ գծերով սահմանած է. այն է՝ եկեղեցական - աստուածաբանական եւ միշտ քրիստոնէական. որով դասական մատենագրութեան կամ ընդհանրապէս հեթանոս մատենագրութեան հետքն անգամ չենք գտներ մեր հնագոյն թարգմանութեանց մէջ: Այս է պատճառն՝ որ քանի մը շատ դոյզնագիւտ բացառութիւնք այնչափ զարմանալի կ'երեւան, ինչպէս է այն մատեանն, որուն ուսումնասիրութեան կը ձեռնարկենք:

Ստոյն - Կալիսթենեայ գրոց հայ լեզուաւ, եւ այն՝ հինգերորդ դարէն գտնուած թարգմանութիւնն աւելի զարմանալի կ'երեւայ նաեւ հետեւեալ պատճառաւ: Հինգերորդ դարու կրտսերագոյն

Թարգմանչաց անհպելի մնացած չեն հեթանոսական մատենագրութեան քանի մը նշխարք, բայց ասոնց թարգմանութիւնքն հազիւ քանի մը կտոր են. այս դրից մէջ միշտ զարմանք է որ նախամեծարութիւն տրուեր է այնպիսի գրքի մը՝ որ մակեդոնացի մեծ աշխարհակալին անձին առասպելաց հաւաքումն կամ ճշդիւ՝ ըստ քմաց կարկատումն է: Ա՛ւաճի մեր զարմանքն երբ տեսնենք որ նոյն իսկ գրոցս հաւանական թարգմանիչն՝ այլեւայլ ակնարկութեանց մէջ կը ցուցնէ՝ թէ հաւատք չ'ուզեր ընծայել այս առասպելաց, եւ սակայն գտեր է արժանիք մ'այս գրոց վրայ ոչ միայն թարգմանելու, այլ եւ յաճախ անկէ փոխառութիւն ընելու իւր այլեւայլ գրոց մէջ. մինչդեռ հնութեան մեծայարգ պատմական, ճարտարախօսական եւ բանաստեղծական գլուխք-գործոց դժբախտութեամբ անծանօթ մնացած են կամ կարելոր չեն երեւցած հայ հին գրագիտաց: Նուազ յարգ չէ վայելած այս մատեանն նաեւ յաջորդ դարերու մէջ, թէեւ շատ մը կերպարանափոխութիւն կրելով, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Նոյն իսկ թարգմանութեանս այս նորանշան հանգամանքը պէտք էր դրդել՝ որ նոյնը մանրամասն քննութեան ենթարկուի. վասն զի եթէ չըլլան նաեւ ուրիշ պատճառք՝ բաւ է միայն գիտնալ թէ ինչ ոճով կը յեղուի ի հայ գործոյս ճարտար թարգմանիչը՝ հեթանոս Յունաստանի գաղափարներով գրուած երկասիրութիւն մը. մանաւանդ որ այնպիսի ճարտար եւ կորովի գրչէ բղխած է թարգմանութիւնն, որուն լեզուն՝ թէպէտ օտարացած շատ տեղ հելլենաբանութեամբ՝ դեռ միշտ կը ցուցնէ հայ լեզուին կենդանութիւնն ու ոգին, զոր զուր է փնտռել յաջորդ դարուց մէջ: Քննութեան դրդող կայ եւ այն պարագայն՝ որ գրոցս թարգմանիչն՝ որչափ կ'երեւայ՝ է նոյն ինքն Մովսէս Խորենացի: Այս մեծավաստակ հանճարոյն գրեթէ բոլոր գրութիւնքն եւ խմբագրութիւնքն բաւական

քննուեցան եւ քննադատուեցան յօտարաց եւ յազգայնոց. մինչ իւր թարգմանութեանց վրայ շատ դոյզն գիտողութիւնք միայն եղած են: Այս թարգմանութեանց մտադրութիւն նուիրելը պէտք ենք գոնէ երախտագիտութեան պարտք համարիլ այս ե. դարու մեծավաստակ գրչին: Նաեւ հայ մատենագրութեան բաւական լուսաւորութիւն կը մատուցանէ այս խնդիրը. վասն զի Ստոյն-Աալիս-թենեայ գիրքը նոյն իսկ խորենացւոյ Պատմութեան աղբիւրներէն մին է, զոր ինքն իբրեւ գրութեան կամ գեղեցիկ գրելու օրինակ առած է եւ նմանած անոր ոճոյն: Բաց ասկէ՝ գիտնալու արժանի է թէ Աղեքսանդրի վրայ գրուած առասպելք, որ բովանդակ աշխարհք գրաւած են, որ հին եւնոր աշխարհի գրեթէ ամէն ազգաց ծանօթ են, եւ ունեցած են բազմաթիւ գրութիւններ արձակ եւ չափական, որոնց հիմն է նոյն իսկ այս Ստոյն-Աալիս-թենեայ գիրքը, ինչ արձագանգ գտած են Հայոց մէջ:

Հայ բնագրին (texte) քննութիւնն Եւրոպական գիտնոց համար ուրիշ կարեւոր կէտ մըն է:

Աղեքսանդրի վրայ անշափ են կուտուած վէպք եւ առասպելք, եւ շատ մեծ է Աղեքսանդրի քաջագործութեանց վիպական մատենագրութիւնը թէ արեւելեան եւ թէ արեւմտեան ազգաց քով՝ սկսեալ նոյն իսկ Աշխարհակալին օրերէն մինչեւ մերձաւոր ժամանակներս. այնպէս որ այս վիպաց գրեթէ ամէն կերպարանափոխութիւնը կրնանք քննել այս կամ այն աղբիւրներուն մէջ, թէպէտ առանձնականի մը գրեթէ անհնար է այս բոլոր աղբիւրները, կերպարանափոխ գրութիւնքն, համառօտութիւնքն եւ այլն, որ շատ անգամ շատ անմատչելի լեզուներով գրուած են եւ ճիւղաւորած՝ ի մի հաւաքել եւ մի առ մի քննել: Նաեւ յոյն բնագիրն, որմէ բաւական ձեռագիրք կան ցայսօր պահուած, այսպիսի ձեռնմխութեանց, կերպարա-

նափոխութեանց եւ յաւելուածոց նշաւակ եղած է, այնպէս որ դժուարաւ կրնան գտնուիլ երկու օրինակք Աալիսթենեայ որ կէտ առ կէտ միաբանին: Գժբախտաբար Հնագոյն եւ բնիկ կերպարանքը ներկայացընող յունական լոկ Ք օրինակ կայ, եւ այն՝ դեռ ոչ բոլորովին զերծ ի ձեռնմխութեանց եւ յաղաւաղմանց: Եւ այսպէս ամէն մէկ կէտին Հնագոյն ձեւը գտնելու համար ուրիշ համակարգ աղբիւրներու դիմելու է, որոնք են՝ ինչպէս առհասարակ ընդունուած է՝ լատիներէն հին թարգմանութիւն Աաղերեայ եւ հայ եւ ասորի թարգմանութիւնք. թէեւ ասոնցմէ դեռ եւ ոչ մին բոլորովին անխառն նախնական աղէփամբէան աւանդութիւնը կը ներկայացընէ: Ասկէ յայտնի է արդէն հինգերորդ դարու մէջ թարգմանուած հայ բնագրին յարգը, որուն համար կը գրէ եւրոպական քննիչ մ'այսպէս¹. «Ստոյն-Աալիսթենեայ բովանդակութեան եւ ձեւոյն նախնաբար ինչ ըլլալն այն ատեն միայն կրնանք մերձաւորապէս գիտնալ, երբ քննադատօրէն համեմատուին եւ ի մի ձուլուին երեք (աւելի ճշգիւ՝ չորս) համագաս աղբիւրները, որ են յունական A բնագիրը, լատինականն Աաղերեայ եւ հայ թարգմանութիւնը. (պէտք ենք յաւելուլ եւ ասորին.) բայց մանաւանդ թերի պիտի մնայ միշտ այս, քանի որ հայ թարգմանութիւնը չէ առնուած յօդանութիւն: Բաղձալի է որ Նայման կամ Փեդերման² կամ այլ հայերէնագէտ մը հայ բնագիրը բառական թարգմանութեամբ մատչելի ընէ արեւմտեան քննչաց, գործածելով Ա. Միւլլէրի Աալիսթենեայ հրատարակութիւնն եւ միշտ մտադիր ըլլալով յունական A բնագրին. կամ գոնեայ այնպէս ընդարձակ ծայրաքաղ մ'ընէ նոյն թարգմանութեան, որ

¹ J. Zacher, Pseudocallisthenes, էջ 104: Այս գրոց վրայ քիչ մ'ետքը:

² Հեղինակը կը գրէր 1867ին, եւ իրեն օգնական եղած են այս մասին նոյն գիտնականք:

գոնեայ ի հարկին ամբողջական թարգմանութեան պակասորդը լեցընէ: Ի հարկէ շատ բաղձալի էր որ հայ գործոյն վրայ եղած կարեւոր քննական դիտողութիւնք ալ աւելցուէին, զոր միայն հայ լեզուի եւ մատենագրութեան հմուտ մը կրնայ ընել:»

Այս թերին ըստ հասին լրացընել է մեր ջանքն, որով կը ձեռնարկենք ուսումնասիրութեանս. առ այս թելադիր եղան վանացս մատենագրարանին երեք ձեռագիրքն, որոնք թէեւ աղա-աղ՝ կրնան կարծենք ինչ ինչ խնդրոց վրայ լոյս սփռել: Բայց նաեւ այս պարագայն կը ստիպէ զմեզ խոստովանելու՝ թէ գործոյս մէջ կան շատ թերի մասեր. ասոնց լրացումն կը սպասենք անոնցմէ, որոնք հայ ձեռագրաց հարուստ հաւաքածոյից մերձ են կամ դիւրութիւն ունին օգտուելու: Գոհ ենք եթէ մերովսանն աջակցած ըլլանք խնդրոյս հետազօտութեան:

Հայ թարգմանութեան վրայ շատ սակաւ եւ համառօտ են ցայժմ եղած գրութիւնք, որոնցմէ ինծի ծանօթ են լոկ հետեւեալները: Առաջին գրութիւնն այն դոյզն ծանօթութիւնն է՝ զոր Այսէր տուած է, եւ զոր ամբողջապէս կրկին հրատարակեց Կարոլոս Միւլլէր¹: Թէպէտ համառօտ՝ բայց կ'արժէ այդ ծանօթութիւնը դնել հոս ամբողջ, որ կը ցուցընէ թէ ինչ գաղափար ունէր Կ. Փեթերման հայ բնագրին վրայ: «Չեմ ուզեր հոս լռել զայն՝ որ երբ Փէրդինանդ Ռանէի նամակներէն իմացայ թէ այժմ իսկ ի Աննետիկ լոյս տեսած է Մեծին Աղեքսանդրի վարուց հայերէն թարգմանութիւնը, զոր ինքը (Ռանքէ) տեսած էր Կ. Փեթերմանի քով, որ հմուտն է եւ տեղեակ սոյն մատենագրութեան, նամակաւ դիմեցի առ Փեթերման, խնդրելով որ եթէ իմ գործոյս նկատմամբ կայ բան հայ գրոց մէջ, ինձի հաղորդել հաճի: Ինքն ամենայն մարդասիրու-

¹ Geier, Script. Alexandr. p. 230: Հմմտ. C. Müllerի քիչ մ'ետքը յիշելի գիւրքը. (Ներած. էջ 10, ծան. 1):

Թեամբ պատասխանեց. Հայ կենսագրութիւնն, ինչպէս լաւ գուշակած էիք, Սոս-կալիսէնէն է, բայց աւելի հնագոյն ձեւով կամ հոյն աւելի մերձաւոր, առանց այն բաղմաթիւ շատ անգամ հակասական յետնագոյն յաւելուածոց, թէպէտ նաեւ ասոր՝ ինչպէս բոլոր միւս բնագրաց մէջ՝ շատ կան հրաշալի դէպքեր: Այս կենսագրութիւնն, ինչպէս հրատարակիչք բացայայտ կը ծանուցանեն Յառաջաբանութեան մէջ, թարգմանուած է արդէն Ե. դարուն Յ. Ք. — եւ Մխիթարեանք այս նիւթոյս մէջ պէտք են իբրեւ ատակ դատաւոր ճանչցուիլ (գիրքը լոյս տեսած է ի Վենետիկ 1842), — եւ նաեւ կ'ենթադրեն թէ հռչակաւոր հայ պատմագիրը՝ Մ. Խորենացի է թարգմանիչը, որ ըստ իրենց կարծեաց թարգմանած ըլլալու է եւ Եւսեբեայ քրոնիկոնը¹: — Էջ 73 (ամբողջն է 198 էջ) կայ այսպիսի վերջաբան մը. «Կատարեցան ծնունդք եւ գործք Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ գրեալ յիմաստնոյն յԱրիստոթէլէ եւն: [Յայտ է ուրեմն, կը յաւելու Կայեր, որ գրոց բաժանումն նոյն է A բնագրին եւ Վաղերեայ հետ:] — Էջ 186 կը փակի բուն կենսագրութիւնը. կը յաջորդեն «Ներբողէան» (!)² Աղեքսանդրի մահուան ի Խալապոյ Կէլառուեցոյ (?) , որ են ողբք Ողոմպիադայ, Հռքսիանեայ, զօրավարաց եւ զօրաց, եւ յորդորակ Աղեքսանդրի առ իւր բարեկամս: Զասոնք լաւ եւս կրնայինք մեկնել իբրեւ Բանք ի մահն Աղեքսանդրի:» Յայս վայր Կայեր ըստ թղթոյն Փեթերմաննի:

Հայերէնագէտ մը, որոյ անունն անծանօթ մնացած է, քիչ մ'ետքը հրատարակեց համառօտ հատուած մը հայ թարգմանութեան վրայ ի Հալլէ

¹ Այսօր խնդիր չի կրնար ըլլալ այս երկրորդ կարծեաց սխալ ըլլալուն:

² Գերմանացի գիտնականը հայ բնագրին «բարսառնութիւնք» բառը Lobreden թարգմանած է վրիպամբ, որով զարմանաց առիթ տուած է հեղինակին:

ի Ապոլիսթենեայ առեալ մուծեր է իւր գրոց մէջ: Այս հատուածը լոյս տեսաւ Գերմանական Արեւելագիտաց Ընկերութեան Ուսումնաթերթին մէջ¹. որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց Բաշմաշեւ², բայց մի մասը միայն. մնացեալն (որուն մէջ էր այս խնդրոյս վերաբերեալ կտորը,) թողուեցաւ ի բաց: Այս թարգմանութիւնն ընդհանրապէս միայն էր եւ տեղ տեղ անյաջող: Նոյն տարի՝ բայց քանի մ'ամիս յառաջ միեւնոյն գերմաներէն թերթին մէջ ուրիշ կարեւոր հատուած մը զետեղեց Յ. Աիլտէմայսթեր³ «դրդեալ արտաքուստ», ինչպէս կը գրէ: Այս հատուածին մէջ հրապարակ հանեց Խորենացւոյ Պատմութեան (Գ, իղ, իը) բանաքաղութիւնն ի հայ Ապոլիսթենեայ, եւ ասոր կցեց համառօտիւ այլեւայլ դիտողութիւններ: Այս հատուածն առիթ կ'ունենանք յետոյ տեսնելու:

Աերջապէս եւրոպական հռչակաւոր ասորագէտ եւ արաբագէտ գիտնականը Թ. Նէօլտէքէ այս օրերս հրատարակեց Աիեննայի Գիտութեանց Ճեմարանին Յիշատակագրոց Փիլիսոփայական-Պատմական Բաժնին մէջ ընդարձակ գրութիւն մը «Ուսումնասիրութիւնն Պատմութեան վիշապ Աղեւանդի»⁴: Հեղինակն այս գրութեան մէջ ի մասնաւորի ասորական թարգմանութիւնը կ'առնուի Քննութիւն, եւ անոր ազդեցութիւնն արաբական մատենագրութեան վրայ: Շատ տեղ համեմատու-

¹ Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XL Band, 1886, Heft III, S. 457—515: Adolf Baumgartner, Über das Buch «die Chrie», (մանաւանդ էջ 504—506:)

² Բաշմաշեւ 1887, Գ. էջ 306—314; 1888, Ա. էջ 20—30; Գ. էջ 203—211; Գ. 329—338:

³ J. Gildemeister, Pseudocallisthenes bei Moses von Khoren, ի թերթին ZDMG, 1886, Heft I, S. 88—91.

⁴ Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe, XXXVIII. Wien, 1890.—V. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans von Prof. Dr. Th. Nöldeke. 56 pp. 4⁰.

Թեան կը բերէ եւ զհայն, բայց հայերէնագէտ չըլ-
լալով՝ օգտուած է լոկ Zacher եւ Römheld գիտ-
նականաց գործերէն. կը յաւելու «բայց իմ բարե-
կամս Փրոֆ. Հիւպշման, շատ կտորներու վրայ տե-
ղեկութիւն տուաւ»:

Յայս վայր եւրոպացի գիտնոց գրութիւնքն
յիշեցինք: Հայ լեզուաւ առաջին անգամ գրեց
այս խնդրոյս վրայ Հ. Ռափայէլ Թրեանց¹ ի Յա-
ռաջաբանի հրատարակութեան հայ բնագրին, որուն
վերնագիրն է. «Պատմութիւն մեծի աշխարհակա-
լին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ²»: Այս հրատա-
րակութիւնը՝ թէեւ համեմատութեամբ իւր նման-
ներուն՝ աւելի լաւագոյն է, բայց միշտ անբաւական,
մանաւանդ որ տարբերութիւնք ձեռագրաց (թու-
ով իբր տասն) խմբովին նշանակուած են, եւ ոչ
իւրաքանչիւր ձեռագրինն ուրոյն ուրոյն: — Աեր-
ջապէս քանի մը տարի յառաջ փորձեց Քննաւէրը³
«Մովսէս Խորենացի եւ Թարգմանութիւնք իւր»
խորագրով ցուցընել «ոչ իբր կարծիս, այլ իբր
հաւաստիս» թէ Աալիսթենէս Խորենացւոյ Թարգ-
մանութիւն է, յենլով այն կէտին՝ թէ Խորե-
նացի իբրեւ իւր գործը՝ չէ խղճած Պատմութեան
մէջ գործածել շատ տեղ այս Թարգմանութիւնը:
Քննաւէրն ի մէջ կը բերէ 26 այսպիսի համեմատու-
թիւնք, որոնց ոմանք՝ իրմէ անկախ՝ դիտած են եւ
այլք (այսպէս Պաւմկարթնէր, եւն), ինչպէս պիտի
տեսնենք: Այս հատածն է հայ լեզուաւ մի միայն
գրուած հիմնական քննութիւնը. դոյզն ինչ է զոր
կը գտնենք գրուած ի «Մատենագարանի Հայկա-
կան Թարգմանութեանց Նախնեաց⁴», ուր շփո-

¹ Հմմտ. Քննաւէր, Բ. էջ 31:

² Պատմութիւն Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ, ի Աե-
նետիկ, 1842, 12 եւ 204 էջ 80: Հրատարակութիւնը լատ-
տակաւաթիւ օրինակ ունի:

³ Նորայր Բ., Քննաւէր, Պրակ Բ: Ստեքհոլմ, 1887,
էջ 29—45:

⁴ Հ. Գրիգորի Զարբ. Մատենագարան Հայկական

Թուլթիւնք եւ վրիպակք անպակաս են: Ար բաղ-
ձայինք հոս գոնէ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւն
գտնել հայ ձեռագրաց, բայց կը գտնենք լոկ այս
դիտողութիւնը. «Ի մեր մատենադարանի պահուած
գրչագրաց նկարագիրը տրուած է արդէն յընդար-
ձակ եւ ի հմուտ յառաջաբանի տպագրին»:

Հայ թարգմանութեան յոյն բնագիրը ծանօթ
էր յԵւրոպա, բայց ամբողջական հրատարակութիւն
մը կը պակսէր¹ մինչեւ 1846, երբ առաջին անգամ
գեղեցիկ հրատարակութիւն մ'ըրաւ Կարողոս Միւլ-
լէր² Առիանու պատմագրութեան եւ այլ հին մա-
տենագրաց հատակոտորոց հետ՝ «Սուտ-Կալիսթե-
նէս», անուամբ, եւ որուն կցեց «Ուղեգրութիւն
Աղեքսանդրի» (Itinerarium Alexandri) անանուն
գրութիւնը: Բաղմահմուտ հրատարակիչն երեք ձե-
ռագրաց ճշգրիտ բաղդատութեամբ ի լոյս հանեց
գործքը, դնելով նաեւ Յուլեայ Վաղերեայ լատի-
ներէնը, եւ ի սկզբան ընդարձակ հմտալից ներածու-
թիւն մը: Լայտէնի գրատան յոյն օրինակը յետոյ
ըստ ընդօրինակութեան Zacherի լոյս հանեց Մեւ-
ղէլ «Տարեգիրք դասական բանասիրութեան» պար-
բերականին մէջ³: Վաղերեայ լատիներէնը հրատա-
րակած էր նաեւ Ծիրանաւորն Մայի (ի Միլան)
1817ին, եւ ապա կրկնագիր Դուրինեան ձեռագրին
մասերը 1842ին⁴: Յուլեայ Վաղերեայ ժամանակէն

Թարգմանութեանց Նախնեաց: Վենետիկ, 1889, էջ 704
—714. «Վարք Աղեքսանդրի»:

¹ Բայց հատակոտորք հրատարակեալ էին: Հմմտ.
Jules Berger de Xivrey, Notices et Extraits des Manus-
crits. Paris, 1838, Tome XIII, Par. II, p. 162—306 եւն:

² Carolus Müller, Arriani anabasis et indica,
reliqua Arriani, et Scriptorum de rebus Alexandri
Magni fragmenta. — Pseudocallisthenis historia fabulo-
sa, Itinerarium Alexandri. Parisiis, 1846. 40. XXXII,
327. VI, 162 եւ բուն Կալիսթենեայ մասը՝ XXXII, 180 pp.

³ Meusel, Jahrb. für class. Philologie, Supple-
mentband, V. 701 ff.

⁴ Angelo Mai, Julii Valerii res gestae Alexan-

դարեր ետքն ուրիշ անկախ թարգմանութիւն կամ լաւ եւս կերպարանափոխ խմբագրութիւն մ'ըրաւ Ա--գերէց Լե--ն (Archipresbyter Leo) թ դարուն մէջ: Բաղմատիւ են նման այլ գործեր թէ արեւմտեան թէ արեւելեան ազգաց քով¹: Աերջապէս նաեւ ասորի բնագիրն ամբողջապէս ի լոյս հանեց անգղիացի գիտնական մը հանդերձ անգղիական թարգմանութեամբ, ներածութեամբ, ծանօթութեամբք եւ կարեւոր յաւելումներով²: Արեւելեան ազգաց քով Աղեքսանդրի վրայ եղած վիպաց քննութիւն գրեցին նաեւ Շփիկէլ, Սէնթ - Քրուա, Շդէռն եւ այլք³, ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրու վարուց վիպաց քննութեան զբաղեցան Ֆավր, Լըդրոն, Վրէսսէ, Ֆրոշէօր, Ռոտէ, Պուրիան եւ այլք բազումք⁴, զորոնք յիշել մեր նպատակէն դուրս է:

dri. Mediolani, 1817. — Classicorum Auctorum e Vaticanis codicibus editorum Tomus VII, Romae, 1835, pp. 1—246. եւ իւր հրատարակած Spicilegium Romanum, Tom. VIII, Romae, 1842, pp. 513—522.

¹ Հմմտ. բաց ի Zacherի, Römheldի, Nöldekeի եւ այլոց գրութիւններէն հետեւեալը. Paul Mayer, Alexandre le Grand dans la Littérature française du Moyen âge. Paris, 1886, Tom. II.

² Ernest A. Wallis Budge, The history of Alexander the great, being the syriac version of Pseudo-Callisthenes. Edited from five manuscripts, with an english translation and notes. Cambridge, 1889.

³ Spiegel, Die Alexandersage bei den Orientalen, Leipzig, 1851. — Sainte-Croix, Examen critique des anciens Historiens d'Alexandre le Grand. Paris, 1804. — Dimetrius P. de Gobdelas, Histoire d'Alexandre le Grand etc. — M. E. Stern, Zur Alexander-Sage, Wien, 1861, եւն եւն:

⁴ Guillaume Favre, Recherches sur les histoires fabuleuses d'Alexandre le Grand, 1829—1830, եւ նաեւ յետոյ ի Genève, 1856. — Letronne, ի թերթին Journal des Savants, 1818. — Th. Grässe, Lehrbuch einer allgemeinen Literärgeschichte, Leipzig 1842, II Band, III Abtheilung. — Florian Frocheur, Histoire romanesque d'Alexandre etc. Gand. 1847. IV Livraison, p. 393—436. — Erwin Rohde, Der griechische Roman etc. — Bouriant, ի թերթին Journal Asiatique, 1887, I, եւն եւն:

Բայց ի հարկէ նախ քան մեր քննութիւնը սկսիլն, կարեւոր է ի լուսաւորութիւն խնդրոյս համառօտիւք տեսնել թէ ո՞վ է հեղինակն, երբ գրած եւ ինչ է այս գիրքն:

Ա. Թէ ո՞վ է այս վէպին բուն հեղինակը, յայտնի չէ: Շատ սակաւ եւ յետնագոյն աղբիւրներ միայն «Վալիսթենէս» անուամբ կը յիշեն, ինչպէս կը գտնենք B ձեռագրին մէջ այս վերնագիրը. «Καλλισθένης ἱστοριογράφος χτλ.», բայց B գրուած է յամի 1469 Յ. Ք, մինչ ո՞չ A հնագոյն օրինակն, ո՞չ հայն եւ ո՞չ այլք գիտեն նոյն անունը: Ըստ Միւլլերի (Ներած. ԻԶ) այս անուամբ կը յիշուի նաեւ Յեցէսի (Tzetzes) պատմութեան մէջ երեք անգամ¹, բայց ընդհակառակն ուրիշ տեղ մ'ալ Սեսոստրեայ պատմութեան վկայ կը կոչէ զՎալիսթենէս (Tzetzes, III. 100), որ չի գտնուիր Աղեքսանդրի վարուց մէջ. տեղ տեղ ալ առանց անուն յիշելու կը գործածէ նոյն պատմագիրը մեր այս գիրքը: (Հմտ. Tzetzes, XI, 97. Վալիսթ. I, 13, ըստ Հայոյն ԻԸ:) Միով բանիւ՝ ամէն գիտնականք կը միաբանին յայնմ՝ որ Վալիսթենէս, Ուլիսթեսոյ այն գործքը՝ որ կը յիշուի շատ տեղ² չէ այս մատեանս. բայց վասն դիւրութեան սովորաբար «Սուս-Վալիսթենէս» (Pseudo-Callisthenes) անուամբ կը կոչեն քննիչք:

Հայ բնագրին մէջ զարմանալի եղանակաւ կը գրուի. (էջ 73.) «Վատարեցան ծնունդք եւ գործք Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ գլխաւ յիստորիոյն յԱրիստոթէլէ:» Բայց ի հարկէ չենք կրնար ընդու-

¹ Tzetzes Hist. I, 323; III, 550, III, 885. Հմտ. Müller, XXVI.

² Callisthenes Olynthius ծնած կը համարուի իբր 368—365 Ն. Ք. աշակերտ Արիստոթէլի եւ ազգական. որմէ կը յիշուին այլեւայլ գրութիւնք. Հելլենիստի, Արիստոթէլի վարդ եւն: Ասոնցմէ հատակոտորք հասած են մեր ձեռքը: Վալիսթենէսայ հատակոտորքն եւ իւր վրայ ծանօթ տեղեկութիւնքը տես ի Müller, Fragmenta, pp. 1—32.

նիւ որ նոյն գրչէն ըլլայ այս առասպելաց գիրքը: Միւլէր կը յիշէ որ առ Եւստատիոսայ (ad Dionys. Per. 440) կը յիշուի *Ἀριστοτέλης ἐν πέμπτῳ Περὶ Ἀλεξάνδρου*. Բայց այս վրիպակ կոչումն է փոխանակ *Ἀρριανός* գրելու, որուն գրութիւնը կը յիշուի հոս: Եւ արդէն Եւստատիոս կը յիշէ յաւելլով «որպէս ասէն», (*ὥς φασιν*). Եւ թէ անշուշտ Արիստոտէլի անուամբ ծանօթ առասպելական պատմութիւնն էր պատճառ այս շփոթութեան: Տեղ տեղ Եւստատիոս կը տրուի այս գրութիւնը, զոր կը մեկնեն քննիչք այնու՝ որ Ալեքսանդրայ այս գիրքը սովորաբար ձեռագրաց մէջ Եւստատիոս առականերէն անմիջապէս ետքը կ'օրինակուի, որով առաջնոյն անունը կը կցորդի նաեւ ասոր: Պարզեաց Լադիգացւոյ կ'ընծայուի (Առիան, Արշաւ. Աղեքս, Ե, 26 եւն) պատմութիւն մ'Աղեքսանդրի, որմէ հաստակոտորք կան¹: «Ամէնէն աւելի Պարզեաց անունը յարմար էր, կ'ըսէ Միւլէր, եթէ գրութեան նկարագիրն ի նկատ առնունք՝ ասոր ճակատը դնելու. որ եւ արդեամբք եղած կ'երեւայ, թէեւ յայտնի բառերով չենք գտներ: Ասան զի A ձեռագրին սկզբան նախընթաց թուղթը պատռուած է այժմ. կ'երեւայ թէ Պտղոմեայ արքայի պատկերը կար վրան, որուն համար գրուած է նախընթաց էջի վրայ քանի մը տող ոտանաւոր (օտար ձեռքէ) այսպէս. *Οὗτος βασιλεὺς ὁ Πτολεμαῖος, ξένε, χτλ.* Անշուշտ անոր համար գրուած են ասոնք՝ վասն զի Պտղոմէոս հեղինակ կը գրուէր Աղեքսանդրի «առասպելական եւ ի Խաբա մարդկան յօրինուած պատմութեան²:», Ինչպէս որոշ չի գիտցուիր գրոցս հեղինակը, նոյնպէս գրութիւնն ալ անվթար չէ պահուած:

Նախ Միւլէր (Ներած. ԺԹ եւն) եւ ապա ամէն այլ քննիչք կը դիտեն՝ որ Աղեքսանդրի քա-

¹ *Zeitsch. Müller, Fragmenta*, pp. 86—93.

² Müller, *Ներածութիւն*. ԻԷ:

ղաքին հետ շատ մեծ կապ ունի վէպը, ուստի աղեքսանդրիացի էր սոյն գրոց հեղինակը: Ասոր գլխաւոր կէտն այն է՝ որ կը ջանացուի ցուցնել՝ թէ Աղեքսանդր է որդի վերջին թագաւորին Եգիպտոսի Նեկտաներայ. (Հայ. Ա—ԱԳ. ՂԶ.) Աղեքսանդր կը զոհէ Ամոնայ “հայրենի աստուածոյն.” (ՀԸ.) Եգիպտական Սարապիս դէք զԱղեքսանդր իւր պաշտպանութեան կ’առնու եւ Աղեքսանդրի կը հրամայէ կանգնել Աղեքսանդրիա քաղաքը, (ՂԱ—ՂԴ.) եւն: Աղեքսանդրիա քաղաքը մատնացոյց կ’ընէ եւ այն յիշուածը՝ թէ “առիւծ” էր բիբլոս-կնքոցին դրոշմ (ԺԶ, էջ 10, 5), զոր համեմատենք Ստեփանոսի Բիւզանդացւոյ խօսքին հետ, որ կը վկայէ թէ ասոր համար Աղեքսանդրիա Λεοντόπολις (= առիւծաքաղաք) կը կոչուէր.¹ Թող որ բաւական յայտնի ալ կը խոստովանի հեղինակն իւր հայրենիքը զԱղեքսանդրիա, այնպէս մանրամասն ստորագրելով իւր քաղաքն, իւրաքանչիւր մասին հին եւ նոր անունները, նշանաւոր շէնքերն յիշելով եւն, (ՀԸ—ԶԹ.) եւ յաւելլով թէ Աղեքսանդր եկաւ “յայ” յատակ եւ տեսանէր վայր մեծ. (ՀԹ. 37, 9.) թէ “շիրիմ Պրոտեայ առ մեղ է...: Ի վերայ լերին միոյ բարձու եկեալ բերին զնա, այդ որ այժմ կոչի Գիւցազգի գերեզմանն.” (ԶԴ, 39, 26.) թէ “արարեալ դէմ յանդիման գիւցազինն տաճարի բազին մեծ, շրջաւոր է—ա սսեն բազին Աղեքսանդրի, (ԶԹ, 42, 3): Ամոց անուանք իսկ Եգիպտական են. այսպէս “Ի Կո-բէ քսան եւ հինգ.” (ԶԷ. 41, 17.) “Ի Պար-մո-էիւր որ օր չորս էր.” (ՄԶԶ. 186, 16.) թէ եւ աղաւաղեալ ձեւով, եւն եւն: Ասկէ դրդեալ ոմանք քննիչք կ’ուզեն ընդունիլ՝ որ գրոցս գոնէ ինչ ինչ

¹ Ըստ Müllerի (Ներած. Ի) Ստեփանոս այս տեղեկութիւնն առած է ի Յաստիլէ Արգիւացւոյ, որմէ մնացած հատակոտորոց մէջ կը գտնենք սոյնը: (Հմտ. Müller, Fragmenta, p. 160, 2.) Ի Ստեփանոսէ Բիւզանդացւոյ առած է Եւստաթէոս ad Dion. v. 254. Հմտ. Nöldeke, 3.

մասերն ոչ լոկ աղեքսանդրեան՝ այլ նաեւ Բնիկ Եփեմ-
 ասկան ծագումն ունենան. իսկ այլք այս պէտքը չեն
 տեսներ: (Հմմտ. Nöldeke, 10:)

Բ. Թէ երբ գրուած է այս գիրքն՝ որոշ ըսել
 չեն կրնար քննիչք. բայց նորագոյնք կ'ընդունին՝ թէ
 գրնէ Դ. դարուն Յ. Ք. վերջերէն ետքը գրուած չի
 կրնար ըլլալ: Առ այս կը բերեն վկայութիւն ի մէջ
 այլոց եւ զայն՝ որ գրոցս մէջ դեռ կանգուն կը յիշուի
 Սարապեայ տաճարն յԱղեքսանդրիա, զոր 387ին
 Յ. Ք. քանդել տուաւ Թէոդոս. կը յիշուի նոյնպէս
 Աղեքսանդրի տապանը կանգուն. (Մ2Դ.) սակայն
 Ոսկեբերան (ի Ճառին ԻԶ. Մեկնութեան Երկրորդ
 թղթոյն Աորնթացւոց) արդէն ի բաց բարձեալ
 կը յիշէ նոյնը, եւ թէ ալ անոր տարեկան տօնն իւր
 ժամանակն արդէն մոռցուած էր¹: Հինգերորդ դա-
 րու հայերէն թարգմանութիւնն անգամ նախնա-
 կան ձեւը չէ ունեցած իւր առջեւն. ուրեմն շատ
 կանուխ էր այն նախնական բնագրին գրութեան
 ժամանակը: Նոյնը կը տեսնուի նաեւ անկէ՝ որ
 Itinerarium Alexandri գրութիւնը կը քաղէ շատ
 աեղ Ստոյն-Աալիսթենեայ լատինական թարգմա-
 նութենէն.² եւ որովհետեւ այս Ուղեւորութիւնն
 իբր 340—345 տարեաց մէջ գրուած է, ապա
 Աաղերեայ թարգմանութիւնն այս ժամանակէն
 յառաջ է: Նաեւ Աաղերեայ բնագիրը նախնական
 կերպարանքը չէ պահած, որով աւելի կանուխ իբր

¹ Հրար. B. de Montfaucon, Paris, 1732, Tom. X, ll ad Corinth. XXVI, 5. Հայ թարգմանութեան դժբախ-
 տաբար նշխար մը միայն կայ այս ճառէն. (Ոսկեբերանի
 Մեկն. ի Պաւղ. Աւենեա. 1862, Հտր. Բ. էջ 430—431:)

² Հմմտ. Zacher, S. 48—84, որ կը ցուցնէ թէ
 նախ քան 340 տարին եղած է Աաղերեայ գրութիւնը: Իսկ
 Միւլլէր (Ներ. ԻԶ) Դ. դարու կէսերը կը դնէ, մինչ ոմանք
 ի հնոց՝ չափէն աւելի նոր ժամանակի դործ կը համարէին:
 Այսպէս Աաղերեայ գրութիւնն ապահովութեամբ հայ
 թարգմանութենէն յառաջ է ժամանակաւ: Իսկ թէ ինչ
 անձ էր այս Յուդիոս Աաղերիոս՝ որոշ չէ. ոմանք կեղծ ա-
 նուն կը կարծեն:

200ին կը դնեն Ստոյն-Աալիսթենեայ յօրինումն, այլք քիչ մ'աւելի ուշ: Աւելի կանուխ դնել անհնար է. վասն զի այս գրոց մէջ այնպիսի աղբերք գործածուած են, որոնց ժամանակը գիտենք: Այսպէս ի մէջ այլոց յանուանէ կը յիշէ զՊատմիք (Հայն եւ Աղբերիոս միայն. Հայ' ԻԹ, 15, 23:) Այս անուամբ յիշուածն (ըստ Zacherի, 91) է Favoninus Arelatensis հեղինակն Տրայանոսի եւ Ադրիանոսի ժամանակակից:

Գ. Այս խօսքերէն ինքնին կը հետեւի որ Ստոյն-Աալիսթենեայ գիրքը չէ հաւաքուած ժողովրդական զրոյցներէ, այլ մեծաւ մասամբ հրեայէն վէպ է, այսինքն՝ գրքերէ եւ գրաւոր աղբիւրներէ քաղեալ, որոնց մէջ տեղ տեղ շփոթութիւնք ալ մեծ դեր խաղացեր են: Գրոցս այս նկարագիրն ի մասնաւորի քննութեան առաւ Նէօլտէքէ¹, որ շատ հետաքրքրական տեղեր լուսաբանեց, եւ ցուցուց թէ որ աւանդութիւնն ուր արդէն կայ գրուած: Յիշենք օրինակ մը: Աղեքսանդրի դայեակն է «Լա-կրինէ... +ոյր Մէլանոս» (ԻԹ, 15, 15:) Լակրինէն է արդարեւ պատմական Լանիչ (Առիան. Գ. 9, 3 եւն.) որուն Մէլանոս +ոյր (ή Μέλανος Α ήως Μέλαντος BCL ἀδελφή) ըլլալն անկէ ծագած է որ Լանիկէ քոյր էր Մէլանոս (= սեաւ) կոչուած Աղետոսի (Κλειτός ο μέλας ըստ Պղոտարք. Աղեքս. 16 եւն:) «Այսպիսի դիպաց մէջ շրջի վրայ խօսք իսկ չ'ըլլար,» կը յաւելլու Նէօլտէքէ: Գրաւոր աղբերէ են նամակները, որոնցմէ ոմանք շատ մեծ հնութիւն ունին, եւ կը ցուցնեն՝ որ Աղեքսանդրի վրայ խօսող նամակաց ճոխ մատենագրութիւն մը կար. ոմանք առ Աիկերոնի իսկ կը յիշուին²: Եւս առաւել բանաստեղծական կտորները, քերթուածք, (ինչպէս ՃԻԹ, 66. եւն եւն) գրաւոր

¹ Nöldeke, S. 2—11.

² Zacher, S. 92, 93.

աղբիւրներէ մուծուած են: Ի հարկէ նաեւ ժողովրդական զրոյցներ ալ կան մէջը, ինչպէս նաեւ Եսովպայ առակք,¹ եւն. զորոնք քննել մեր նպատակէն դուրս է:

Զարմանալի եղանակաւ՝ գրոցս ասորի թարգմանութիւնը հայոյն հետ կապ չունի, եւ շատ վերջ է ժամանակաւ: Նէօլտէքէ² կը ցուցնէ՝ որ յոյն օրինակէ չէ բղխած ասորին, այլ պահպանւած է բնագրէ մը. եւ պահլաւի տառերու անորոշութիւնն պատճառ տուած է շատ մը սխալմանց, մանաւանդ յատուկ անուանք անճանաչելի եղած են ասորւոյն քով: Ըստ Նէօլտէքէի՝ այս պահլաւ բնագիրն է դարէն ուշ չի կրնար դրուիլ, որով գոնեայ Ը դարուն թարգմանուած է ասորին: Զարմանալի է տեսնել այն ասորի թարգմանութեան մէջ՝ օրինակի աղագաւ Քսէրէս անուան տեղ Խոսրով, Մարգինոսի տեղ Մերվ, Պարթիէս անուան փոխանակ Աբարշահր դնել եւն. եւն., զորոնք կը թուէ Նէօլտէքէ:

Ինչպէս ըսինք՝ ասորին աղէսանդրեան բնագրախմբին կը վերաբերի, որմէ են եւ հայն եւ Աղաղերիոս: Յոյն օրինակաց մէջէն (ստոյգ ծանօթ՝ աւելի քան 12) ընկ A կը ներկայացնէ այս խումբը: A է Փարիզի գրատան Թիւ 1711, ԺԱ դարէն, մագաղաթեայ. որ դժբախտութեամբ շատ աղաւաղութերի է, եւ տգէտ գրչի արդիւնք, որով նոր ձեռագրի մը պէտքն զգալի է: Աղեքսանդրեան նկարագիրն շատ քիչ կը կրեն այլ ձեռագիրք, որոնց մէջ եգիպտական աւանդութիւնը մեծաւ մասամբ զեղջուած է, շատ մը դէպք՝ որ յոյն ընթերցողաց անախորժ էին՝ փոփոխուած, միով բանիւ՝ յունացոցէալ են. այսպէս կը գտնենք ի B. եւ ասոր նման են շատ օրինակք: Այս տեսակը հիմն է գրոցս գրեթէ բոլոր արեւմտեան խմբագրութեանց: B է Փարիզի գրատան Թիւ 1685, թղթեայ, 1469ին գրուած:

¹ Nöldeke, S. 10.

² Nöldeke, S. 11—24.

Այն օրինակաց, որոնք շատ աւելի կերպարանափոխ եղած են, ներկայացուցին է C (Թիւ 113 Supplément ի Փարիզ, Թղթեայ, 1567ին գրուած:) Այս երեք տեսակ ձեռագիրներն հիմն առած է Միւլլէր իւր հրատարակութեան:

Յոյն ձեռագրաց պէսպիսութիւնքն յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու, երբ զբաղինք հայ Թարգմանութեան համեմատութեամբ: Բայց նախ քան այս մասին սկսիլն՝ պէտք ենք քննել հայ բնագրին նախնական ձեւն, Թարգմանութեան ժամանակն եւ անձն, հայ օրինակին կերպարանափոխութիւնն ի ձեռն Աեչառուեցւոյ եւ այլոց, նաեւ հայ Թարգմանութեան ոճն ու կերպն, լեզուն եւն:

Դիւրութեան համար մեր գրութեան մէջ կը գործածենք այս համառօտութիւնները:

A. B. C = Փարիզի Թիւ 1711, 1685 եւ 113 Suppl. ձեռագիրք՝ ըստ հրատարակութեան Միւլլէրի: Այս ձեռագրաց ներկայացուցած բնագրին տեսակն՝ ուր պէտք է՝ $\alpha \beta \gamma$ կը նշանակենք:

Ա. Բ. Գ. = Ձեռագիրք հայ բնագրին մեր Մատենադարանին՝ Թիւ 90 Գ. 68 եւ 57 Ա: Առաջինն է գրեալ ի Վ. Պոլիս, Թղթեայ, նօտրդիր եւ լի նկարներով. եւ գրուած յամի ՌՃԽԳ. (= 1694:) Այս առաջին օրինակէն զատ՝ որ Աեչառուեցւոյ խմբագրուած օրինակին խմբէն է, միւս երկուքն համառօտ ձեւով են. ասոնցմէ երկրորդն բուն համառօտութիւն է հայ բնագրին, մինչ երրորդն արդէն աղաւաղման ծագն հասած է:

L = Ձեռագիր Լայտէնի, (որչափ ծանօթ է Zacherի, Nöldekeի եւ Müllerի գործքերէն:)

Հ = Հայ բնագիր, տպ. Վենետ. 1842:

V = Լատիներէն Թարգմանութիւն Վաղերեայ (ըստ հրատարակութեան Միւլլէրի):

Աս. = Ասորական բնագիր. (որչափ ծանօթ է Նէօլտէքէի գրուածքէն:) Ուրիշ քանի մ'այլ համառօտութիւնք ինքնին կը հասկցուն:

2.

Հայ Թարգմանոյթեան Աստուծոյն օրինակը Աստ-
քան ժիջի դար :

Առանց պատճառի չէ որ Հոս կը ստիպուինք
գրոցս Հայ Թարգմանութեան արդի օրինակաց Հա-
րադատութեան վրայ խնդիր յարուցանել, եւ հե-
տազօտել թէ ա՛յնպէս ելած է արդեօք Թարգման-
չին գրչէն Թարգմանութեանս օրինակը, ինչպէս կը
ներկայացընեն մեզ արդի Հայ օրինակք : Այսպիսի
քննութիւն մ'եթէ որեւէ Հին գրոց Համար ընելու
պէտք կայ, եւս առաւել պէտք կայ այսպիսի ան-
պատմական եւ առասպելայօղ գրոց Համար, ինչ-
պիսի է Ստոյն-Վալիսթեանեայ մատենան :

Սովորաբար մեր մէջ շատ քիչ կը հետազօ-
տուի՝ թէ արդեօք այս կամ այն խնդրական կտորը
Հարազատ է թէ ոչ, բնիկ գրոց մաս է թէ յետագայ
յաւելուած. նաեւ չի քննուիր շատ անգամ՝ թէ
գտնեայ ձեռագրաց մէջ միակե՞րպա՞ս աւանդուած է
այն թէ ոչ : Ասոր կը նպաստէ այն պարագայն, որ
ամէն քննչի մատչելի չեն միշտ նոյն խնդրոյ վերա-
բերութիւն ունեցող ձեռագիրք. եւ Հայ մատենա-
գրութեանց հրատարակութեանց մեծագոյն մասին
մէջ ձեռագրի տարբերութեանց հիմնական եւ
քննադատական բաղդատութիւնք ի զուր կը խըն-
դրուին : Ասով նաեւ քննիչը կը ստիպուի իւր դի-
տողութիւնքն հիմնել՝ կամաւ թէ ակամայ՝ միայն
այս կամ այն հրատարակութեան վրայ, որուն ճշ-
դութեան շատ դիպաց մէջ երաշխաւոր չի կրնար
ըլլալ : Սակայն Հայ մատենագրութեան հետամտին
շատ իսկ ծանօթ է՝ որ մեր մանաւանդ պատմական
գրքերը կերպարանափոխ եղած են, եւ այն՝ ա՛յն-
չափ որ ինչ ինչ գրոց կարծես նոր խմբագրութիւնք
եղած ըլլային. ինչպէս կը գտնենք արդեամբք նա-

եւ այնպիսի նոր խմբագրութիւններ: Այս կերպարանափոխութեանց աւելի ենթակայ են այնպիսի գրութիւնք, որոնք շատ սովորական էին եւ գրեթէ իբր դասագիրք կը դործածուէին. բայց ոչինչ նուազ նաեւ անոնք, որոնք կարծես անտէր ինչք կը նկատուին. այսպէս են մանաւանդ ճառքնաթիւք, յայսմաւուրք, հաւաքածոյք մանր եւ անգոյն գրութեանց, ոսկեփորիկք, բժշկարանք, եւ նոյնչափ առակք եւ առասպելք: Նկատմամբ Ալիսթենեայ գրոց հայ բնագրին՝ կասկածելու աւելի պատճառ ունինք. վասն զի գրոց ներքին պատմական արժէքը չէր բռնադատեր հայ գրիչը որ ազատութեամբ չվարուի, մինչ միւս կողմանէ գրոցս նկարագիրն անգամ խորթ կ'երեւար անշուշտ մեր մեծաւ մասամբ վանական գրչաց. եւ գիտենք որ «անվայելուչ» եւ «շաղփաղփ» երեւցած է արդեամբք՝ իբրեւ «հեթանոսական գրեալք»: Բայց այսպիսի ցուցմանց պէտք չկայ. սոյն գրոց բնագրին հարազատութիւնն անհրաժեշտ է քննել, վասն զի ստոյգ գիտենք որ նոր խմբագրութիւն մը կրած է. եւ այն՝ իբր ԺԳ դարու վերջերը:

Հայ Ալիսթենեայ ձեռագրաց վերջը գրեթէ միշտ կայ յիշատակարան, յորում խաչատուր ոմն Աեչառուեցի կը յիշեցընէ՝ թէ շատ տարօրինակ երեւցած է իրեն այս գիրքն, եւ պէտք զգացեր է նոր խմբագրութեան: Այս յիշատակարանն ամբողջ յետոյ կը տեսնենք, երբ սկսինք հետազօտել թէ ինչ նկարագիր ունէր այս խմբագրութիւնը. առ այժմ բաւ է գիտնալ որ Աեչառուեցի կը յիշեցընէ իւր աշխատանքն «ի յարմարումն սակաւ բանիցս եւ ի գրչութիւն գրոցս». թէ «հեթանոսական գրեալքն անմիաբան են եւ անվայելուչ.», եւ թէ իւր օրինակը «թէպէտ էր յընտիր եւ ի հին օրինակէ, այլ անյարմար եւ շաղփաղփ.», ապա կը յաւելու թէ «ղրեալ է- +երեւել +երողօրէն (արդեօք +երեւողօրէն?)» արարի անխոտորնակ ճանա-

պարհ¹։» Այս ըստ ինքեան միտին տողերը շատ աւելի կը կնճռին այլեւայլութեամբ ընթերցուածոց ուրիշ ձեռագրաց, որով ոչ գոյզն խնդիր կը յառնէ հոս թէ ինչ մտօք առնելու ենք այս խօսքերը։ Հայ բնագրին հրատարակիչն այսպէս կը լուծէ խնդիրը.²

«Սակայն խնդիր այն է թէ զինչ շարժումն իցեն եւ թերեւ լիարժեքութիւնքն. բառից կազմութիւն խանգարեալ արդեօք, եթէ ի հատածացն զեղչեալ եւ ի նորոյ այլ յաւելեալ։ Յաղագս շարագրածոց բառիցն չմարթի ոք հաւաստեալ ասել թայր ի թայր խանգարեալ զմատեանն, որ լին է հնոց բացատրութեամբ. եւ որ եւսն է, պատառիկ մի զոր ի սմանէ յառաջ բերէ ի պատմութեան իւրում Թովմա արծրունի, նման է շարագրածոց բառիցն այժմու Աղեքսանդրի քերեալ օրինակացն. եւ Արծրունին երէց է ժամանակաւ իբր երկերիւր ամօք քան զԱւշառուեցին։» Այս մեկնութիւնը շատ դիպող է, եւ իբրեւ ստոյգ իսկ կրնանք ընդունիլ յընդհանուրն։ Հրատարակիչն այս մեկնութեամբ ծագած միւս գծարութիւնը՝ թէ ինչ ուրեմն կը նշանակէ այն «քերեւ» բառը, կը ջանայ մեկնել այսպէս. «Այլ զի սա զտեալ ասէ զմատեանն եւ քերեալ, հարկ է ասել ապա թէ գուցէ ի տեղիս տեղիս արարեալ նորա Գրիգոր-Քիւնս Ժանոն, եւ այն պատառիկ ըստ բախտի անարատ իցէ մնացեալ»։ Այս մեկնութեան առաջին մասն ուղղութեամբ դատած է. միայն երկրորդ մասն ոչ լիովին ընդունելի է. վասն զի ոչ լոկ այս պատառիկն, այլ շատ եւ մեծամեծ պատառիկներ կը գտնենք անարատ մնացած։

Այս մեկնութիւնը լաւատես կ'երեւայ այլոց, որոնք աւելի մեծ սխալանք կը գտնեն Աւշառուեցւոյ վարմանց մէջ։ Ասոնց նպաստաւոր կ'երեւայ ձեռագիր մը՝ որ Սոյ յեւթիւր կը կոչուի, եւ որուն մէջ շատ տարբեր է այս յիշատակարանին խօսքը, վասն

¹ Հմմտ. տպ. Ա. Ենեւ, էջ 195, ծն. 1 բ.։

² Անդ, Յոջք, էջ 8—9։

զի կը կարգանք ի մէջ այլոց. «զի հեթնոսական գրեալքն անմիաբան են եւ անվայելուչ . . . զայս Պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու. . . «Բեֆֆեմլ է Գրոց հնոցն» եւն: Հ. Ղ. Ալիշան՝ որ այս ձեռագրին յիշատակարանն¹ ընտրեր է գնելու իւր «Այրարատին» մէջ, կը գտնէ որ Խաչատուր Աեջառուեցի «զՊատմութիւն (Աղեքսանդրի)՝ զերկասիրեալն (?) կամ զթարգմանեալ ի քաջաց նախնեաց՝ ըստ իւրոյ խելամտութեան յարգարեմլ կամ Խանգարեմլ է»: Ուրիշ գրոց մէջ ալ սոյն խօսքը կը հասկընայ այսպէս. «Խաչատուր Աեջառուեցի վերսին յերեւոյ Պատմութեանս Աղեքսանդրի, ռամկաբար, քերող եւ քերթող²»:

Այս երկու կարծիքն ալ յեցեալ են, ինչպէս կ'երեւայ գոնէ առաջին ընթերցմամբ, ձեռագրաց ընթերցուածոց այլեւայլութեան վրայ. խնդիր կը մնայ ուրեմն թէ ո՞րն է ընդունելի: Առաջինը շատ աւելի հիմնական է յընդհանուրն խօսելով. բայց թէ՛ առաջնոյն եւ թէ՛ վերջնոյն մէջ նախ պէտք է բոլորովին ապահով ըլլալ յիշատակարանիս խօսքերուն իմաստին. եւ այս կարծեմք կրնայ ուրիշ մեկնութիւն ալ առնուլ: Մենք նախ քան յայտնելը մեր կարծիքն խնդրոյս դրական մասին վրայ, այսինքն՝ թէ ի՞նչ է արդեամբք այս նոր խմբագրութիւնը, պէտք ենք հետազօտել ժխտական կողմն, այսինքն՝ թէ ի՞նչ չէ փոփոխուած գոնէ մերձաւորական ապահովութեամբ:

Խնդրոյս լուծման համար պէտք է ի հարկէ համեմատել հայ բնագիրն այն քանի մը հատակոտոր նշխարաց հետ, որոնք բարեբախտութեամբ պահուած են ուրիշ գրոց մէջ, եւ որք Աեջառուեցիէն դարեր յառաջ ըլլալով անոր խմբագրութենէն չէին կրնար ազդուիլ: Բախտն այն է՝ որ այս հատակոտորքն մինչեւ Ե. դար իսկ կ'ելլեն, ու

¹ Այրարատ, էջ 267—268:

² Սխուան, էջ 399, ծն. 1:

բով թարգմանութեան ժամանակակից փորձաքար
կ'ունենանք ձեռքերնիս՝ հետազօտելու անոր հա-
րազատութիւնը: Գոյզն բախտ մ'ալ չէ այն պարա-
գայն, որ ամէնէն շատ այսպիսի հատակոտորք կու-
տան մեզի նոյն իսկ Մ. Խորենացւոյ գործքերը, զոր
կրնանք ըսել հասարակաց կարծիքը թարգմանիչ
կ'ուզէ ճանչնալ գրոցս: Ասով կրնանք իմանալ թէ
նոյն իսկ հաւանական թարգմանիչն ի՞նչպէս կ'ուզէր
որ պահուէր իւր թարգմանութեան բնագիրը:

Հայ մատենագրաց շատերուն ծանօթ է այս
գիրքն, ինչպէս կը տեսնենք այլեւայլ ակնարկու-
թիւններէն: Բայց մեր խնդրոյն համար ասոնք նշա-
նակութիւն չունին. վասն զի մեզ բուն պէտք են
հատակոտորներ: Երբ Մխիթար իւր դատաստանա-
գրոց մէջ կը գրէ. «մարդակեր՝ որպէս զուար-
թիւն ձին Աղեքսանդրի»¹, այս թէպէտ կը ցուցնէ
որ ծանօթ է հեղինակին մեր այս թարգմանութիւնը,
վասն զի «զուարակագլուխ» ուրոյն եւ սեպհական
թարգմանութիւն մըն է գրոցս, մինչ սովորաբար
Յւսէփէ կը թարգմանուի հոս եւ այլոց քով յոյն
Βουχέφαλος բառը: Բայց այս վկայութենէն լոկ
այս բառին անարատ պահուիլը կրնանք հետեւ-
ցնել, եւ ուրիշ ոչինչ: Բաց աստի այսպիսի մանր
վկայութիւնք ուրիշ աղբիւրէ ալ կրնան ըլլալ.
վասն զի այլ խնդիր է թէ այս կամ այն առասպելը
ծանօթ է մատենագրի մը, եւ այլ՝ թէ սոյն այս ծա-
նօթութիւնը հայ թարգմանութեան միջնորդու-
թեամբ է. եւ սակայն այս միայն մեզ համար նշա-
նակութիւն ունի հոս: Երբ օրինակի աղագա
Յովհանն Աթուղիկոս կը յիշէ թէ «հրամանաւ Ա-
ղեքսանդրի ռէք-ոյ նէն+ր-նէք-ոյ»², թարգմանուած

¹ Մխիթար Գօշ, Դատաստանագիրք, հրատ. Ա. Բաս-
տամեանց. Աղաղարշապատ, 1880, Մասն Բ, էջ 418, ՃԺ:

² Յովհաննու Աթուղիկոսի դրասխանակերտեցւոյ
Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին: Մոս-
կուա, 1853, էջ, 11, 4:

է Կատինայ համարուած մատենանը, զոր կը գտնենք կրկնեալ եւ այլուր, այս պարագայն միայն առանձինն չի կրնար ցուցընել թէ ի հարկէ զհայ թարգմանութիւնը դործածած է այս խօսքին մէջ Յովհան Կաթողիկոս: Վասն զի ճշդիւ այս տեղ բոլորովին ուրիշ աւանդութիւն մը կը ներկայացընէ հեղինակը, այսինքն կը պատմէ՝ թէ Ամասիա քաղաքը շինուած ըլլայ «յԱմասեայ եղբօրորդւոյ՝ Նեքտանիբայ հրամանաւ Աղեքսանդրի՝ որդւոյ Նեքտանիբայ¹» իսկ այս բոլորովին ուրիշ աղբիւր կ'ենթադրէ: Նոյնը պէտք ենք ըսել ուրիշ նման աւանդութեանց համար ալ, որ աստ անդ կը գտնուին՝ թէ եւ ցանցառ՝ հայ մատենից մէջ, ասոնցմէ նշանաւորները յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու:

Ցանցառ չեն նաեւ այնպիսի կոչմունք, որոց նախնական աղբիւրն թէ եւ Ստոյն-Կալիսթենեայ գիրքն է, բայց միայն անուղղակի. վասն զի ուրիշ գրոց միջնորդութեամբ ծանօթանացած են ասոնք: Զոր օրինակ Ներսէսի Շնորհալուոյ «Վիպասանութիւն», գրոց մէջ կը կարդանք Վարազդատայ վրայ այս տողերը².

«Որ ընդ Եփրատ անդրաքայլեալ,
Եւ զաւազակսքն սատակեալ:
Նոր Ա+իլլէ—« աստ երեւեալ,
Ընդ Սի—մ—ն—դ—ր—« քեպըն լեւեալ:»

Այս տողերը տեսնողը կրնար թերեւս կարծել, որ Շնորհալի առջեւն ունէր Աղեքսանդրի վարուց այս խօսքը³. «Եւ տեսեալ զՍի—մ—ն—դ—ր—« քեպ, ընդ որ լեւեալ Ա+իլլէ—«»: Կարծեացս իբրեւ ցուցումն կրնար առնուիլ եւ այն՝ որ երկու տեղն ալ «լեւեալ» անսովոր խնդրառութեամբ («ընդ քեպ») կ'երեւայ: Սակայն այս երկու նախադասութեանց մէջ կամուրջ

¹ Անդ. էջ 19, 3—5:

² Ներսէսի Շնորհալուոյ Շարադրութիւն հոմերական վիպասանութեան, տպ. Վենետ. 1830:

³ Պատմ. Աղեքս. ՃԻԲ, էջ 60, 25:

ձգողն է խորենացւոյ ի Աալիսթեճեայ փոխ առած մէկ խօսքը¹, որ նոյն անձին վրայ կը գրէ. «Անդ էր տեսանել Նոր զոմն Աքիլլեւս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով:» Հոս «Նոր Աթիլլեւս» խօսքը մեր այս դիտողութիւնը կը հաստատէ ամենայն ապահովութեամբ: Նման դէպքեր կարելի է ուրիշներուն քով ալ գտնել:

Յամենայն դէպս ցաւալի է որ Հեթմոյ Թաթարաց պատմչի ընտիր գործքին հին հայ բնագիր մը դեռ չելաւ ի լոյս անծանօթ խորշէ: Այս գրոց մէջ, զոր Հեթում մտուն տուած կ'ըսուի Նիկողայոս Սալկոնի անուն մէկուն եւ որ գրած կը պատմուի նախ գաղղիներէն եւ ապա փոխած ի լատիններէն յամին 1307², կը գտնենք յիշատակութիւններ որոնք աներկբայ կը ցուցնեն թէ ունէր ծանօթութիւն հեղինակն՝ Աղեքսանդրի վարուց պատմութեան: Գրոցս Ձ գլուխը Հնդկաց թագաւորութեան վրայ կը խօսի, յորում կը գրուի թէ «ի հիւսիսոյ կողմանէ է երկայն եւ մեծ անապատ Հնդկաց, ուր օձս բազումս եւ ազգի ազգի կենդանիս եգիտ, ասէն, Աղեքսանդր³ ինքնակալ:» Այս կտորը կ'ականարկէ անշուշտ Ստոյն-Աալիսթեճեայ Հնդկաց աշխարհի նոյն իրաց ընդարձակ ստորագրութիւնը, զոր զետեղած է ի նամակին Աղեքսանդրի առ Արիստոտէլ՝ Մերկիմաստասիրաց վիճաբանութենէն ետքը⁴: Հայ բնագրին քննութեան համար ի հարկէ արժէք չունի այս, եւս առաւել յաջորդ նկարագրութիւնը Հնդկաստանի եւ իւր բերքերու, որոնք ուրիշ աղբիւրէ են անշուշտ: Իսկ Երկաթի դրան աւանդութիւնը, զոր կը պատմէ նաեւ Հեթում⁵, յետոյ առիթ կ'ունենանք տեսնելու: Չի կրնար հաստա-

¹ խոր. Պատմ. Գ. գլ. խ:

² Հմմտ. Հեթում պատմիչ Թաթարաց. թրգմ. ի լատինէ Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետ. 1842, էջ 4 (Յիշատակարան):

³ Հեթում Պատմ. Գլ. Զ. էջ 10—11:

⁴ Պատմ. Աղեքս. Մի. Գ, էջ 138—143 եւն:

⁵ Հեթում, Գլ. Թ, էջ 13—14:

տութեամբ ըսուիլ նոյնպէս՝ թէ հայ թարգմանութեան ակնարկութիւն մ'ըլլայ Հաճե՛մ դաւառին ստորագրութիւնը¹։ “Շրջապատ նորա երեքօրեայ եւ որչափ տարածի դաւառն այն, տեղին այն այնչափ մառախլապատ է եւ խաւարչուտ այնպիսի նսեմութեամբ, զի ոչ ոք է՝ որ կարիցէ նշմարել ինչ անդ. եւ ոչ ոք է՝ որ համարձակեցի մտանել յայն երկիր. զի ոչ գտանէ շաւիղ գնալոյ ընդ այն։ Բնակիչք կողմանցն այնոցիկ ասեն, թէ բազում անգամ լուեալ իցէ նոցա զձայն գոչման մարդկան, զխօսել հաւու հաւախօսի, զխօսնջիւն երիվարաց յանտառի, եւ զխօսնջիւն գետոյ իրիք՝ որ անտի ելանէ։” Այս ամէնը կը յիշեցընեն նաեւ յանկամա Ստոյն-Վալիսթենեայ “Երջանկաց” կոչուած տեղեաց վրայ գրածներ՝ Աղեքսանդրի առ մայրն եւ առ Արիստոտէլ գրած նամակին մէջ², որուն մէջ կը պատմէ թէ ինկան այնպիսի տեղեր, ուր “զարեգակն ոչ եւս տեսանէաք,” մանաւանդ թէ քիչ մ'ետքը հասան տեղ մ'ուր “արեգակն ոչ ծագէ.” եւ պատահեցան “հաւք երկու” մարդկադէմ, որոնք “հելլենական խօսիւք” յորդորեցին զԱղեքսանդր յետս դառնալ։ Աներեւոյթ մարդկան գոչման ձայնը կը յիշեցընէ Վալիսթենեայ ճշդիւ նման պատմութիւնը, որուն անմիջապէս կից է յիշատակութիւն այն գետին, որուն ձկները ոչ թէ հրով, այլ “ցուրտ ջրով աղբերացով” կ'եփուէին, եւ որուն մէջ կային հուր ժայթքող թռչուններ։ Բայց այս ամենամեծ միաբանութիւնը կ'իյնայ երկբայութեան ներքեւ, երբ մտածենք որ առասպելաց եւ զրուցաց շտեմարան են Վովկաս եւ իւր շրջակայք ի հնութեան, եւ այս համբաւն բոլորովին ուրիշ աղբիւր կրնայ ունենալ։ Այս երկբայութիւնը կը հաստատուի անով, որ ինչպէս ըսինք՝ հայ բնագիր

¹ Հեթում, ԳԼ. Ժ, էջ 15, 13—28 եւն։

² Պատմ. Աղեքս. ՄԹ, մանաւանդ էջ 126—128։

չունինք Հեթմոյ գործքէն, եւ չենք կրնար ըսել թէ Վալիսթեներայ գիրքը նաեւ յայտնապէս յիշած տեղն ալ այնպէս կէտ առ կէտ տուն տուած է Հեթում, ինչպէս այժմ մեր առջեւ կը դնէ այս գիրքը: Այս խորհրդածութիւնը կը զօրէ նաեւ հոն, ուր յայտնապէս կ'ըսուի¹. «Աշխարհն այն, յորում կանխաւ բնակէին Թաթարք, է յայնկոյս մեծի լերինն Բելֆէնայ, որ յիշի ի Պատմութիւն Աղեքսանդրի:» Հոս «Պատմութիւն Աղեքսանդրի» անուամբ այնպիսի աւանդութիւն մը կը բերուի յառաջ, որուն հայ Վալիսթեներայ մէջ հետքն անգամ չկայ. եւ արդէն ականյայտնի հիմնովին այլ աւանդութիւն է եւ ուրիշ աշխարհագրական տեսութիւն:

Քիչ մ'աւելի մխիթարական է այս կողմանէ Գրիգոր Մագիստրոսի գործքերը խուզարկելը: Այս անձին արդիւնքը պէտք է անմուտք պահուի հայ մատենագրութեան մէջ, ոչ թէ իւր անիմանալի լեզուաւ գրած ոտանաւորաց համար, այլ հայ մատենագրութեան մէջ իւր իրաւամբ աննման նամակներուն պատճառաւ: Աննման կ'ըսենք անոր համար, որ չկայ մեր մէջ ուրիշ հին գրող, որմէ մնացած ըլլան այնչափ նամակներ մեծաւ մասամբ զուտ մարեմտեան նկարագրաւ եւ լի անգին տեղեկութեամբք այլեւայլ թարգմանութեանց. որոնց շատք անհետ կորսուած են այժմ կամ գեռ անյայտ մնացած: Բայց դժբախտ ենք նաեւ հոս՝ որ այս գեղեցիկ նամակաց լեզուն այնչափ խրթնաբան է. որուն նպաստամատոյց կ'ըլլան գլխաւորաբար տգիտագոյն անձերէ գրուած ձեռագիրք. այնպէս որ լաւագոյն օրինակք, եթէ կան, շատ աւելի պարզ եւ դիւրիմաց պիտի ներկայացընեն մեզ զասոնք: Այս պատճառաւ է անշուշտ, որ ցարդ անտիպ մնացած են մեծաւ մասամբ այս գրութիւնները:

¹ Հեթում, ԳԼ. ԺԶ, էջ 31:

Առջեւս ունեցած օրինակն է բոլորովին նոր՝ բայց անյայտ ժամանակի գրչութիւն եւ տգէտ գրչի արդիւնք, եւ ընդօրինակութիւն ուրիշ ձեռագրէ մը. (Մեր Մատենադարանի Թիւ՝ 50:)

Մագիստրոս ինք զինք շատ հմուտ կը ցուցնէ հին հեթանոսական մատենագրութեան. բայց ի հարկէ ոչ ամէն իւր կոչմունքն ուղղակի յոյն բնագրէ են, այլ տեղ տեղ միջնորդութեամբ հայ թարգմանութեանց: Հինգերորդ նամակին մէջ, (որ «Առ Աբրեհիմ ամիրայ Ասն հաւատոց Գրիգորայ որդւոյ Ասական ասացեալ» վերնագիր կը կրէ¹), կը յիշէ ի մէջայլոց. «Իսկ Հովմերոս յԵլլագա եւ յԵգիպտոս պատուեալ՝ յԱբամուղայ անարիւն-նիւն, ասէ, զՈլոմպոս ասորունեալ...: Եւ Արիստոտէլէս ստագիրացին ճշմարտախոհ քան զայլսն եղեալ ծանեալ սուղ իմն... եւ որ ի սմանէ Աղէքսանդրոս որդի Նեքտանեբեայ:» Այս անարիւն-նիւն կը կրկնէ եւ այլուր, (Նամակ Ի. «Առ Գագիկ որդի Աբասայ, Յաղագս Գիտնական կրօնաւորին հնծացւոյ.») եւ կը գրէ թէ «զքեզ մակտառեսցէ զօրէն Արիստոտէլի որ առ Աղէքսանդրոս... թողում զՀովմերոսին որ... առ Արամազդ, որ զՈլոմպիոս գրէ շարժեալ ի խիզախել դիւցազանն եւ յանարիւն յօնից²:» Ի մասնաւորի Հովմերայ այս խօսքը կարծենք միջնորդութեամբ Ստոյն-Աալիսթենեայ հայ թարգմանութեան մուտ գտած է Մագիստրոսի գրոց մէջ: Ճարտար հայ թարգմանն այս տողերը թարգմաներ³ է այսպէս.

«Եւ կապուտակային յօնօքն անարիւն-նիւն Զրուանեանն. եւ սքանչելի աստուածային վարսքն շարժեցան յանմահ գլխոյ թագաւորին.

Եւ մեծապէս շարժեալ ասորունեաց Ողիմպոս:»

¹ ԶԻ. 50, էջ 45—46:

² Անդ. էջ 127:

³ Պամ. Աղէքս. ՂԴ. էջ 45, 28—32:

Նոյնը կ'ականարկէ Մագիստրոս եւ այլուր¹,
(Նամակ ԻԹ. «Պատասխանի» թղթոյն Աբրեհիմի
ամիրայի զոր խնդրեաց մի վասն իմաստասիրութեան
եւ մի վասն հաւատոյ):

Այս կտորէն աւելի յարգ ունի մեզ համար
Մագիստրոսի ուրիշ մէկ ականակութիւնը, զոր կը
գտնենք ԻԵ. Նամակին մէջ, որուն վերնագիրն է.
«Պատասխանի Սարգսի վարդապետին եւ ողբս»
եւն²: Հոս կը գտնենք այս խօսքը. «Յորժամ Աղե-
քսանդրոս զմահացուցիչն կամէր արտաքսել դար-
ձուցանելով՝ կրկին թոյն թաթախեալ ի ժահր
սպանութենէն եղեւ փութացուցիչ:» Ըստ Ստոյն-
կալիսթենեայ³ երբ զգաց Աղեքսանդրոս իւր թու-
նաւորուիլը՝ «դարձուցեալ կամեցաւ զկարի շատ
գինին՝ խնդրեաց թեւ, քանզի սովոր էր այսպէս
առնել. եւ Յուդղոս շաղախեալ դեղովն մատոյց
նմա» երկրորդ անգամ՝ դեղախառն բաժակը: Հոս
կարեւորն այն է որ այս դէպքն եւ այս մասերը չկան
BCL բնագրաց՝ նաեւ ոչ արդի A բնագրին մէջ,
յորում անընթեռնի են այս կտորները: Բայց միա-
բան է եւ Ասորին յայսմ թէ Աղեքսանդր ուղեց
†եբրով (ըստ Հայ. «թեւ») յետս դարձնել գի-
նին, եւն: Ունի այս կտորը նաեւ Աւագերէցն Լեւոն⁴:

Սուտն-կալիսթենէս ընդարձակ պատմած
է Նեկտանեբոսի «խոյեղջիւր» Ամոն ձեւանալն եւ
այլ անոր յարակից պարագայքն⁵: Զայս կը յիշե-
ցընէ Մագիստրոս՝ երբ ուրիշ թղթի մը մէջ (Նա-
մակ ԼԹ. «Առ Հայր Անանիա») կը գրէ⁶. «այլ եւ
զԱմովն (յօր. շահոսն) յօրան էղջերօն առնի (= ան-
դրի?) պատկանեալ⁷ (= պատկերեալ?) պաշտէին,

¹ ԶԻՐ. 50, էջ 177:

² Անդ, էջ 154:

³ Պամ. Աղեքս. ՄԿԶ, էջ 174, 26—28:

⁴ Հմմտ. Nöldeke, էջ 23, 10—15:

⁵ Պամ. Աղեքս. Ա—ԻԵ եւն:

⁶ ԶԻՐ. 50, էջ 209:

⁷ Զեռագրին մէջ աղաւաղ է այս մասը՝ այսպէս. «առն

որովք Նեկտանեբոսն կիւսոյ պատրանս պատշաճէր մոլութեան եւ զուարակեղջերօքն կիսագնդակ յարմարեալ ըստ լուսնական հմայահաւանութեան վարկանէին:»

Մթին բայց ամենակարեւորն է այս կոչմանց՝ Մագիստրոսի ուրիշ մէկ խօսքը, (եթէ սխալ չենք հասկցած խօսքին իմաստը,) յորում կ'երեւայ թէ իմացած է սոյն հեղինակը խորենացւոյ ի կալիսթենեայ ըրած մէկ բանաքաղութիւնը: Ի նամակին խե. («Առ Գրիգ. եպիսկոպոսն Մոկաց վասն շինութեան դղեկի կանգնելոյ մահարձան.»») կը յիշեցնէ թէ «ոչ միայն արիական առաքինութիւնս իմանամք սակս Ա.քիւլեայ, այլեւ շին-իւն-աքաղաքաց. վասն որոյ պարսպապարս անուանել հաւանեցաւ. իսկ մերն Մովսէս զԱրտաշէսին եւ շէն-իւն-այն¹:» Այս խօսքին մթարութիւնը կը պարզուի կարծենք այսպէս: Ըստ կալիսթենեայ² Աղեքսանդրոս ի Հերակլեայ պատգամ ընդունելէն ետքը կը կործանէ զԹեբէս, որոնք պատգամին դիմեցին եւ առին պատասխան թէ «Հերմէս եւ Աղկիդէ եւ պարսպապարսն Պողիտեւիէս³» այն քաղաքը պիտի կանգնեն: Այս կտորէն է անշուշտ Մագիստրոսի այն տեղ անդէպ «պարսպապարս» բառը. վասն զի Ա.քիւլէս, կ'ըսէ, քաղաքաց շին-իւն-այն համար պարսպապարս կը կոչուէր:

Սակայն այս չէ միայն հոս խնդիրը: Թեբայ առման այս նկարագիրը⁴ բառ առ բառ օրինակած է խորենացի՝ Տիգրանակերտի առման յարմարելով, լոկ անուանց փոփոխութեամբ⁵: Այս նկարագրութեան այն խօսքը թէ «որ յԱմփիոնայ եւ ի

իպսկանեալ.» քիչ մը վերջն ալ է «զուարակ եղջերօքն կիսագնդակ. հարմարեալ» եւն: «Աւնի» թերեւս = ἀνδριάς.

¹ Զեւ. 50, էջ 221—222:

² Պտմ. Աղեքս. ճԻԵ—ճԼԲ, էջ 63—72:

³ Անդ, ճԼԳ, էջ 72, 10, եւ ճԼԴ, էջ 73, 21:

⁴ Անդ, ճԻԶ, էջ 64—65 եւն:

⁵ Խոր. Գ. ԳԼ. ԻԸ:

Զեթոսէ եղբարցն ի քնարէ յարմարեալ . . . քա-
րինք» առ Խորենացւոյն եղած է՝ «որ ի հայկազ-
նոյն Տէգրանայ . . . յարմարեալ որմունք»։ Չայս
տեսեր է, եւ զայս կ'ականարկէ Մագիստրոս՝ գրելով.
«մերն Մովսէս զԱրտաշէսին եւ զՏէգրանայն»։ ուր
մեր խնդրոյն հետ կարծենք կապ չունի Արտաշէսի
յիշուիլը։

Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ երկու տեղ
գլխաւորաբար իւր պատմութեան մէջ կը հիւսէ Ա-
ղեքսանդրի վարուց կտորներէն։ Խոսքովայ վրայ
խօսելով կը յաւելու գիտողութիւն մը՝ թէ «էր
մարմնով փոքր՝ այլ ոչ որքան Մակեդոնացին Ա-
ղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ
հասակի¹»։ Թէպէտ նաեւ Սուտ-Աալիսթենէս կը
պատմէ սոյն հանդամանքը, եւ այն երկու տեղ
ուր վերջին յիշատակութեան մէջ յայտնապէս «Ա-
ղեքսանդրոս երիս կանգունս» կը գրէ². սակայն ի
հարկէ Ասողիկ հաս կապ չունի Ստայն-Աալիսթե-
նեայ հետ. ինքն բովանդակ այս կտորն եւ յաջորդ
մասերը քաղած է բառ առ բառ ի Խորենացւոյ³,
ուստի անուղղակի է ծանօթացած այս կտորը Ստե-
փանոսի։ Այս ուրեմն չի կրնար ցուցնել թէ Ա-
սողկայ ծանօթ է հայ թարգմանութիւնը Աալիս-
թենեայ, մանաւանդ թէ ուրիշ խորհրդածու-
թեանց առիթ կու տայ Ասողկան ուրիշ մէկ յիշա-
տակութիւնը⁴, զոր յետոյ կը տեսնենք։

Այս ամէնը՝ խստիւ խօսելով՝ շատ լուսաւ-
որութիւն չտուաւ մեր խնդրոյն բուն ծանրակէտին,
այսինքն հայ թարգմանութեան բնագրին անարատ
պահուելուն։ Առ այս մեծ արժէք ունի Թովմայի
Արծրունւոյ իւր Պատմութեան մէջ ըրած ականար-

¹ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն
Տիեզերական։ Ս. Պետր. 1885 Գիրք Բ. ԴԼ. ա. էջ 67։

² Պամ. Աղեքս. ՃՀԹ, էջ 100, 15—17 եւ ՄԺԹ,
էջ 135, 476։

³ Խոր. Գ. ԴԼ. Ը։

⁴ Ասողիկ. Պամ. Գիրք Գ. ԴԼ. ԺԳ. էջ 194։

հայ Ապրիսթենեայ¹, թէպէտ նաեւ այլուր կը գործածուի:

Արծրունի զայս գրելէն վերջը խորհրդաւոր խօսք մը կը յաւելլու² գրելով թէ “որք ի մերձենալն անգամ տանջեալ լինէին յաներեւոյթ զօրութենէն, զոր էս ոչ հաւանի՞ստէլ է դէմաց:” Այս վերջին խօսքն ըստ ինքեան կապ մը չունի շատ. բայց կը մեկնուի այնու որ ինքն այս տողը գրելու ատեն կարդացեր է Ստոյն-Ապրիսթենեայ կարծիքը՝ թէ “յանկարծօրէն յիմոց մանկանցն անտի տանջեալք լինէին յաներեւոյթ դէմաց”³ իբր շարունակութիւն վերը յիշուած խօսքին: Այս կարծիքն է զոր չէ ուզած ընդունիլ Արծրունին:

Ճշդիւ հոս՝ ալ բառ առ բառ կոչումն ընել կը սկսի մեր պատմիչը՝ “ասէ” մը յաւելլով՝ այսպէս. “եւ զտանջողացն, ասէ, զճողփիւն լսէաք” եւն: Թէ արդեամբք բառական է կոչումն՝ կը ցուցընէ պարզ համեմատութիւնն Ստոյն-Ապրիսթենեայ հայ թարգմանութեան հետ, զոր կը դնենք հոս դէմ առ դէմ, տարբեր ընթերցուածքն նօտրագիր նշանակելով:

ՍՈՒՏ - ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

(էջ 126, 9—16:)

“Զտանջողաց ճղփիւն լսէաք, եւ զհարուածսն եկեալ ի վրայ թիկանցն տեսանէաք. բայց Կալիսթէն ոչ երէ-էիւ. այլ ձայն իմն գայր որ ասէր. Մի ժողովել մի հատանել (°). եթէ ոչ՝ եւ զիցի անձն այն մեռեալ, եւ ժանդախտիւ սատակեցին գումարտակդ: Իսկ հրահայեցի աս ոչ հաւանել էս ոչ խաշիւ:”

ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(էջ 29, 14—19:)

“Եւ զտանջողացն, ասէ, զճողփիւն լսէաք, եւ զհարուածսն եկեալս ի վերայ թիկանցն տեսանէաք, բայց զԿալիսթէն ոչ դէմաց: Այլ ձայն իմն գայր՝ մի ժողովել եւ մի հատանել, թէ ոչ՝ եղիցի անձն այն մեռեալ, եւ ժանտ ախտիւ սատակեցի գումարտակդ: Իսկ հաբեի երկէ-դէմ է Բաց Կալիսթէն:”

¹ Պատմ. Աղեքս. ՄԺԹ. էջ 134, 18:

² Արծր. անդ. էջ 29, 12—14:

³ Պատմ. Աղեքս. ՄԺԹ. էջ 126, 9—10:

Այս կտորը կը ցուցնէ թէ ինչպէս պահուած է հայ բնագիրը. քանի մը մանր տարբերութիւնք հաս-
չեն կրնար նկատուիլ: Առաջինը գլխաւոր տարբե-
րութեանց “բայց տանջողքն ոչ երեւէին” աւելի
լաւ կ’երեւայ քան Արծրունւոյնը, որ աղաւաղեալ
կրնայ ըլլալ: Ծանրակշիռն այն է որ երկուքն ալ
“եթէ ոչ եղիցի անձն այն մեռեալ եւն” կը կար-
դան, մինչ յոյնն է *εἰ δὲ μὴ παύσησθαι, γενήσε-
ται ἄφωγον τὸ στρατόπεδον.* (եթէ ոչ դադարի-
ցէք, անձայն եղիցի բանակդ:) Տարբերութիւն լոկ
վերջին խօսքին մէջ կայ, ուր հայ թարգմանութիւնն
ըստ յոյն բնագրին է, (որ է ‘Ο δὲ Ἀλέξανδρος
φοβηθεὶς ἐκέλευσεν μήτε ἐκχόπτειν μήτε συλ-
λέγειν τινὰ ἐξ αὐτῶν.) Հոս Արծրունին աղաւաղ
գրչութիւն մ’ունի իւր առջեւ, բայց “ահաբեկ
երկիւղիւ” գրածն ուղիղ է (= φοβηθεὶς), զոր
չ կորուսած է:

Արծրունի ապա համառօտիւ կը յիշէ յաջորդ
մասերը՝ գրելով.¹ “Նաեւ զայլ հիացականսն որ
ըստ այսոցիկ ուսցիս ի նորից (նորին²) գրոց:” Այս
խօսքով կ’ամփոփէ Ստոյն-Վալիս[թեհեայ] ամբողջ
մէկ էջին² բովանդակութիւնը, ուր այլեւայլ հրէշ-
ներու ստորագրութիւն կ’ըլլայ: Սակայն անմիջապէս
կը սկսի դարձեալ՝ օրինակել “եւ յետ սակաւու
միոյ ասէր” նախագասութեամբ կապելով այս յա-
ջորդ կոչումն իւր խօսքին հետ: Բարեբախտաբար
այս տեղ Արծրունւոյ ի կոչումն առած կտորը բաւա-
կան ընդարձակ է:

ՍՈՒՏ - ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

(էջ 127, 14—128, 18:)

“Եւ բազում անգամ աս-
լէն զիս բարեկամքն դառ-
նալ, եւ ես ոչ կամեցայ,

ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(էջ 29, 21—30, 14:)

“Բազում անգամ աս-
լէն զիս բարեկամքն դառ-
նալ, եւ ես ոչ կամեցայ,

¹ Արծր. անդ, էջ 29, 19—20:

² Պատմ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 126, 16—127, 14:

քանզի կամէի տեսանել զկատարած երկրին: Ապա անդուստ խաղացեալ ընդ անապատ ճանապարհ գնացեալ ի ծովակողմն կոյս, եւ ոչ եւս այնուհետեւ ինչ տեսանէաք ոչ հաւ եւ ոչ գազան, բայց միայն զերկինս եւ զերկիր. եւ զարեգակն¹ ոչ եւս տեսանէաք, այլ ընդ աղօտ² աւուրս թ: Եւ եկեալ ի տեղի մի ծովային, եւ զվրանսն եւ զբռնայն բռնայն ի ներքեւ եղեալ՝ մտանէաք ի նաւսն. եւ նաւէաք ի կղզի մի ծովուն, որ ոչ էր հեռի յերկրէն, յորմէ լսէաք խօսս մարդկան հելլենական, եւ որք խօսէին ոչ տեսանէաք: Եւ զինուորքն ի հահ-վառնի տուեալ զանձինս՝ լոյս անցանէլ ի նաւէն ի կղզին³. եւ խեցգետի մի ելեալ կորզեաց ձգեաց ի ջուրն զինուորս ԾԳ. եւ անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք⁴: Եւ եկաք ի Կիւս⁵ յերկուսն անուանուողսն, ուր արեգակն ոչ ծագէ. եւ կամեցեալ իմ պատմել եւ յիւսիսիւն ի տեսանել ի ձեռն ծառայից ուր երջանկաց վայրէն էին⁵, Ապրիսթէնէս իմ բարեկամն խրատ

քանզի կամէի տեսանել զկատարած երկրի. եւ անդուստ խաղացեալք ընդ անապատ ճանապարհ գնացաք ի ծովակողմն կոյս, եւ ոչ եւս այնուհետեւ ինչ տեսանէաք, ոչ հաւ եւ ոչ գազան, բայց զերկինս եւ զերկիր: Եւ զարեգակն եւս տեսանէաք, այլ ընդ աղօտ օր յաւուրս թ, եւ եկեալ ի տեղի մի ծովային, եւ զվրանսն եւ զբռնայն բռնայն ի ներքեւ եղեալ՝ մտանէաք ի նաւսն, եւ նաւէաք ի կղզի մի ծովուն, որ ոչ էր հեռի յերկրէ, յորմէ լսէաք խօսս մարդկան հելլենական, եւ որք խօսէին ոչ տեսանէաք: Եւ զինուորքն ի հահ-վառնի տուեալ զանձինս՝ լոյս անցանէլ ի նաւէն ի կղզին. եւ խեցգետի մի ել, կորզեալ ձգեաց ի ջուրն զինուորս ԾԳ: Եւ անցեալ գնացաք ի տեղեացն երկուցեալք, եւ եկաք յերկուսն անուանուողսն, ուր արեգակն ոչ ծագէ. եւ կամեցեալ իմ պատմել եւ յիւսիսիւն տեսանել ի ձեռն ծառայից, ուր էր երջանկաց վայր՝ Ապրիսթէնէս իմ բարեկամ խրատ ետ ինձ մտանել հանդերձ

¹ « Զարեգակն » = C; B « զերկինս »: AV բովանդակ հատածը չունին:

² Փրիչը « աղօտ » բառին վերջաւորութենէն շփոթելով դուրս ձգած է հոս « օր » բառը, զոր ունին Արժրունի եւ յոյնը:

³ BC կը յաւելուն « ի պատմել զնա » զոր չունի Հ եւ Արժրունին:

⁴ Հոս C իւր սովորութեան համեմատ մեծ հատած մ'ունի յաւելեալ, զոր չունի B Հ եւ Արժրունի:

⁵ « Աւր... էին » խօսքը լիկ C ունի, չիք ի B.

էտ ինձ մտանել հանդերձ
բարեկամօք խ եւ մանկամբ
Ճ եւ զինուորօք ՌՄ¹։ Եւ
արտաքոյ յետ ճանապարհին
իմացաք էշ մատակ²
որ ունի յաւանակ, զորոյ
կապեցաք անբէն զյաւա-
նակն ի բանակին։ Եւ ի
մտանելն մերում լարօք հըն-
գետասան³, հաւք երկու⁴
պատահեցին մեզ, որ ունէին
մարդկեղէն երեսս, եւ մեծ
էին քան զհաւս որ առ մեզ
լինին⁵, եւ հելլենական խօսիւք
ի բարձանց աղաղակէն.
«Ձի՞ զվայր կոխես
զանոսն զտուն Բեռնի-
նէլ⁶։ Ընդ կրունկն դար-
ձիր, թշուառական. քանզի
զերջանիկ կամարացն կղզիս⁷
կոխել ոչ կարես. զի՞ յերկինս
եւանել բռնանաս,
չոր ոչ է Բեռնի⁸։ Եւ
դողդոջումն եւ սարսափումն
զիս կալեալ յահէ յերկե-
ղէն Բեռնի, ի հարկէ լուայ

բարեկամօք խ եւ մանկամբ
Ճ եւ զինուորօք ՌՄ Բեռնի-
նէլ։ Եւ արտաքոյ յետ ճա-
նապարհին իմացաք էշ մա-
տակ, որ ունի յաւանակ.
զորոյ կապեցաք անբէն
զյաւանակն ի բանակին. եւ
ի մտանելն մերում լարօք
հընգետասան՝ հաւք երկու
պատահեցին մեզ, որ ու-
նէին մարդկեղէն երեսս, եւ
մեծ էին քան զհաւսն որ
առ մեզ լինին, եւ հելլե-
նական խօսիւք ի բարձանց
աղաղակէն. «Ձի՞ զվայր
կոխես զանոսն զտուն
Բեռնի. Բեռնի Բեռնի. Ընդ
կրունկն դարձիր, թշուա-
ռական, քանզի զերջանիկ
կամարացն⁹ կղզիս կոխել
ոչ կարես. զի՞ յերկինս ե-
ւանել բռնանաս։» Եւ Բե-
ռնի-նէլ զայն¹⁰ դողդոջումն
եւ սարսափումն զիս կա-
լեալ յահէ յերկեղէն Բե-
ռնի. ի հարկէ լուայ առ-

¹ Ասկէ ետքը C եւ L դարձեալ յաւելուած ընդար-
ձակ, զոր չունին Հ եւ Արծրունի։ B յաւելուածին վերջէն
մաս մ'ունի։

² «Էշ մատակ, որ ունի յաւանակ» եւ յաջորդ
խօսքին մէջ «յաւանակ» անմիաբան յունին հետ. վասն զի
BC կ'ըսեն (*Ἐπίλεξον οὖν*) *ἱππους θηλείας ἐχούσας*
πώλους (...ձիս մարմին, որ ունէին մարմին)։

³ BC «երեսուն»։

⁴ «Երկու» = B; C «երեք» ոչ ուղղութեամբ։

⁵ «Եւ մեծ...» այս նմանութիւնը չունին BC.

⁶ «Ձի...» = B; C ունի «Երկիրն» զոր կոխես, Ա-
ղեքսանդրէ, Աստուծոյ միայնոյ է։

⁷ «Չերջանիկ կամարաց կղզիս» չէ համեմատ BC
բնագրաց, որ *μακάρον χώραν* (երջանկաց վայր) կ'ըսեն։

⁸ Ամբողջ խօսքը չէ համեմատ BC բնագրաց, որ կ'ը-
սեն լոկ. «Դարձիր արդ, ով մարդ, եւ կոխես զերկիր որ
առեալն է քեզ» որուն կը յաւելուն BC. «Եւ մի աշխատ
առնէր զքեզ» (լոկ B ասոր վրայ. «Եւ զորս ընդ քեզ»)։

⁹ Տպ. 1852 եւ 1887. «կամարարացն»։

¹⁰ Յայլ օրէն. չէ «Եւ իրրեւ լուայ զայս»։

աստուածայնոյ ձայնին որ տուածայնոյ «+»-ն է ձայ-
նին որ ի հաւուցն¹ ասա-
ցեալ եղեւ:»

Այս ընդարձակ հատածին համեմատութիւնը
կը հաստատէ լիովին այն կարծիքը՝ թէ Ստոյն - Կա-
լիսթենեայ հայ բնագիրը չէ ապականած ծայրէ ի
ծայր: Այս երկու բնագրաց տարբերութիւնք դոյզն
են, այնպէս որ չէինք իսկ սպասեր այսչափ համա-
ձայնութիւն գտնել. վասն զի պէտք ենք մտածել
որ միեւնոյն բնագրին այլեւայլ օրինակք շատ ան-
գամ տասնպատիկ աւելի տարբերութիւն կ'ու-
նենան. եւ կը համոզուինք ասոր՝ եթէ հարեւանցի
իսկ զննենք յոյն օրինակաց տարբերութիւնը՝ նոյն
իսկ այս հատածին մէջ, զոր եւ համառօտիւ նշա-
նակեցինք: Աւելի տարբերութեանց կը սպասէինք
նաեւ այնու՝ որ հոս աղաւաղութեան աղբիւրը կը բ-
լին է, վասն զի մէկ կողմանէ հայ թարգմանու-
թիւնը փոփոխութիւն կրնար կրել ընդօրինակու-
թեամբ, միւս կողմանէ ալ Արծրունին: Այսպէս
ալ կը մեկնուին այն քանի մը մանր տարբերու-
թիւնք: Հայ թարգմանութեան մէջ «լոյս անցու-
ցանել ի նաւէն» անիմաստ խօսքը գրչի սխալ է
միայն՝ փոխանակ «ի լոյս անցանել» գրելու, ինչ-
պէս է եւ յոյնը (B C) $\chi\omicron\lambda\acute{\upsilon}\mu\beta\omega\ \delta\epsilon\tilde{\iota}\lambda\theta\omicron\nu$. Նոյն-
պէս «ի մահու վտանգ տուեալ» աւելի լաւ է (առ
Արծրունւոյ) քան «ի մահ վտանգի» հայ բնա-
գրինը. սակայն եթէ ցուցուի այս վերջնոյն աղաւա-
ղումն չըլլալը՝ կարեւոր կրնայ ըլլալ, եւ կ'ունե-
նանք «+»-ն է ձայնին որ տուածայնոյ «+»-ն է ձայ-
նին որ ի հաւուցն¹ ասացեալ եղեւ:» քան «ի մահ վտանգ տուեալ»
հարձեալ քիչ մ'ետքը «զի... կոխես զաստուծոյ
զտուն տեսանել, Աղեքսանդրէ» խօսքը, մինչդեռ
հայ բնագիրք աղաւաղ են («զաստուածոց զտուն
տեսանելով»): Հոս յոյնը շատ աւելի համեմատ
է Արծրունւոյն: Իսկ թարգմանութեան «+»-
ն է ձայնին որ տուածայնոյ «+»-ն է ձայնին որ ի հաւուցն¹

¹ Տպ. «ի հաւուցն» գրչի սխալ:

Աղէ֊սանդրէ 7 նախնական բնագրէն: Աւերջապէս ուրախալի է նաեւ այն՝ որ այս նամակն ընտրեր է Արծրունին օրինակելու, զոր չունին A հնագոյնը եւ Աղերիոս, այլ լոկ BCL, եւ ասոնք ալ շատ ու շատ յաւելուածներով եւ տարբեր պարագաներով լի:

Շատ զարմանալի է որ Արծրունի, որն որ իբրեւ պատմագիր կարենալու էր Աղեքսանդրի Աւրուց բովանդակութեան վրայ դատաստան ընել, այնպէս դիւրահաւան եղած է անհետեւ թաւապելաց անգամ: Չայս կը տեսնենք յայտնապէս հոն՝ երբ վերն ի համեմատութիւն առնուած վերջին կտորը կը սկսի մեկնել: Ըստ իւր կարծեաց այն մարդկագէտ հաւերը հրեշտակ ըլլալու են: Ահա իւր խօսքը.¹ «Եւ Դիպոդագոյն» է առ այս՝ հրեշտակս զայնս ասել. քանզի բանականն յերիս այսօսիկ տեսանի, ի հրեշտակս, ի մարդիկ եւ ի դեւս, այլ ոչ ի հաւս կամ ի յայլ կենդանիս: 7 Երբ այս ըստ իւր կարծեաց «Դիպոդագոյն» մեկնութեամբ լուսաբանած էր հաւերու խօսիլը, խնդիր կը մնար թէ ինչ տեղ էր այն, ուր այսպիսի զարմանալիքներ եղան: Չայս ալ կ'ուզէ մեկնել գրելով.² «Իսկ սահմանք վայրիցն ահաւոր եւ զգալիք միանգամայն եւ արտաքոյ զգալեաց. ի խնամստ եւ ի զգուշացուցիչ աներեւութականացն պահպանեալ ըստ օրինակի ցանկոյ ամրագունի, որ ունիցի արմատս ինչ ինքնաբոյսս եւ սակաւախնամս, որ արտաքոյ պարսպեալ բուրաստանին արքունի կացցէ: Այսպիսիք իմն ինչ Լուսեցեալ համարեցան այնոքիկ վայրք. այլոց որդեհմէք իցեն: 7 Արծրունւոյն երկրորդ հրատարակիչն այս խօսքը կարծեր է նոյնպէս մասն Աղեքսանդրի Աւրուց, ուստի եւ չակերտով որոշած է յաջորդներէն: Բայց նախ այսպիսի խօսք չկայ Ստոյն-Աալիսութենեայ մէջ, եւ երկրորդ՝ բոլոր խօսքն Արծրունւոյն է, որ Աղեքսանդրի տեսած տեղը կը նմանցընէ

¹ Արծր. Պատմ. էջ 30, 14—17:

² Անդ. էջ 30, 17—23:

դրախտին, եւ կը լմնցընէ իւր խօսքը յայտարարելով որ այս է իւր կարծիքը, իսկ այլք ինչ կ'ուզեն թող կարծեն. բացատրութիւն մը՝ զոր սերտած կ'երեւայ խորեհայցոյ գրոց մէջ ընթեռնելով:

Պէտք էինք ենթադրել որ շատ մը նման մեծ փոխառութիւնք ալ պիտի գտնէինք Արծրունւոյ քով. սակայն միայն քանի մ'ականարկութիւնք կը գտնենք աստ անդ: Ասոնց կարգէն է այն զոր կ'ընթեռնունք.¹ «Նաեւ ոչ աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, քանզի նա խաբկանօք առն մոգի եւ կախարդի ասաց լինել որդի Ամովնայ եւ Արամաղդայ, այլ ոչ ուրացաւ մահկանացու գող:» Այս ամէնն ալ կը գտնենք առ Վալիսթենեայ այլեւայլ տեղեր ցրուած²: Կարծենք թէ այս գրքէն է ուրիշ ծանօթութիւն մ'ալ, որ զետեղուած է թագաւորաց շարքի մը մէջ այսպէս.³ «Զովսարէս ամս ի. առ սովաւ Գիռնէսէայ զօրածոյովն ի վերայ Հնդկաց:» Արդ գտնենք այս յիշատակութիւնն Աղեքսանդրի վարուց Պաւրոսի նամակին մէջ,⁴ որ կը գրէ առ Աղեքսանդր թէ «եկեալ այսր (այսինքն ի Հնդիկս) Գիռնեսիոսն զոր ասեա աստուած, ի բաց հալածեցի.» թէ եւ կ'ընդունինք որ Արծրունին ուրիշ աղբիւրէ ալ կրնայ առած ըլլալ: Կ'երեւայ թէ շատ հաւնած է Արծրունին Աղեքսանդրիա քաղաքին շինութեան նկարագրութիւնն առ Ստոյն-Վալիսթենեայ,⁵ վասն զի զայն իբրեւ օրինակ հրաշակերտ շինութեան կը ներկայացընէ, երբ գովելով Աղթամարայ շինութիւնը՝ կը յաւելու թէ «բարձրագոյն հրաշակերտեաց քան զԱղեքսանդրին ի Մակեդոնի (°) քաղաքի (°)»⁶: Այս նախադասութեան անարատութիւնը գոնէ պէտք է կասկա-

¹ Արծր. Պատմ. Ա. գլ. բ, էջ 21:

² Հմմտ. մանաւանդ՝ ՄՁ, էջ 121, 20—24 եւն:

³ Արծր. Պատմ. Ա. գլ. 7, էջ 34, 12:

⁴ Պատմ. Աղեքս. ՄԺԲ, էջ 130, 25:

⁵ Պատմ. Աղեքս. ՀԸ—ՁԷ, էջ 36—41:

⁶ Արծրունի, Պատմ. Գ. գլ. է, էջ 294, 12—13:

ծուիլ. իսկ հմուտ հրատարակիչն ասոր պատճառաւ
կը սկսի վարանիլ “Մակեդոնի քաղաք” մը մեկնել
չկարենալով¹ :

Աւերջապէս մեզի կարեւոր կ’երեւայ այն՝ զոր
կը պատմէ Արծրունի Ասուդ անձին վրայ,² “որ
զհետ Գարեհի ելեալ ի պատերազմ ընդդէմ զօ-
րագլխացն Աղեքսանդրի՝ Հերակղեայ նահատակու-
թեամբն դիւցազնաբար ի դիմի հարեալ՝ ի բաց նա-
հանջէ զուժեղագոյնս զօրագլխացն Աղեքսանդրի
հարուստ ժամ մի, ” եւ ի փախուստ կը դարձնէ,
“մինչ հանդէպ երեսանալ Աղեքսանդրու ի յան-
դուդն դիմացուածին, եւ հայեցեալ ի դէմս Աղե-
սանդրու իբր յաստուածոց դիւցազանց՝ զերեսս ի
վայր արկեալ զերկիր նշմարէր ”: Անմիջապէս, կը
յաւելու թէ ձիէն իջաւ “ի վայր արկեալ զինքն
առաջի Աղեքսանդրի ”, եւ ողջոյն տալով ըսաւ.
“Քաջք քաջաց պատահեալ՝ անմեղադրելիք կան
մնան զյաւակնութեամբքն (°), զի մի վատութիւն
քան զքաջութիւն ճոխասցի, որ կանանցաբարոյիցն
քաջ յարմարի, թէպէտ եւ յարիւն եւ յապաժոյժ
զղօրսն կենացն առնուցուն (°) : ” Ասուդի պատմու-
թիւնը կը շարունակուի բաւական: Այստեղ մեր
գործքը չէ քննել թէ ինչ աղբիւրէ է այս միջնա-
դէպն. այլ մտադիր կ’ընենք որ շատ պարագայք
մեր այս գրքէն են: Գիտենք այսպէս որ ըստ
Ստոյն-Աալիսթենեայ,³ երբ Աղեքսանդր իւրովի
դեսպան դնաց առ Գարեհ՝ տեղւոյն պահապանա-
պետքն “իբրեւ տեսին զնա յայնպիսի ձեւի, կար-
ծեցին աստուած գոլ զնա՝ ” եւ այլ նման մանր
պարագայք:

Հոս կնքելով մեր համեմատութիւնն հայ
թարգմանութեան եւ անոր ԺԳ դարէն կանխագոյն
այլեւայլ մատենագրաց քով պահուած հատակու-

¹ Արծր. Պտմ. 8-րդ, էջ 336:

² Արծր. Պտմ. Ա. գլ. 4, էջ 41—43:

³ Պտմ. Աղեքս. ԾՀԷ, էջ 98, 17—19:

տորներուն, կրնանք ապահովութեամբ հետեւը-
նել՝ թէ հայ թարգմանութիւնը չէ կրած այնչափ
եւ այնպիսի հիմնական փոփոխութիւն, որ չկարե-
նանք իբրեւ անարատ նկատել յընդհանուրն՝ ըն-
դունելով որ մանրամասնութեանց մէջ այս կամ այն
բառն ու նախադասութիւնը կրնայ այլայլած ըլլալ.
եւ կան իսկ այսպիսիք: Սակայն այս հետեւութիւնն
աւելի ապահովութեամբ ընդունելու համար՝ պէտք
է նաեւ տեսնել թէ ի՞նչ կերպարանօք կը ներկայա-
ցընեն մեզ նոյն բնագիրն այնպիսի հատակոտորք,
որոնք թարգմանութեան ժամանակակից գրոց մէջ
ապահոված են, այսինքն Ե դարէն:

3.

Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը
յե դարոս, եւ իւր թարգմանիչը:

Տեսանք ցայս վայր որ Աւլիսթենեայ հայե-
րէն թարգմանութիւնը բաւական յարգ եւ գործա-
ծութիւն գտած է Հայոց քով նաեւ նախ քան
Աեչառուեցւոյ խմբագրութիւնը: Ամէնէն աւելի
գործածած գտանք Արծրունւոյ մատենին մէջ, որով
կրցանք փորձաքար մը գտնել հայ բնագրին անա-
րատութեան: Ի հարկէ մեր յիշածներէն դուրս՝
պիտի ըլլան ուրիշ գրոց մէջ ալ ակնարկութիւն-
ներ, որոնք գոնէ գրոցս ծանօթ ըլլալը կը ցուցը-
նեն: Այսպէս կրնանք քիչ շատ վստահութեամբ
ըսել՝ որ Սեբէոս կարգացեր է մեր այս հայ թարգ-
մանութիւնը. վասն զի հայ թարգմանչին յաւելած
կտորներէն մին առած է իւր Պատմութեան մէջ:
Աղէքսանդր, կ'ըսէ Աւլիսթենէս¹, անցնելով Մա-
րաց աշխարհը՝ մտաւ ի Հայս, եւ եկաւ յԱրածանի:
Հոս անմիջապէս կը յաւելու հայ թարգմանիչը թէ
այս Արածանի « հոսի ի Ծաղկաւէր լերանցն Ան-

¹ Պատմ. Աղէքս. ԺԾԸ, էջ 89, 30—32: (Յոյնը՝ II, 9:)

Գրայ Գրային յակունքն Եփրատայ հանդէպ լերինն
 Այրարատայ: ՝ Տեղւոյս այսպիսի ճշգրիտ ստորա-
 գրութիւն մը չենք գտներ հնոց քով¹. Բայց քիչ
 մ'ետքն արդէն Սեբէոս² Խոսրովայ պատերազմաց
 յիշատակութեան մէջ գիտէ որ Յոյնք “նստան ի
 Ծաղկոսանն՝ մերձ ի գիւղն՝ որ կոչի Անգղն, ընդ ու-
 ռնցանէ Գէորն Արածանի: ՝ Այս կտորը նախ եւրո-
 պացի գիտնական մը կալիսթենեայ հայ թարգմա-
 նութենէն առնուած գտաւ³: Միայն պէտք է
 միտ դնել որ հայն Անգղ կ'անուանէ նաեւ գաւառն,
 իսկ Սեբէոս՝ գիւղը լոկ, (կը յիշէ անգամ մ'ալ
 Անգղ անունը⁴), եւ որուն հետ միաբան է Եղիշէ⁵
 (“գիւղաքաղաք մի մեծ՝ որում անուն էր Անգղ. ՝)
 եւ աւելի եւս՝ Ղազար Փարպեցի⁶, որ կը գրէ թէ
 “Գային հասանէին ի գաւառն որ կոչի Ծաղկոսանն,
 մերձ ի Բերդն ամուր՝ զոր Անգղն անուանեն ՝: Նոյն-
 պէս շատ նման են Սեբէոսի հրովարտակի մը մէջ Խոս-
 րովայ բերան դրած խօսքերը Գարեհի առաջին նա-
 մակին առ Աղեքսանդր, այնպէս որ կարծես Սեբէոս
 այս վերջնոյն համեմատ գունաւորած է առաջինը⁷:

Սակայն այսպիսի ակնարկութեանց պէտք
 չունինք հոս, ուր աւելի վեր ելլելով Ե դարու մէջ
 գրոցս գտած ընդունելութիւնը պիտի քննենք.
 վասն զի ոչ լոկ ակնարկութիւններ՝ այլ ամբողջ
 հատածներ պիտի գտնենք առատութեամբ գործ-
 ածուած բառ առ բառ կամ նմանողութեամբ: Հոս
 հարկաւ մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ ամէնէն
 աւելի Մովսէս Խորենացի իւր պատմագրութեամբը:

¹ Հմմտ. նաեւ Հ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 512, 518:

² Սեբէոս, ի Հերակլէ, հրտ. Բ. Պ. ի Պետրք. 1879,
 Գ. ԳԼ. իբ, էջ 74:

³ A. Baumgartner, վերը յիշեալ հատածին մէջ
 (ZDMG, 1886, III Heft, S. 504):

⁴ Սեբէոս, Գ. ԳԼ. Բ:

⁵ Եղիշէ, Պտմ. Գ. տալ. վ. ենետ. 1859, էջ 44, 13, 14:

⁶ Ղ. Փարպեցի, Պտմ. ԼԱ. տալ. վ. ենետ. 1873, էջ
 174, 10—13:

⁷ Սեբէոս, Գ. ԳԼ. իզ: Հմմտ. Պտմ. Աղեքս. ՃԳ:

Հետազոտութեանցս այս մասն աւելի հետաքրքրական է այնու՝ որ երեք նպատակի միահաղոյն կը հասնինք: Նախ այն՝ որ Խորենացւոյ Պատմութեան աղբիւրներէն մին աւելի լաւ կը ծանշանաք: Երկրորդ՝ որ երկու բնագրաց հարազատութիւնը քննելու առիթ կ'ունենանք. վասն զի եթէ Խորենացւոյ կոչումներէն կ'իմանանք հայ թարգմանութեան օրինակին ինչպէս պահուած ըլլալը, նոյն կերպով հայ թարգմանութենէն ալ կը տեսնենք թէ Խորենացւոյ այլեւայլ օրինակաց մէջ որն աւելի նման է թարգմանութեանս, ուստի եւ որը չէ փոփոխուած: Աւերջապէս երրորդ այն՝ որ այս համեմատութիւնք պիտի առաջնորդեն հետեւցընելու թէ ինքը Խորենացի եղած ըլլայ հաւանական թարգմանիչը գրոցս, ինչպէս կը կարծուի սովորաբար:

Արդէն 1836ին բաւական ծանօթ էր Նոր Հայկազնեան Բառագրոց բաղմարդիւն հաւաքչաց՝ թէ Խորենացի կը գործածէ զհայ Ապլիսթենէս. եւ ի սկզբան նոյն Բառագրոց¹ յայտնապէս գրուած է այս ծանօթութիւնը. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ առասպելախառն, հին թարգմանութեամբ ի յունէ. որոյ եւ հայերէն հատուածք կան ի գիրս Խորենացոյն, Փարպէցոյն, եւ մանաւանդ Արթուրոյն:» Յընթացս նոյն բառագրոց բաւական թուով նմանութիւններ յիշուած են Խորենացւոյ եւ Ապլիսթենեայ. (հմտ. Աթերայ, Հանգոյց, Յուշկապարիկ եւն բառերը:) Գերմանացի գիտնականն Պաուլկարթներ յիշեալ տեղն այս կտորներէն ի մասնաւորի երկուքն ընդարձակօրէն պարզեց, որպէս զի ցուցընէ թէ արդէն 1837ին տեսած էին Բառագրոցս հեղինակքն այս փոխառութիւնները, եւ այս՝ ընդդէմ Աիլտէմայսթեր գերմանացւոյն՝ որչափ կ'երեւայ, որ նոյն թերթին

¹ Նախագիր. էջ 18. «Պտմ. Աղեքս.»:

մէջ գրած էր՝¹ թէ Միսիթարեանք առանց ուրիշ որեւիցէ պատճառի՝ լոկ գրոց լեզուէն դատելով և՛ «հո»² Զ դարու մէջ թարգմանուած կը գնէին այս մատեանը։ Վերջապէս բառագրոցս յիշածներէն առնուած են Քննասիրի³ քանի մը համեմատութիւնք, որոնց վրայ կ'արժէ աւելի մանրամասն խօսիլ։

Խորենացի իւր Պատմութեան երկրորդ գրոց մէջ Տրդատայ Բագրատունւոյ եւ Նազենիկ հարձին գէպքերը, Բաղրոյ Սիւնեաց իշխանին այս առթիւ «ճաղկակալ սկտեղքն իբրեւ զինու» գործելը կը յիշէ, եւ կը յաւելու³ այսպիսի խորհրդածութիւն մը. «Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ողիսեւս՝ զՊէնեւոյայ զսեղեխն սատակելով, կամ զՂապիթեայցն եւ զյուշկապարիւացն կռիւսն ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն։» Սակայն այս նմանութիւնը քաղած է Խորենացի բառ առ բառ Վալիսթենէսէն՝ որ կը պատմէ թէ Փիլիպպոս «զՎղէովպատրէ զդուստրն Ատտանայ հարսանեաց»⁴ կին առաւ մերժելով զՈլոմպիադա, խնջոյից ժամանակ Լիւսիաս «երկապաշտեայ հացկատակ ծաղրածու»⁵ անձը⁵ անձահ խօսք մ'ըսելով՝ բարկացաւ Աղեքսանդր եւ սպաննեց զանիկայ, որով իւր եւ հօրը

¹ J. Gildemeister, վերը յիշեալ հատածին մէջ. (ZDMG. 1886, Heft I, S. 90.)

² Քննասիր, Բ, էջ 36—45, թիւ 3, 5, (6 եւ 23,) 24, 25։

³ Խոր. Բ. գլ. ԿԳ, տալ. 1812, էջ 142, 7—10։

⁴ Պատմ. Վղէքս. ԾԶ, էջ 27, 18։ Հոս Հ նշանաւոր է՝ սյնու որ յոյն աղաւաղ է։ A կ'ըսէ... τὸν δὲ Φίλιππον γαμοῦντα τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Κλεοπάτραν, (...զդուստր նոր... զՎղէովպատրա)։ Ամենայն իրաւամբք կ'առաջարկէ Միւլէր αὐτοῦ («նորա») բառը սրբագրել Ἀττάλου («Ատտաղայ»), զոր եւ ունի V. այսպէս. Philippum tunc in Cleopatrae nuptias demutantem Attali alicujusdam non ignobilis filiae; BC բոլորովին այլադէպ են՝ τὴν ἀδελφὴν Ἀυσίου («զդուստր Լիւսեայ») կարդալով։

⁵ Ճոխ է Հ. ուր յոյնը լոկ γελωτοποιὸς (ծաղրածու) կ'ըսէ։

մէջ կռիւ ծագեցաւ: Ասլիսթենէս անմիջապէս կը յաւելլու ասոր վրայ. ¹ “Եւ էր դէմ յանդիման տեսանել զԼապիթեայցն եւ զՅուշկապարկացն կռիւս, եւ ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն զեղեալս. քանզի ոմանք ի նոցանէ ընդ գահոյանովն մտանէին. ” եւն եւն: Այս վերջին մասերը չէ առած Խորենացի:

Հոս կարեւորն այն է՝ որ Ասլիսթենէայ այս խօսքը լոկ հայ թարգմանութեան մէջ այսպէս է. եւ որչափ կ'երեւայ՝ թարգմանիչը հոս ճոխ եւ յաւելլուածոյ թարգմանութիւն մ'ըրեր է: Ասան զի նախ A չունի այս ամբողջ խօսքը. իսկ BC այսպէս լոկ. *Ἦν δὲ ἰδεῖν Κενταύρων ἱστορίαν.* (եւ էր տեսանել զՅուշկապարկացն պատմութիւն:) Քիչ մ'աւելի նման է V այնու՝ որ Ոգիսեւսի եւ Լապիթեայց ալ յիշատակութիւնն ունի գրելով. *Prorsus ut nihilum de Centaurorum Lapitharumque convivio demutaret: aut quod illi rei sit proximum, procos diceres cum ultore Ulixе decernere.* Կարծեմք այս կտորը կրնայ, առանձինն իսկ, ցուցնել՝ թէ Խորենացի գոնէ տեսած է հայ թարգմանութիւնը:

Աւելի մեծ բանաբաղութիւն ըրած է Խորենացի Գ գրոց ԿԲ գլուխը, ուր կը պատմէ իւր ճամբորդութիւնն յԵգիպտոս: Գովելով Եգիպտոսի երկիրը՝ կը գրէ ի մէջ այլոց թէ “անձեռագործ պարսպեալ նեղոսիւ ” է, բացատրութիւն մը՝ զոր ի Ասլիսթենէայ առած է, որ Եգիպտոս պատող ջրերը “պարիսպս անձեռագործս ” կը կոչէ ²: Ապա կը նկարագրէ Խորենացի Աղեքսանդրիա քաղաքն, անոր սղոխքն ու առողջ օդը, եւն: Ասոնք անձին փորձով ալ գիտէր Խորենացի. բայց նաեւ հոս չէ ուղած մէկդի թողուլ Ասլիսթենէայ գիրքը, որուն Աղեքսանդրիա քաղաքին վրայ գրածները կ'երեւայ թէ շատ հաւնեւ է: Ասան զի անմիջապէս կը յարէ

¹ Պատմ. Աղեքս. ԾԹԹ, էջ 28, 18—20:

² Անդ, ԳԼԷ, էջ 47, 7 եւն:

զինն, է- պաշտօն իրէլ լոր-
տանն¹, որ խնամ տանին
տանն, է- քաշխոմն առնել
աւելացն² ։

(Էջ 41, 24.) « Խնդրէր եւ
Սարգիսն տաճարն ըստ
հրամանի պարտախանայն . . .
շինեա քաղաք նշանաւոր
Պրոդիատայ կղզւոյ . . . ։ »

(Էջ 42, 5.) « Բաղմապա-
տիկ զոհս մատուցանել (Սա-
րապեայ) եւն ։ »

րին Տուրի՝ Յայտնութեան
Տեառն կատարի տօն . . .
Եւ ոչ զհէլ լոր տէ-ին Սա-
րգիսայ, այլ զՔրիստոսի
զարիւնն մատուցանել պա-
տարագ . եւ ոչ ինքրէլ հրա-
ման պարտախանայ է Սա-
րգիսայ³, այլ ուսանել զզօ-
րութիւնս պէսպէս իմաս-
տից ի նոր Պղատոնէն . »
եւն ։

Աներկբայ է որ այս կտորը՝ թէեւ կը ցուցնէ
Խորենացւոյ իւր աղբեր նմանելու կերպը, բայց բնա-
ղրաց քննութեան համար մասամբ միայն նշանակու-
թիւն ունի . վասն զի փոխառութեանց մէկ մասը լի
բառ առ բառ է ։ Սակայն դոնէ այս մասերը ճշգիւ
միաբան են հայ թարգմանութեան՝ շատ չնչին տար-
բերութեամբք . եւ որ նշանաւորն է՝ հայ թարգ-
մանութեան այս կտորներուն մէջ դործածած սեպ-
հական ձեւերն ու բառերը ճշգիւ կ'երաշխաւորէ
Խորենացի ։

Քննաւէրը⁴ Խորենացւոյն⁵ « հեծեալ ի նոր
ծիս՝ հանգոյց է հանգոյցէ փախչել » խօսքը փոխ ա-
ռեալ կը դնէ Աալիսթենեայ այս խօսքէն⁶ . « Չի

¹ A. Θυσιάζεσθαι [δὲ] τοῖς ἀγαθοῖς δαίμοσι τοῖς
προνοοῦμένοις τῶν οἰκιῶν, (զոհել զից բարեաց եւ խնամ-
արկուաց տանց ։) Յոյնը չ'որոշեր թէ որն է բնիկը՝
« պաշտօն արեւել » (Խոր.) թէ « պաշտօն իրէլ » (Աալ.) իսկ
« լորտուաց » է ըստ յունին՝ « զից » ։

² A. Καὶ διαδόσεις (սյսպէս ձեռագիրը . M
կ'առաջարկէ διαδόσεις, զոր կը հաստատէ Հ) τῶν ἀϑηῶν
ποιεῖσθαι. « Աթեր » բնիկ յոյն բառն է, զոր V կը պար-
զարանէ Polentam ex tritico գրելով ։

³ Ըստ Աալիսթենեայ « Պրոդիատայ » կղզին էր, որուն
վրայ զԱղեքսանդրիա շինելու պատգամ արուեցաւ Աղե-
քսանդրի, իսկ պատգամատուն էր Ամոն ։

⁴ Քննաւէր, էջ 37, Թիւ 3, առեալ ի Հայկազն .
Բառարկոց ։ (Հմմտ. « Հանգոյց »)

⁵ Խոր. Բ. ԳԼ. Խզ ։

⁶ Պատմ. Աղեքս. ՃԺԶ, էջ 58, 29 ։

կալեալ բաղում եւ նոր՝ հանգոյ ի հանգոյն փախ-
չէր¹ : Բայց եթէ լաւ քննենք՝ կը տեսնենք որ
կողիացեալ չէ այս նախադասութիւնն երկու գրոց
մէջ ալ : Աստիսթեռնէս նոյն տեղը կը պատմէ Գարեհի
մեծ պարտութիւնը, նոյնը կրկնած է Խորենացի
Երուանդայ վրայ յարմարելով, հարկաւ փոխելով եւ
յաւելլով այնպիսի մասեր ալ՝ որ անհրաժեշտ էին
պատմութեան համար : Այս նշանաւոր տեղն է
այսպէս.

ԿԱԼԻՍԹԵՐՆԷՍ

(ՃԺԶ, էջ 58, 27—59, 2 :)

“Իսկ Աղեքսանդրոս . . . :
իրր ասպարէզս վաթսուն
հալածեալ եհաս : Բայց
զնոյն ինքն զԳարեհ գի-
շերն ապրեցոյց. եւ առ
այսոքիւք ձի կալեալ բա-
ղում եւ նոր՝ հանգոց ի
հանգոցէ փախչէր : Եւ մա-
կեղոնացիքն հասեալ ի
կողմն Պարսից բանակէին.
եւ մէջգիշեր եղեալ՝ ի վե-
րայ դիականց օթագանէին² :
Եւ Աղեքսանդր հասեալ ի
վրանն Գարեհի էջ եւ ի նմա
մտեալ բնակեաց : ”

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(Բ. գլ խզ, էջ 123, 9—20 :)

“Իսկ Երուանդ ձիովն իւ-
րով բովանդակ ասպարէզս
անցեալ, ելանէ ի խանս
կարգեալս ի բանակէն իւրմէ
ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի
նոր յիս հանգոյ ի հանգոյն
գիշերել : . . . Եւ Սարաց զօ-
րացն առնել ի իւրեան-
դական գնդին, նսեմաւ ի
վերայ Գիւնիս բանակէին : Իսկ
Արտաշէս հաւաքել յԵրուան-
դայ շրջապատեալ առա-
գաստն ի կաշոյ . . . էջ եւ
ի իորանն նոր բանակեաց զայն
գիշեր. ” եւն :

Այս նման տեղերէն ոմանք յայտնապէս նշա-
նակած էին Հայկազնեան Բառագրոց հաւաքիչք, այլ
առանց մանրամասնութեան. բայց միշտ նշանակե-
լով որ Խորենացին նոյն խօսքը կամ բառը փոխ ա-
ռած է : Սակայն կան ուրիշ կտորներ ալ, զորոնք ըստ
գիպուածոյ տեսած ենք նոյն բառագրոց մէջ, եւ
որոնց համար մասնաւոր մտադրութիւն չեն ըրած
նոյն հաւաքիչք : Այսպէս Խորենացւոյն Տրդատայ
համար ըսելը թէ “յերիվար կամակար աշտանա-

¹ Յոյնն է լոկ ἐκ διαδοχῆς (յաջորդաբար) :

² “Եւ մակեղոնացիք . . . ” խօսքը լոկ AV ունին :

կեալ¹» նմանութիւն է Աղեքսանդրի վարուց «գի-
մէր ընդ զօրս եւ հմայիւ ի ձի աշխարհէ²» ասու-
թեան: Խորենացւոյ ըսածը՝ թէ Ապահանեաց իշ-
խանք «հետեւող զքարշողս առնէին³» կը համա-
պատասխանէ Աղեքսանդրի վարուց ըսածին՝ թէ «զա-
մենեսեան անդ բազմեալս կիսախողխող արար⁴»:

Թողլով նմանները՝ յիշենք քանի մ'ուրիշ
կտորներ, որոնց Աղեքսանդրի վարուց հետինչ կապ
ունենալը խնդրական է: Նոյն բառագրոց մէջ «Բժ»
բառին «ճակատագիր» նշանակելուն օրինակ կը
բերուի այս խօսքը. «Ոչ ումեք մահկանացուացս
յաղթել ճակատագրի . . . որպէս բաժանեցին . . .
ոչ կարացի զերծանել ի Բժէն: Ուհիւրիւն:» Թէ այս
խօսքն Աղեքսանդրի վարուցն է՝ երկբայութեան
տակ չի կրնար ձգուիլ⁵. բայց թէ ինչ կ'իմացուի
հոս «Ոսկիփորիկ» կոչմամբ, արդեօք որեւիցէ Ոսկի-
փորիկ գրոց մէջ Ալլիսթենեայ հատած մըն է օրի-
նակուած, թէ անոր հետեւողութեամբ յօրինուած
ուրիշ գրութիւն մըն է. այս եւ ասոր կից խնդիրք
կը մնան անլոյծ: Նոյնպէս «Պոռոպոլ» բառին օրի-
նակ կը բերէ Հայկազնեան Բառագիրքն այս խօսքը.
«Բանք պոռոպ զքաջ իմաստունն ոչ երկեցուցա-
նեն: Պիպա:» Զի կրնար տարակուսուիլ որ հոս ի
վկայութիւն բերուած խօսքը կապ ունի անհրաժեշտ
Ստոյն - Ալլիսթենեայ այն խօսքին, զոր Աղեքսան-
դրի բերան կը դնէ առ Պաւրոս ուղղուած նամակին

¹ Խոր. Բ. գԼ. հթ, էջ 159, 3:

² Պամ. Աղեքս. ԼԲ. էջ 16, 25:

³ Խոր. Գ. գԼ. ԼԲ, էջ 220, 7:

⁴ Պամ. Աղեքս. ԾԼ, էջ 28, 16: Հմմտ. Քննմէր, էջ 41, թիւ 15:

⁵ Պամ. Աղեքս. ԼԳ. էջ 17, 19—24: Նեկտաներոս
կ'ըսէ. «Մեռանիմ, ով Աղեքսանդրէ, զի սաստիկ վէր առի
յանկանելս. այլ ոչ ինչ եւ ոչ ուրիշ մահկանացուացս յաղ-
թել ճակատագրի: Եւ մանուկն ասէ: Ընդէր: Եւ նա ասէ.
Ուրիշ Բժանեցին գիտացի զանձն իմ. զի գրեալ էր ինձ
յիմոյ որդւոյ սատակումն կրել, եւ ոչ իւրացի զերծանել ի
Բժէն, այլ ի քէն սատակեցայ:»

մէջ թէ “ ոչ զիս երկեցուցանեն պոռոտող բանքդ :¹ ”
Բայց ասոր համար ալ չենք գիտեր՝ թէ ի՞նչ դրու-
թիւն է այն, որմէ քաղած են Բառագրոց հեղինակք
յիշեալ խօսքը՝ զոր անորոշ եղանակաւ “*ἄριστος*”
(= “*ἄριστος* թիւնք” կամ Ոսկիփորիկք) կը նշա-
նակեն:

Յիշենք վերջապէս երրորդ խօսք մ’ալ: Հնոց
քով համբաւաւոր գաղան մը կը յիշէ Սուտ-կա-
լիսթենէս Աղեքսանդրու առ Արիստոտէլ գրած
թղթին մէջ:² Այս գաղանին անունն էր *Ὀδοντο-*
τύραννος, զոր մեր թարգմանիչը յատուկ ու սեպ-
հական բառով թարգմանած է “փիղ, որոյ անունն էր
բռն-ժ-նէ”: Արդ այս հայերէն բառը հոս լոկ առա-
ջին անգամ գործածուած կը գտնենք. եւ դարձեալ
A բնագիրը չունի այս յիշատակութիւնը, այլ լոկ
V (որ նոյնպէս *Odontotyrannus* կը կոչէ): Ուստի
մեծ եղաւ մեր զարմանքն՝ երբ նոյն բառագրոց մէջ այս
բառին դիմաց տեսանք այսպիսի կոչում մը. “Այրն
ցանկալի՝ արհամարհող գաղանաց *բռն-ժ-նէ-ց*:
Թէ-ժիլ. Կհ.” (այսինքն՝ *Թէոփիլոսի ճառ ի պահս*):
Գծբախտաբար չունենալով այժմ առձեռն այս
ճառը՝ չենք կրնար այս կէտն աւելի մանրախոյզ
քննել, որ անշուշտ բաւական լոյս պիտի տար մեզ
իմանալու այս երկու խօսքերուն իրարու նկատմամբ
ունեցած կապը: Բայց կարծենք թէ կրնանք ապա-
հովութեամբ ըսել՝ որ գոնէ այս ճառից հայ օրինակը՝
զոր Ե դարու թարգմանութիւն կը համարին ոմանք³,
անհրաժեշտ աղերս ունի Աղեքսանդրի վարուց հայ
թարգմանութեան հետ:

Քանի մը տարի յառաջ *բռն-ժ-նէ* կարելոր
հատուած մ’ի լոյս հանեց Խորենացւոյ թարգմանու-
թեանց վրայ, որոնց մէջ դրուած են, ինչպէս ու-

¹ Պատմ. Աղեքս. ՄԺԴ, էջ 132, 15:

² Պատմ. Աղեքս. ՄԻԴ, էջ 142, 20:

³ Հ. Գ. Զ., Մատենադարան Հայկական թարգմա-
նութեանց Նախնեաց, Վենետ. 1889, էջ 474, 2:

րիշ առթիւ ալ յիշեցինք, քոանու վեց համեմատութիւնք խորենացւոյ եւ Ապլիսթենեայ: Այս համեմատութեանց իբր եօթն հատն արդէն ցայս վայր յիշեցինք. երեք գլխաւոր կտորներն՝ ալ՝ որ Ծուրայ եւ Թեբայ քաղաքի առման մասերն են՝ յետոյ պիտի տեսնենք ընդարձակագոյնս. իսկ մնացելոց մեծ մասն աւելի լեզուաքննական նկարագիր ունին, այսինքն այնպիսի տեղեր՝ ուր միոյն սեպհական բառը կամ նաեւ ասութիւնը կրկնուած կը գտնուի միւսին մէջ, եւ այլ նման գէպքեր, զորոնք յընթացս գրութեանս կը յիշենք: Բայց հոս պէտք չենք զանց առնել քանի մը հատը:

Խորենացւոյ քով Աբգարու բաղմաթիւ թըղթեր կան, որոնց ծագումը բաւական անորոշ է: Ուրիշ առթիւ խօսած ենք այս նիւթոյս վրայ², եւ տեսանք որ այս նամակաց ոմանց հիմն է Ղաբուբնայի գիրքն, իսկ այլոց՝ անծանօթ աղբիւր մը: Տեսանք նաեւ որ այն նամակաց մէջ՝ որոնք իբր թէ առաջին դարուն գրուած են՝ կան փոխառութիւններ Տերտուղիանու գրքերէն, եւ այն՝ Եւսեբեայ միջնորդութեամբ: Այժմ կրնանք յաւելուլ նաեւ՝ թէ ինքն խորենացի գոնէ ինչ ինչ տեղ՝ մանր փոփոխութիւնք ըրած կ'երեւայ: Ասոր յայտնի ապացոյց է այն՝ որ Աբգարու առ Տիբերիոս գրած թղթին վերջը կ'աւարտէ խորենացի այս ոճով³. «Ողջ լինել +եշ ըղձամ:» Բայց այս նախադասութիւնը ճարտարութեամբ գողցուած է Աղեքսանդրի Աարուց մէջէն, ուր Ջեւքսիս իւր առ Փիլիպպոս եւ Ողոմպիադա գրած նամակը կը վերջացընէ նոյնպէս ճշգրիւ. «Ողջ լինել յեշ ըղձամ:»⁴ Միայն միտ դնելու

¹ Քննարկ, Թիւ 11, 12, 13:

² Հմմտ. P. J. Dashian, Zur Abgar-Sage. Wien, 1890, S. 28—31. Հմմտ. համեմատ հատուած մ'ալ ի Հանդէս Ամօրեայ, 1889, Թիւ 4, էջ 64:

³ Խոր. Բ. ԴԼ. ԼԺ, էջ 110, 2:

⁴ Պամ. Աղեքս. ԼԹ, էջ 20, 5: Հմմտ. Քննարկ, Թիւ 2:

ենք որ այս նամակները չունին ABC, այլ լոկ V. բայց նաեւ V հոս այս նախադասութիւնը չունի, թէպէտ ըստ իւր սովորութեան համառօտելով կը թարգմանէ:

Աղեքսանդրի զուարակագլուխ ձին էր “արագութեամբ առաւել քան զՊեգասիոս եւ զԱրիովնայն¹”: Այս բացատրութիւնը կը դործածէ Խորենացի Տիրանայ օրերով գտնուած երկու ձիերը նկարագրելու, զորոնք “ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս” կը կարծէին. եւ կը գրէ այսպէս². “Եւ ձիոց երկուց լեալ՝ թեթեւ առաւել քան զՊիգասոս երագութեամբ անբաւ³”: — Այս կտորը առիթ կու տայ յիշելու նման քանի մը դէպքեր: Արագդատայ համար կ'ըսուի թէ “նախ ի Պիսաս զբռնամարտիկսն յաղթելով⁴”, նշանաւոր եղաւ. ասոր աղբիւրն է թերեւս Աարուց Աղեքսանդրի ԽԹ հատուածը⁵, յորում Աղեքսանդր հրաման կը խնդրէ ի Պիսաս նաւելու, եւ երբ հայրը կը դնէ անոր առջեւ որ “ոչ կռիւ եւ ոչ քաջամարտիկ հանգէս” գիտէ, կ'առաջարկէ կառավարել, այսինքն՝ կառարշաւով մրցիլ: Խորենացի նոյն գլխուն մէջ⁶ կը համեմատէ զԱրագդատ Ա. քիլլեւսի որ Սկամանդրոս գետն ոստմամբ անցաւ, զոր յիշեցինք վերն ուրիշ առթիւ⁷: Նոյնպիսի նմանութիւն մը յառաջ կը բերէ Արշակայ վրայ գրելով¹¹ թէ կը պարծէր որ “քաջ եւ արի երեւեալ քան զԱ. քիլլեւս.” եւ կը յաւելու թէ “իսկ արդեամբք Թերիստեայ նմանեալ կաղի եւ

¹ Պատմ. Աղեքս. ԼԱ. էջ 16. 9: A չունի զայս. B լոկ “գեղեցկութեամբ առաւել քան զՊեգասիոս.” իսկ V նոյն է հայոյն հետ. բայց “քան զԱրիովնայն” մասը չունին ABCV, ուստի եւ ոչ մին:

² Խոր. Բ. գլ. կբ. էջ 140, 5:

³ Հմմտ. քննադ. Թիւ 4:

⁴ Խոր. Գ. գլ. խ. էջ 229, 36:

⁵ Պատմ. Աղեքս. էջ 23—24:

⁶ Խոր. Գ. գլ. խ. էջ 230, 21:

⁷ Տես վերը՝ էջ 25—26:

⁸ Խոր. Գ. գլ. ԺԺ. էջ 204—205, 1:

որագլխոյ¹» Արնար գուցէ կարծուիլ որ նաեւ այս նմանութիւնը Ապլիսթենէսէն է, որ Աքիլլեւսի Սկամանդրոս անցնիլը յիշելէն անմիջապէս ետքը կը յաւելու՝ թէ Աղէքսանդր երանի տուաւ Աքիլլեւսին, որուն չնչին գործն այնպէս վեհացուցած էր Հոմերոս: Այն ատեն քերթող մը խոստացաւ որ Հոմերոսէն աւելի լաւ երգէ Աղէքսանդրի գործքերը. որուն պատասխանեց Աղէքսանդր. «Ցանկալի է ինձ լինել Թերսիտէս ի պատմութեան Հոմերոսի քան Աքիլլեւս ի ձերումդ»¹: Սակայն Խորենացւոյ գրած «կաղ» եւ «որագլուխ» ածականներն ուրիշ աղբիւր կը ցուցնեն: Յիշեցինք ուրիշ առթիւ² որ Խորենացի Խոսրովայ անարիութիւնը պատմած ժամանակ Աղէքսանդրի հասակին հետ կը համեմատէ զանի, գրելով. «Թէպէտ էր մարմնով փոքր, այլ ոչ որքան մակեդոնացին Աղէքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, եւ ոչ զհոգւոյն խափանէր աշխոյժս:»³ Նաեւ այս վերջին նախադասութեան նման կը գտնենք Ապլիսթենէայ քով «ոչ գիտացեալ զհոգւոյն աշխոյժութիւն» խօսքը⁴:

Նմանաձեւ նախադասութեանց իբրեւ օրինակ կրնայ յիշուիլ Խորենացւոյ յառաջ բերած՝ Շապհոյ առ Տիրան գրած թղթին⁵ այս խօսքը. «Զի խորհել մարթացուք վասն հասարակաց օգտի:» Ասոր զուգակից է Գարեհի ըսածը թէ «Եկայք խորհեցուք զօգուտն հասարակաց»⁶: — Բայց աւելի կարեւոր է Ապլիսթենէայ⁷ «ի մօտոյ արեւմտեան ունեւով զբարկութիւն» խօսքը, որ Խորենացւոյ տպագիր օրինակաց մէջ եղած է⁸ «Ի յեւեմ ունէր

¹ Պատմ. Աղէքս. ՃԻԲ, էջ 61, 5:

² Տես վերը՝ էջ 32:

³ Հմմտ. նաեւ Քննմեք, ԹԻԼ 8:

⁴ Պատմ. Աղէքս. ԾԱ, էջ 25, 20:

⁵ Խոր. Գ. գԼ. ԺԷ, էջ 203, 7:

⁶ Պատմ. Աղէքս. ՃԾ, էջ 86, 8: Քննմեք, ԹԻԼ 9:

⁷ Պատմ. Աղէքս. ՄԿԲ, էջ 173, 13:

⁸ Խոր. Գ. գԼ. Իա, էջ 207, 3:

ղբարկութիւն. » այլ ոչ ուղղութեամբ, վասն զի
 Հոս Աարինեանցի օրինակն աւելի ուղղութեամբ
 «~~առնեալ~~» կը գրէ¹: — Մեծարուայ վրայ խօսած
 ատեն կ'ըսէ. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թա-
 գաւորութիւնն². » այնպէս՝ ինչպէս որ Աալիսթե-
 նէս³ Նեկտանեբայ վրայ կը պատմէ. «Աւսեալ թէ
 ի վերջ հասեալ է Նգիպտացւոյ թագաւորութիւն, »
 հետն ոսկի եւ արծաթ առնելով՝ փախաւ: —
 Պարսիկք Աղեքսանդրէն Գարեհի հօրեղբայրը
 նախարար կը խնդրեն ըսելով. «Աղաւթ⁴ զ⁺ո⁺ ք⁺մ⁺ն-
 լի-ն⁵» եւն: Նոյն ոճով կը սկսի Սահակայ
 թուղթն առ Անատոլիոս⁶. («Աղաւթ զ⁺ո⁺ ք⁺մ⁺ն-
 լի-ն⁷» ձեռնտու լինել ճանապարհիդ, » եւն:) —
 Աերջապէս Աալիսթենէս Աղեքսանդրի զօրաժողովը
 կը պատմէ գրելով՝ թէ «Եկեալք հասանէին ա-
 մենեքին ի Մակեդոնիա ինքնակամ կամօք իբրեւ
 յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալք⁸: » Նոյն բա-
 ռերով կը ստորագրէ նաեւ Խորենացի Անատոլիոսի
 զօր գումարելը. «Քանզի, կ'ըսէ, իշխանք եւ գլխաւ-
 որք . . . ի մի վայր եկեալ հասանէին . . . իբր յաս-
 տուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ⁹: »

Այս ամէնը գլխաւորաբար երկու բան ցուցուց:
 Նախ՝ Խորենացի շատ յաճախ գործածած է Աալիս-
 թենեայ գիրքն իբր օրինակ գեղեցիկ գրութեան.
 եւ երկրորդ՝ Խորենացւոյ կարգացած հայ օրինակը՝
 (քանի մը շնչին տարբերութիւնք ի բաց առնելով, որ
 գրչաց արդիւնք են անշուշտ,) ճշգիւ նոյն է մեր ար-
 դի բնագրին հետ՝ յընդհանուրն խօսելով, առանց
 այս կամ այն մանրամասնութեան իջնալու: Ա-

¹ Հմմտ. քննաւեր, Թիւ 10:

² Խոր. Գ. գլ. խէ, էջ 237, 16.

³ Պատմ. Աղեքս. Դ, էջ 3, 21: քննաւեր, Թիւ 17:

⁴ Պատմ. Աղեքս. ՈԳ, էջ 119, 10:

⁵ Խոր. Գ. գլ. ծէ, էջ 253, 14: քննաւեր, Թիւ 21:

⁶ Պատմ. Աղեքս. ՀԱ, էջ 33, 10—13:

⁷ Խոր. Գ. գլ. ծը, էջ 255, 17—21: քննաւեր,
 Թիւ 22:

ւելորդ է ըսել թէ նաեւ ասով չէ սպառած
 Խորենացւոյ գրոց մէջ գտնուած փոխառութեանց
 կոյտը, եւ թէ շատ նման կտորներ կան Պատմութեանն
 եւ այլ գրոց մէջ, եւ ոչ ալ ամէն մանր
 նմանողութիւնք համեմատութեան առնելու պէտք
 կայ: Ար շատանանք ասկէ ետքը միայն մեծ կտորի մը
 քննութեամբ, որ է Աալիսթենեայ՝ Ծուրայ եւ Թե-
 բաց քաղաքի առումն, իսկ Խորենացւոյ՝ Տիգրանա-
 կերտի կործանումը:

Ի վաղուց գիտուած է Խորենացւոյ Պատմութեան Գ. գրոց ԻԶ եւ ԻԸ գլխոց նմանութիւնը՝
 Աալիսթենեայ ՂԹ, Ճ, ՃԻԶ եւ ՃԻԷ հատուած-
 ներուն հետ: Այս նմանութիւնը չէր կրնար ուշա-
 գրութենէ պրծիլ. վասն զի Խորենացւոյ այս կտոր-
 ներն իւր գրոց ամէնէն գեղեցիկ կտորներէն են, եւ
 Հապհոյ գործոց գլխաւոր մասերէն մին: Եւ սակայն
 պատմութեան այսպիսի էական մասանց մէջ Խորե-
 նացի բառ առ բառ օրինակած է ստապատում
 գրքի մը նկարագրութիւնները՝ փոխելով միայն այն
 կէտերը, որ էապէս կարեւոր էին պատմութեան
 համար: Այս պատճառաւ Աղեքսանդրի Աշարուց
 հայ թարգմանութեան վրայ գրող գրեթէ ամէն
 քննիչք այս կտորներուս համեմատութիւնն ամէնէն
 աւելի ծանրակշիւ համարած են: Հատանգամ յի-
 շեցինք Աիլթեմայսթէրի այս կտորիս վրայ գրած
 հատածը: Սակայն սոյն գիտնականը միայն մի մասը՝
 Տիգրանակերտի առումը՝ գլխաւորաբար համեմա-
 տեր է: Քննաիչի համեմատութեանց երեքը (ԹԻԼ
 11, 12, 13) այս մասերն են, թէեւ վերջին կա-
 րեւորագոյն կտորին միայն տեղը նշանակուած է:
 Վերջապէս, ինչպէս վերը յիշեցինք¹, կարծենք՝
 թէ արդէն Մագիստրոս գիտած կ'երեւայ Խորե-
 նացւոյն յիշեալ մասանց փոխառութիւն ըլլալը:

Երկու կարեւոր հատուած ի լոյս հանած է

¹ Տես վերը՝ էջ 31—32:

այս մասին՝ Բաղմէլ: Այս հատուածները դուրս
մնացած են գրոցս հայ թարգմանութեան վրայ
հրատարակուած գրութեանց ցանկէն՝ զոր վերը
գրինք¹. ուստի պարտք կը համարինք հոս յիշել
ասանց գլխաւոր կէտերը:

Առաջինն Հ. Արսէն Վ. Սուքրեանի գրչէն
հետալից եւ անաչառ համառօտ հատուած մըն է²,
որ կը խօսի Արշակայ օրով մղուած երեսնամեայ
պատերազմին վրայ ըստ Բուզանդայ: Բուզանդ
գիտէ՝ որ Մերուժան առաւ զՏիգրանակերտ, աւե-
րեց զայն եւ ուրիշ բերդեր, եւ մինչեւ հնոց ոսկր-
ները հանեց շիրիմներէն յԱնի³: Բուզանդայ այս
մանրամասն պատմութեան բոլորովին անմիաբան է
Խորենացի, որ «զայն կ'այլակերպէ... կը ձեւացընէ»
որ Շապուհ նախ նամակ մը յուղարկած ըլլայ ի
Տիգրանակերտ: Նամակը յիշելէն ետքը՝ կը յա-
ւելու հատուածագիրն այս նշանաւոր տողերը. «Գե-
ղեցիկ նամակ մը կ'երեւայ այդ՝ արտաքին տես-
լեամբ... բայց ոչ է ի գիւտնայ արքունի. եւ
Շապուհ եւ ոչ իսկ յերազեր է թերեւս այդպիսի
նամակ գրել առ Հայս: Իսկ այդ նամակը բանա-
քաղութիւն մ'է զոր գործած է մերս Խորնոյ ծե-
րունին ամենեւին անվաւերական եւ շինծու գրքէ
մը: Երանի՜ թէ Երոգոտոսէ մը կամ Տիտոս Ալիիոսէ
կամ Տակիտոսէ մը քաղած ըլլար. իսկ զայդ ի խեր-
շեւտանայ ժողոված է:» Այս խորհրդածութենէ
ետքը կը հարցընէ հատուածագիրը՝ թէ «Ինչո՞ւ
արդեօք նոյն գիրքն անձամբ թարգմաներ է (Խո-
րենացի) յետոյ կամ յառաջ քան զիւր պատմա-
գրութիւն:» Եւ այս պատասխանը կը գտնէ՝ թէ
Խորենացի «կը սիրէ Աղեքսանդրի աշխարհակալու-
թիւնն եւ շատ տեղ կը յիշէ:»

¹ Տե՛ս վերը՝ էջ 10—11:

² Բաղմէլ, 1878, Ա. էջ 7—14, մանաւանդ էջ
8—10:

³ Բուզանդ, Դ. գլ. ԻԴ:

Հարունակելով իւր խորհրդածութիւնքը՝ մտադիր կ'ընէ նոյն գրիչը. «Եթէ այսչափով դո՛ւ ըլլար մերս Խորենացի՝ թերեւս անմեղադրելի ըլլար. բայց նոյն օրինակութիւնն շարունակելով պատմական ճշգրութենէ դուրս կ'ելլէ:» Ար յիշեցընէ նոյն նկարագրութեան օտար ըլլալն «ի Բուդանդայ պարզութենէ. բայց, (կը յաւելու), ոչ ինքն հեղինակն է որ կը խօսի, այլ իւր անվաւերական աղբիւրն: Պատերազմին կերպն ու գործիներն անգամ յունական են:» Ի վերջոյ կը կնքէ իւր խորհրդածութիւնքն այս խօսքով. «Քննադատք որչափ հաւատք կ'ընծայեն այդ գրոց (Աալիսթենեայ), նոյնչափ եւ ոչ աւելի թերեւս՝ Տիգրանակերտի նկարագրութեան:» Այս տեղ կը դրուի ապա Տիգրանակերտի առման եւ Թեբաց քաղաքին կործանման նկարագրութիւնքը դէմ առ դէմ: Միայն թէ՛ որովհետեւ Խորենացի Թեբաց նկարագրութեան խօսքերուն կարգը տեղ տեղ այլափոխած է, մինչդեռ հեղինակը դրած է այն կարգաւ՝ որով տպուած է Աալիսթենեայ հայ թարգմանութիւնը, համեմատութեան ինչ ինչ մասերը միմեկին կը մնան ընթերցողին: Սակայն այսպէս կամ այնպէս՝ Հ. Արսէն Ա. Սուքրեան առաջինն է, որ սուր դիտողութեամբը յերեւան հանած է այս կտորներուն փոխառութիւնն եւ խստիւ քննադատած:

Եթէ յիշեալ հատուածագրին ինչ ինչ խօսքերը քիչ մը խստաբան երեւան, ասոր փոխարէն աւելի ջատագովական նկարագիր ունի երկրորդ հատածը, զոր Բաղճմէպ հինգ տարի ետքը հրատարակեց¹: Հատուածիս հեղինակը՝ Հ. Բարսեղ Ա. Սարգսեան՝ Մարաբասեան եւ Խորենացւոյ քննութեան պարապելով՝ չէր կրնար զանց առնել այս կարեւոր կէտը, որուն «եթէ արտաքին երեւութին միայն նայելու ըլլանք, Խորենացւոյ վրայ ունեւ

¹ Բաղճմէպ, 1883, Բ. էջ 118—119:

ցած վատահուծիւննիս կը նուազեցընէ,» կը խոստովանի հեղինակը: Գրչիս գլխաւոր նպատակն այն է՝ որ ցուցընէ թէ Խորենացի փոխ առնելով նոյն կտորները Սուտ-Աալիսթեճեայ գրքէն, պատմական ճշդութիւնը չէ տուած. վասն զի կարեւոր փոփոխութիւններն ըրած է նաեւ փոխառեալ խօսքերուն մէջ. իսկ իւր ըրած փոփոխութիւնքն միաբան են պատմութեան եւ ի մասնաւորի Ամիրանու հետ: Այս հետեւութեան ուղիղ ըլլալը ակնյայտնի է: Սակայն կարծես այս հետեւութիւնն աւելի ամրապնդելու դիտմամբ՝ կը գտնենք նաեւ այնպիսի խօսքեր, զոր ուղղութեամբ ըսել դժուար էր: Այսպէս կը գրուի թէ «Խորենացւոյ բերած նամակին եւ Տիգրանակերտի առման նկարագրութեան համաձայնութիւնն ընդ թղթին եւ նկարագրութեան Աալիսթեճեայ՝ ~~դասակէն~~ է եւ միայն ~~անշուշտ~~ բառից եւ ոճոյ մէջն է:» Մանաւանդ թէ՝ վասն զի Խորենացւոյ փոփոխածները միաբան են Ամիրանու պատմածին՝ կը հետեւցուի. «Աը համարձակինք ըսել՝ թէ Բուզանդէն եւ Աալիսթեճեայէն աւելի՝ Ամիրանուսէն օգտուած ըլլայ:» Իբրեւ ցուցում կը բերուի նաեւ այս. «Իրաւցընէ եթէ Խորենացին այն նամակը եւ Տիգրանակերտի առումը Աալիսթեճեայէն օրինակեց, ինչ պատճառաւ անոր անունը չյիշեց, զոր պէտք էր յիշել՝ յարգի եւ հաւատարիմ ցուցընելու համար իւր հաւատարիքը:» Որմէ բնականապէս կը հետեւի թէ որովհետեւ Աալիսթեճեայի անունն անգամ չկայ Խորենացւոյ մէջ՝ ուստի եւ ոչ գործածած պէտք է ըլլալ զայն: Աերջին մեկնութիւն մ'ալ այն է՝ որ «նմանաձայն նկարագրութիւնք յաճախ են. վասն զի նմանատիպ արկածք եւ պատահարք՝ քիչ շատ նմանօրինակ դրուագներ կ'ունենան:» Օրինակ կը բերուի թէ Եղիշէի եւ Բուզանդայ նկարագրութեանց շատը նման է Մակաբայեցւոյ գրոյ նկարագրութեանց: Իբրեւ այն թէ Բուզանդ եւ մանաւ-

հասնէ ի Տիւրոս: Ան
ընդդէմ նոր Տիւրացիքն
ոչ տուեալ անցանել ընդ
քաղաքն իւրեանց: . . . Ուս-
տի ընդդէմ կային ոչ տալ
մտանել Աղեքսանդրի: Եւ
կան ընդդէմ նորա Ծուրա-
ցիքն շուրջ փակեալ զպա-
րսպաւ զըողոր քաղաքն: Եւ
հզօր իւրացի էղէլայ¹, զբ-
շտահապետն ի Մակեդո-
նացւոցն. էւ ի պարտա-
նէն հարնէ զօրն Աղեքսան-
դրու, էւ դարձեալ թագա-
ւորն անդէմ ի Գաղա. էւ
հանգիստ մտնել էւ ար-
ծել զիւր զօրսն յաւի-
տանէն², ինքեզ մտնել
զԾուր եւ աւար հարկա-
նել: Եւ տեսանէ յերազի
զմն որ ասէր ցնա. Մի լինիր
հրեշտակ քեզէն ի Ծուր:

Քաղաք. ինչ ընդդէմ նոր-
աբք քաղաքին հանդերձ
գումարտակ գնդաւ³. քան-
զի Անտիոք նահապետ Սիւ-
նեաց . . . հրամայեաց աղ-
իսել ընդդէմ Շապհոյ: (Եւ
ոչ միայն զմուտն արգել,
այլ եւ ոչ հրեշտակս ա-
ռաքեաց առ նա, եւ ոչ
զնորայն ընկալաւ⁴): Եւ
հզօր իւրացի էղէլայ, զբ-
շտահապետն ի Պարսիցն
էւ ի պարտանէն հարնէ-
մէն Շապհոյ, դարձեալ
ի Մծրին. էւ հան-
գիստ մտնել էւ ար-
ծել զիւր զօրսն յաւի-
տանէն, ինքեզ մտնել
զՏիգրանակերտ.
եւ ոչ թողացուցին յա-
ռաջախաղաց գունդք եւ
լրտեսք. . . իբրու թէ Յու-
նացն խանգարեսցի գործ:

Արդէն այս կտորը լուսաբանեց խնդրոյն ինչ
ըլլալը: Սակայն աւելի բացայայտ են յաջորդ մա-
սերը: Խորենացի յիշեալ խօսքէն ետքը նամակին
սկսելէն յառաջ այսպիսի նախադասութիւն մ'ու-
նի. «Եւ Շապհոյ յառաջ անցեալ, գրէ առ նոսա
թուղթ օրինակ զայս:» Իսկ Աալիսթենէս Աղե-
քսանդրի առ Ծուրացիս գրած նամակէն յառաջ կը
գրէ այլազգ. «Եւ առաքեաց դեսպանս անդր հան-
դերձ թղթովք, որ ունէր օրինակ այսպիսի բա-
նիւք:» Այս մուտքէն ետքը կու գան նամակները:

¹ Յունարանութիւն է բառ առ բառ: Յոյնն է. *κρα-
ταίας μάχης γενομένης*.

² Այս ընթերցուածը սեպհական է հայոյն: Յոյնը
համառօտ է այսպէս. *Kaì ἀνακτησάμενος ἑαυτὸν* (BC; A
αὐτὴν), այսինքն «եւ կազդուրեալ զանձն:»

³ Տպագիրն է «գումարտ գնդաւ.», եւ նշանակուած
որ «մի օր. հարստ, երկու օր. հարստ:»

⁴ Խորենացւոյ այս կտորը Աալիսթենէսայ ուրիշ մէկ
տեղէն է. (Պտմ. Աղեքս. ՃԻԶ. էջ 64, 4—5:)

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(Ճ. էջ 48, 16—30:)

(Գ. գլ. Իդ. էջ 212,

“Թագաւոր Աղէքսան-
դրոս Մակեդոնացւոց որդի
Ամոնայ մեծ ինքն¹ թա-
գաւոր եւրոպայ, Ասիայ
եւ Լիբիայ², Ծուռացւոց
որդիքն էն՝ ասէ:

“Եւ ինչքէն որդեւել յԱ-
սորւոց յազգն կոյս հանդէն
իւրաւանքս իւրս իւրս
աւանդեալսն³ իւրեւն իւրեւն
աւանդեալսն: Եւ ինչքէն
Ծուռացիք որքա՞նք քաջ
մարդիկ էին, որքա՞նք
թեամբ⁴ մարդիկ, որքա՞նք
աւանդեալսն իւրս իւրս
աւանդեալսն: Եւ ինչքէն
այլ (զօրութեան⁵) որչափ
կարեն Մակեդոնացիք առ-

19 — 30:)

“Մաղղեղանց
քաջ Շապուհ արքայից ար-
քայ Տիգրանակերտեաց՝ որդի
նա իւրսն էն՝ անուանելոց ի
մէջ Արեաց եւ Անարեաց:

“Եւ ինչքէն ի ձեռք իւրս
յամենայն յառաջիկայ քա-
ղաքս իւրսն իւրսն իւրսն
որդեւն աւանդեալսն իւրսն
աւանդեալսն: Եւ ինչքէն
Տիգրանակերտեայք որքա՞նք
մարդիկ էին, որքա՞նք
աւանդեալսն իւրս իւրս
աւանդեալսն: Եւ ինչքէն
այլ զդոյն առնել: Այլ
ի դարձին մերում բար-
կութեամբ այնպէս վանե-

¹ Այս նորանշան ոճը ճշդիւ համեմատ է A բնագրին. *Kaì av̄tòs δὲ* (C *ἐγὼ δὲ*; B *ἐγώ*) *βασιλεὺς μέγιστος*.

² Այսպէս նաեւ AV; BC “Եգիպտոսի եւ Լիբիայի”.

³ Յոյնն է *μετὰ εὐνομίας* (բարեբարութեամբ). V *կ'ըսէ*. *cum clementia pariter ac iustitia*.

⁴ Այս կտորներն աղաւաղ կ'երեւան, թէեւ զարմա-
նալի եղանակաւ միաբան են A բնագրին նոյնպէս աւանդ-
ընթերցուածոյն: A է՝ *Εἰ δὲ ὑμεῖς, Τύριοι* (M *կ'առաջարկէ*
πρῶτοι) *τυγχάνοντες οὐ τῇ πολιτείᾳ ἀλλ' ἐγὼ ἀλλὰ* (*ἀλλὰ*
τῷ?) *τῇ εἰσόδῳ τῆς ὁδοιπορίας ἀντιτάσσεσθαι μοι*. — Այս
աւանդեալսն առաջ M ունի. “Իսկ եթէ դուք Ծուռա-
ցիք առաջին եղէք ընդդէմ կալ մտի մերում՝ մտեալ մեր
ի ներքս, ուսցին ի ձեռք” եւն: Ճշդիւ այս վերջնոյն համե-
մատ է եւ V. *At enim vos primi omnium extitistis qui*
mibi insolentius obviaretis etc.

⁵ Այս վերջին խօսքը ձեռագրաց աղաւաղութեամբ
այլալուծ է. ABC *կ'ըսեն*. *Δι' ὑμῶν μαθήσονται καὶ οἱ*
λοιποὶ, πόσον σθενούσι Μακεδόνες πρὸς τὴν ὑμῶν ἀπόνοιαν.
(ի ձեռք ուսցին եւ այլք, թէ որչափ ինչ կարեն Մակեդո-
նացիք առ ձեր անմտութիւնդ): Նմանապէս նաեւ V: *Igitur*
per vos ceteris etiam magisterium procurabitur, quid
virium sit in Macedonum dexteris ac fortitudine. Խո-
րեւացի վերջաւորութիւնն այլազգ գրած է:

ձեզ կրեալ ընդվզեալ ամ- ցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք
բարտաւանութեանդ¹ : քիչնակ խեռեալ ստահա-
կելոցն : ք

Գժբախտաբար նամակիս վերջերը շատ ա-
ղաւաղ կ'երեւայ հայ թարգմանութիւնը. նաեւ
յոյն բնագիրք այլայլեալ են, որոնց տարբեր ըն-
թերցուածն ներքեւ նշանակեցինք : Իսկ Խորե-
նացի վերջերը կամաւ այլափոխած կ'երեւայ. վասն
զի իւր ընթերցուածն եւ ոչ բնագրաց միոյն հետ
միաբան է եւ վերջաւորութիւն չունի² : Ասոր նշան
է “Ի դարձին մերում” ք խօսքը, որ Շապհոյ աւելի
յարմար է, բայց ոչ այնչափ եւ Աղեքսանդրի :

Այս նամակին եւ Տիգրանակերտի առման
նկարագրութեան մէջ Խորենացի մուծած է ուրիշ
գլուխ մը³, որ Արշակաւանի դէպքը կը պատմէ :
Իսկ Կալիսթենէս շատ աւելի ետքը կը դնէ Թեբաց
քաղաքին առումը, որմէ յառաջ կը պատմէ Աղե-
քսանդրի երազ տեսնելն, որ նշան էր Ծուրայ առ-
ման, Ծուրայ կործանումը, Գարեհի սպառնալից
նամակ գրելն առ Աղեքսանդր, Աղեքսանդրի պա-
տասխանն ու թղթաբերաց դէպքը, Գարեհի իւր
նախարարաց եւ անոնց դրած այլեւայլ նամակները,
Գարեհի առաջին մեծ պարտումն, Աղեքսանդրի ա-
պա ի Յոյնս արշաւելն յԱքայիա, Իզիոն, Աբդերա
եւն դալն, եւ վերջապէս Ակրագանթացւոց Ապո-
ղոնի մեհենին մէջ գործած միջադէպը⁴ : Ասկէ
ետքը հազիւ Թեբաց հետ կ'աւելիլը կը պատմէ :

Նախ քան վերջին կարեւոր կտորին՝ այսինքն
Թեբաց առման համեմատութիւնը դնելը, պէտք ենք

¹ Երեւելի օրինակ. “Ուսցին եւ այլ քաղաքք զՄա-
կեդոնացւոց քաջութիւն. զոր առնեն առ ձեր ամբարտաւա-
նութիւն : ք

² Կալիսթենէսի քով նամակը կը վերջանայ այսպէս.
“Բայց է ձեր եւ տուեալն յաստուածոյ հրաման անսխալ,
քանզի անցից ընդ քաղաքս ձեր, ողջ լերուք բարի խորհր-
դով, եթէ ոչ՝ ապականեցարուք թշուառանօք : ք

³ Խոր. Գ. իէ :

⁴ Պտմ. Աղեքս. ՃԱ—ՃԻԵ :

տեսնել Կիլտէմայսթէրի այս համեմատութենէ յառաջ գրած սա խօսքերը¹. “Միւլլէր Շտրիւպինկ (Müller Strübing) ցուցուց ժողովականներու² որ Թուրքիոյ Պաշարման շատ ճիշտ նկարագրութեան մէջ նաեւ էական պարագաներ եւ բացատրութիւններ փոխ առած է Հերոդոտոսէն կամ անոր նմանած, թէեւ նոյնները վերջնոյս քով բուրրովին ուրիշ գրից մէջ են: Այս պարագայն կը յիշեցընէ Խորենացւոյ նման՝ բայց աւելի համարձակ ընթացքը: Շապհոյ Բ. 359ին Տիգրանակերտի պաշարման մանրամասնութիւնքը, որ կը գտնուին Ամիսանու քով, անծանօթ էին իրեն: Այս պակասը ծածկելու եւ իւր հստատրասէր բարուց միտելովն՝ Սուտ-Կալիսթենէսէն գլուխ մ'ամբողջ (I. 46. Հայը՝ ՃԻԶ, ՃԻԷ.) իւր Պատմութեան մէջ (Գ. գլ. իզ. իը.) առած է, միայն պատմական գրից կարեւոր փոփոխութիւններն եւ զեղչումներն ընելով: Այս ամէնն, որոնց վրայ ոչ ոք խօսած է ցարդ՝ որչափ գիտեմ, կը պարզեմ հոս:” Գերմանացի գիտնականին մէկ երկու ոչ շատ ճիշդ տեսութիւններն աւելորդ է հոս ուղղելու ջանալ. վասն զի ցայս վայր ըսուածը բաւական է խնդիրը լուսաւորելու:

ԿԱԼԻՍԹԵՆԷՍ

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

(ՃԻԶ եւ ՃԻԷ. էջ 64, 1-65, 9:)

(Գ. գլ. իը. էջ 214, 10 —215, 15:)

“Աղեքսանդրոս առեալ զգօրսն եւ ճանապարհաւ անցեալ գնաց ի Թերայիս. . . Էւ Թերայեցիքն աղեքսանդրոսն Է- ու հրէշտի- անգամ առաքելցին առ նա. (Է- ու զնորայն ընկալան³) այլ

“Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղեքսանդրոսն ընդդիմանալ: (Խոր. Գ. իզ. “Է- ու հրէշտի- առաքելաց [Անտիոք] առ նա, Է- ու զնորայն ընկալան:) Է- Է- Է- ու Է- ու աղաղակէին.

¹ ZDMG. 1886, I. S. 88.

² Ի Թերթին Fleckeisen's Jahrbücher für Philolog. CXXXI. 1885, S. 312f. 316. 321. 324. 389. 348.

³ Այս խօսքը դուրս ինկած է գրչագրաց անմտադրութեամբն անշուշտ: Յայտնի նշան է այն՝ որ Խորենացի ունի զայն, ինչպէս նաեւ A բնագիրը, թէեւ BC չունին:

Ջայս ասացեալ հրահայ-
 եաց չազար¹ չեծելոց շուրջ
 ընթանալ արտաքոյ շաշա-
 րաւն էն շէտէն՝ ինչոքեւ
 է վերայ պարսպին²: (Յայս
 վայր, էջ 64, 1—25:)

(Էջ 64, 31—34:) Եւ զի-
 լեցեալ խոյսն³ մեծաւ բռնա-
 թեամբ յեղացանել աւ պարս-
 պացն քաղաքումն: Եւ է այս
 գործի⁴ մեծեցայն անուանո-
 յերէց զինուորաց բռնի հելլա-
 րանել, եւ ի չեռուստ ար-
 ձակեալ լինի առ պարսպին
 եւ գիւրաւ յանդուգն յար-
 ձակամամբ զիւրի ամբ հոգեալ
 եւ զյարմարեալ որհանա-
 ի բաց ամբել ընկենալ⁵:
 (Էջ 64, 25—30:) Եւ այլ
 չազար⁶ զօրականաց հրահան-
 էր ինչոք եւ երկուայր աւ-

Եւ պարսկական զօրուն
 շուրջ շաշաւան հրահայեաց
 ընթանալ էն շէտէն՝ ինչոքեւ
 զի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատու-
 ցեալ մեծաւ բռնաթեամբ
 յեղացին է պարսպին զիւրե-
 ցեալ էջոն: Եւ է այս
 գործի մեծեցայն անուանո-
 յերէց երէց արանց հելլա-
 րեալ⁷: Եւ (հրահան էր) ի
 ներքուստ ինչոք էն աւ-
 իրօք երկրերանովք⁸ եւ
 կողաւոր հեծով՝ գորել զհի-
 մանան: Եւ նգիւարեալ ա-
 րարեալ շայն, որ է չաղաղոյն
 Տիգրանայ հոգեալ էն յար-
 մարեալ որհանան, ամբել
 ընկեցին: Եւ հոր է դրունսն

¹ Յոյնն է «չորեք չազար»:

² Յոյնն է. *τοὺς ἐφεστῶτας* [cod. *ἐστῶτας*.] խորե-
 նացի լաւ եւս «զի վերայ պարսպին», այսինքն «զառ ի վե-
 րայ պարսպաց կացեալս» եւն:

³ Տպագրին մէջ «կոչեցեալ խոյս» է: «Խոյ» չունի
 խորենացի, այլ «էշ»¹: Յոյնը համեմատ է չայոյն. (*τοὺς*
καλουμένους κριούς.)

⁴ Տպագրին է. «եւ է այս գործի մեծեցայն», գըր-
 շաց սխալ:

⁵ Յոյնն է. «եւ է գործին կազմեալ յերկաթոյ եւ ի
 փայտից անուաւոր (*ἔστι [A ἔτι վրիպմամբ] τε τὰ ὄργανα*
διὰ τε σιδήρου καὶ ξύλων κατασκευασμένα διὰ τροχῶν.)
 «Երէց» չիք յունին մէջ, նոյնպէս եւ «յանդուգն յարձակ-
 մամբ»:

⁶ Յոյն. «երկուց չազարաց»:

⁷ Այս տեղ վերջակէտ եւ յաջորդ նախադասութեան
 մէջ «հրաման ետ», բառերը գնեւն անհրաժեշտ է: Տպագրին
 է (գրչաց վրէպգրչութեան պատճառաւ.) «գործի մեծեցայնից
 անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, եւ ի ներ-
 քուստ կացնովք եւ սակրօք... փորել զհիմունս», Որմէ
 կրնար այս անհրաժեշտ հետեւութիւնը հանուիլ՝ իբր թէ
 խոյ մեքենային տակն են եղեր կացիններն եւ սակուրք:

⁸ Անհնար է որոշել թէ որն էր նախնականը,
 «երկուցն», (խոր.) թէ «երկուայրի», Յոյնը *πέλυστι διστόμοις*
 է, որ երկու կերպով ալ կրնար թարգմանուիլ:

իբօ+ եւ երկայնահատ հրօօ+
եւ երկայնագոյն նգօք¹ 4-
բէլ շէֆօնն: Եւ շայն ու
յԱմփիոնեայ եւ ի Չեթո-
սէ եղբարցն² ի քնարէ յար-
մարեալ պատկանեցան քա-
րինքն, նիւթերէն³ մեծե-
լով ի վայր արկանել...⁴:
(Էջ 65, 5—9:) Ամենայն
մարտի հոգի, սուր⁵ եւ 4-
բէլ+ եւ նիւթ+ եւ 7-
նիւթ+ եւ շէֆօնն ի քաղաքն...⁶:
Եւ յամենայն կողմանսն վա-
ռեալ, եւ 4-բէլ+ եւ նիւթ+
եւ 7-նիւթ+ յամենեւէ լինելն,
եւ խոցոտեալ մերքն յա-
պուշ դառնային: Եւ ի
ներքս մտեալ բոլոր զօրքն
եւ յիւն պարսկական շ-
էմարմէր շէֆօնն շէֆօնն
իւնն մարտի մարտնշել,
մինչեւ ապաժոյժ սպանե-
լոցն լցեալ ի հիմունսն
ծաւալէր⁷: Այլ յունա-

¹ Հ բաւական ճոխ: Յոյն է. *Ἐκέλευσεν ἀξίνησι*
(cod. *ἐν ἀξίνεσι*) καὶ πέλνυσι διστόμοις (Խոր. «երկբե-
րան», իսկ Վալ. «երկսայրի») καὶ μακροτάτοις ὄνυξί τε
[Խոր. «կոշմար մրճովք», Վիլսոնեմայսթեր BC բնագրաց
-ταμος գրածը կ'ուզէ ուղղել μακροτόμος, միաբան է ասոր
Հ. որ «երկայնահատ», կ'ըսէ.] [καὶ] σιδηροῖσις μοχλοῖς
ὀρύσσειν κτλ.

² «Չեթոս», անունը Հ եւ Լ եւոն Աւագերէց միայն
ունին:

³ Յոյն. τοὺς... λίθους... διαμοχλεύοντας
καταρίπτειν. Հոս կը յաւելու յոյն. Πῦρ δὲ ταῖς πύλῃσι
προσφέρεσθαι. (Հոս արկեալ ի դրունս:) Ասոր համեմա-
տող նախադասութիւնը Խորենացւոյ քանի մ'օրինակաց
մէջ քիչ մ'ետքը կու գայ: Հ շունի զայս, բայց Խորենա-
ցւոյ ինչ ինչ օրինակք ունին:

⁴ Հոս Հ. կ'ըսէ. «Եւ ինքն այլ եւս հազար պար-
սաւորօք սպանանելով ի բաց բրել ընկենուլ զԹեբաս
շուրջ գայր:», Յոյն քիչ մ'այլազգ ունի այս խօսքը: «Ա-
մենայն ուրեք», տպագրին մէջ սխալմամբ այս նախադասու-
թեան վերջը կցուած է:

⁵ «Սուր», չիք ի յոյն:

⁶ Հոս յոյն ընդարձակ կտոր մ'աւելի ունի, որուն
սկիզբն է. «Իսկ Թեբացիք ի պարսպաց անկանէին վերաւո-
րեալք», եւն եւն: Հայ [Թարգմանութեան արդի օրինակք
շունին զայս, բայց կար նախնաբար: Ասոր նշանն է այն՝ որ
քանի մ'ուրիշ օրինակք ունին այն խօսքը Բ-մէն այլ-
մէն: Ասկէ է դարձեալ Խորենացւոյ գրածը. «Եւ ի ներքս
մտեալ բոլոր զօրքն», Ուստի Խորենացի լաւագոյն օրինակ
մ'ունէր առջեւ, կամ ճիշդ եւս՝ Խորենացի չէր զանց բրած
Թարգմանել նաեւ այս կտորը:

⁷ Այս խօսքը, զոր Խորենացի ունի, կար նախնա-
բար հայ [Թարգմանութեան մէջ անշուշտ. իսկ արդի օրի-
նակաց մէջ գուրս ինկած է: Խորենացի երկու բան («նա-
խակերտ», եւ «Վարդապետ»,) չէ օրինակած, վասն զի յոյնն է:
Πολλὸν δὲ λύθρον ἀνθρῶπινον κατεβράχην τὰ πρωτοπαγῇ

Բայց չեմ կարկառ Մա- կանն ձեռն ի քթթել
կեդոնական ոչ շատիկ ական հրձիգ առնէր զամե-
ղիւնսն ի բնէն անայն փայտակերտսն: Եւ
բեմի միւսն չէ: Անոգ- Շապհոյ զմնացեալսն ի կո-
նականք թերայեցիքն մտօք տորածէն գերեալ, չուէ ի
կոյրք՝ յԱղեքսանդրէ կո- Պարսս. 7 եւն:
րուսեալք լինէին:

Այս կտորն ամէնէն նշանաւորն է, որմէ կը տեսնուի թէ Խորենացւոյ բռնած ընթացքը, եւ թէ երկու բնագրաց յարաբերութիւնքը: Պէտք չենք տեսներ հոս պարզելու այն դիտողութիւնքը, որ ի հարկէ կը ծնանին, եթէ ի ստորեւ դրուած ծանօթութեանց միտ դրուի: Ասան զի եթէ մէկ կողմանէ կը հաստատուի այն կարծիքը՝ թէ հայ օրինակը ծայրէ ծայր ԺԳ դարուն ապականեալ ըսել անհնար է. միւս կողմանէ կը հաստատուի նաեւ այն՝ որ շատ ու շատ տեղ աղաւաղմունք կրած է հայ օրինակը գլխաւորաբար դրչաց ձեռքէն: Նոյն իսկ այս հատածիս մէջ տեսանք կտորներ, որոնք դուրս ինկած են բոլորովին կամ ընդարձակ հատածէն հազիւ նշխարք մ'ազատած: Նմանապէս մանրամասնութեանց մէջ տեղ տեղ Խորենացի շատ աւելի լաւ օրինակ մը կը ցուցնէ: Ասոր հակառակ քանի մը տեղ ալ Խորենացւոյ արդի օրինակք աղաւաղ եւ կրճատ կը տեսնենք: Այս վերջին կէտին շատ մտադիր չեղանք ծանօթութեանց մէջ՝ մեր տեսակէտէն դուրս համարելով:

Բնագրաքննական այս խորհրդածութեանց առթիւ չենք կրնար չդնել հոս յիշեալ Աիլտե մայս- թէր գերմանացի գիտնականին այս նկատմամբ ըրած

Καδμεΐα θεμέλια. (բազում մարդկան արիւն թանայր զնա- խակերս հիմունսս պաշտեայ.)

¹ «Բայց ձեռն կարկառ Մակեդոնական, բաւերը յունին մէջ ուրիշ նախադասութեան մը մասն են, այսպէս. Καὶ πρὸ κατεφλέγετο πᾶσα Θηβαίων πόλις χειρὶ Μακεδονικῇ, (ամենայն քաղաքն թերայեցւոց հրով ծախեցաւ Մակեդոնական ձեռամբ.) յաջորդ մասն է. οὐκ ἔμεινε τὸν πολυσφαγῇ σίδηρον αἱματόεσσα.

քանի մը դիտողութիւնքն: “Այն մանր կտորները, կ'ըսէ նոյն գիտնականը,¹ զոր աւելի ունի Խորենացի, եւ որոնք կը գտուին յոյն բնագրին մէջ, պէտք է ըսել որ ապահովապէս կային նախնաբար հայ թարգմանութեան մէջ, եւ ապա նոր ձեռագրաց մէջ՝ որոնցմէ եղած է տպագրութիւնը, դուրս ինկած են յետոյ. այսպիսի երեւոյթ մը կը տեսնուի յաճախ նաեւ գրոցս յոյն օրինակաց վրայ: Ուստի Խորենացի այսպիսի մանր կտորներուն մէջ աւելի հին եւ հարազատագոյն օրինակ մը կը ներկայացընէ: Այս մանր հատածը կը հաստատէ ընդհանրապէս որ հայ թարգմանութեան հիմն է α բնագրախումբը, բայց տեղ տեղ β խմբէն ալ կտորներ ունի: Իսկ Խորենացւոյ պատմագրութեան նկատմամբ կը գտնենք՝ որ Մխիթարեանց հրատարակած բնագիրը շատ աւելի նման է Վալիսթենեայ հայ թարգմանութեան հետ. մինչդեռ Վիստոնեան բնագիրն աւելի այլայլեալ կ'երեւայ ըստ այսմ: Սակայն այս վերջնոյս քով կայ այն խօսքը, զոր գտանք նախնական բնագրին մէջ, եւ որ Մխիթարեանց բնագրին մէջ իբրեւ ընթերցուածոց տարբերութիւն նշանակուած է: Զարմանք է որ նաեւ հայ թարգմանութիւնը չունի այս խօսքը²:”

Նոյն գիտնականը խնդիր կը յուզէ դարձեալ՝ թէ Խորենացի³ արդեօք գործածած է հայ թարգմանութիւնը թէ հայ թարգմանիչը Խորենացւոյ գիրքը: Արդ որովհետեւ անհնար է ընդունիլ՝ որ թարգմանիչը կարենար մտադիր ըլլալ՝ թէ Խորենացւոյ գրոց մէջ ինչ ոճերով եւ դարձուածով թարգմանուած են Ստոյն - Վալիսթենեայ այլեւայլ կտորները, որպէս զի ինքն ալ անոնց բառ առ բառ հետեւիլ կարենար իւր թարգմանութեան մէջ, կը հետեւի, կ'ըսէ, որ Խորենացի օրինակեր է հայ թարգմանութեանէն: Այս նկատմամբ աւելորդ է

¹ ZDMG. 1886, I. 90—91.

² Հմմտ. վերը՝ էջ 67. ծանօթ. 3:

խօսիլ. ցայս վայր տեսածնիս բաւական է ցուցընելու ամենայն ապահովութեամբ խորենացւոյ օրինակած ըլլալը, սա տարբերութեամբ՝ որ խորենացին օրինակած է իւր թարգմանութենէն:

Ի սկզբանէ ի վեր խորենացի կարծուած է թարգմանիչ Ալիսթեանէայ: Այս կարծիքն ի սկզբան տարակուսանօք, ապա հետզհետէ աւելի հաստատութեամբ կ'աւանդուի զրեթէ ամէն անգամ, երբ գրոցս թարգմանութեան վրայ խնդիր կ'ըլլայ: Հայկազնեան Բառագրոց հաւաքիչք, ինչպէս վերը տեսանք, դեռ եւս չեն փորձեր հայ թարգմանութեան թարգմանիչ հոշակել զխորենացի: Սակայն արդէն գրոցս հրատարակիչը Հ. Ռափայէլ Ա. Թրեանց կը գրէ¹. “Ասան ժամանակի հայ թարգմանութեան մատենիս թէպէտ եւ չիք պատմական յիշատակ, բայց այլ հաւաստիք ոչ թեթեւ, որպէս ինձ թուի: Զի եւ այլեւայլ հատուածք բանի եւ ոճք բառից եւ իմաստից յԱղեքսանդրի պատմութենէս ցրիւ տեսեալ ի պատմութեան խորենացւոյն՝ աներկբայ երեւի առ երանելի թարգմանչօք եղեալ թարգմանութիւն մատենիս. զոր թէ ոչ առ ստեպ ընթերցանութեան մատենիս վարեալ իցէ զայնսսիկ ի գրութիւնս իւր քերթողահայրն, ապա ինչեւ եւ Բարձրանիչ, թէ չսխալեմ: որպէս եւ սովորեալ է այր գրաւոր շնոյն ոճ բանի վարել յայլեւայլ մատեանս ուր դէպք տայցեն: Եւ դարձեալ նմին խորենացոյ ախրժակացն եւ սաստիկ մատենայած հըմտութեան կարի պատկանաւոր՝ պատմականացն հայեցի թարգմանութիւնք:” Նմանապէս դատեցին նաեւ ուրիշները՝ մերթ կարծեօք խօսելով, ինչպէս Հ. Ղ. Ա. Ալիշան², եւ մերթ հաստատութեամբ, ինչպէս վերը յիշեալ հատուածոյն մէջ Հ. Ա. Սուքրեան: Մասնաւոր հատուածով ջանաց ապա

¹ Պատմ. Աղեքս. Յաջք. էջ 7—8:

² Բարձրանիչ, 1847, էջ 153:

Սուտ - Ապրիսթենէս, (որուն լեզուին վրայ յետոյ կը խօսինք,) Փիլոնի ճառք եւ այլք՝ որ Խորենացոյ կ'ընծայուին, աներկբայ սերտ կապ կը ցուցնեն շատ մը նման ոճերով եւ սեպհական եւ յատուկ բացատրութեանց եւ ասութեանց մէջ միօրինակութիւն ցուցնելով: Պատահական չի կրնար ըլլալ ի վերջոյ եւ այն՝ թէ ինչո՞ւ Խորենացի միայն եւ միայն այս գրքին մէջ, (Հմտ. Քննմէր.) մինչ ուրիշ թարգմանութիւններէն դոյզն կամ ոչինչ, այնպէս որ կարելի է ըսել թէ իբր զիւր ստացուած՝ այնպէս գործածած է այս քանի մը գիրքը, եւ ի մասնաւորի զԱպրիսթենէս: Հուսկ յետոյ ճշգիւ Գ. գրոց մէջ՝ ուր ամէնէն աւելի մեծամեծ կտորներ կը հիւսէ իւր գրոց մէջ Խորենացի, կը գրէ նոյն ծերունի պատմիչը. (Գ. գլ. կե.) «Զի եւ ես այր եմ ծերացեալ եւ հիւանդոտ եւ անպարապ ի Բարգման-Բեանց:» Այս խօսքով կարծես թէ մատնանիշ կ'ընէ իբրեւ իւր իսկ աշխատսիրութիւն՝ այն գրքերը, որոնցմէ քիչ մը յառաջ քաղուածքներ կ'ընէ: Այս ամենայն կշռելով՝ չի կրնար ուրացուիլ որ հաւանաւոր թարգմանիչ կարելի է կարծել զԽորենացի Ապրիսթենէայ գրոց, թէեւ արտաքին դրական ցուցում չունենանք:

Թէ երբ թարգմանած է Խորենացի այս գիրքը՝ որոշ չենք գիտեր: Ընդհանրապէս կ'ըսուի թէ «կամ յետոյ կամ յառաջ քան զիւր պատմութիւն¹.» յայլոց՝ թէ աւելի այն ատեն՝ երբ Աթենք էր². վերջապէս ոմանց ալ կ'երեւայ թէ Պատմագրութեան գրուելուն հետ ի միասին եղած է թարգմանութիւն ինչ ինչ գրոց³, ուստի թե-

¹ Բարգման, 1878, Ա. էջ 9, ա, 33:

² Բարգման, 1883, էջ 119, բ, 23. (բայց ոչ շատ որոշ է հեղինակին խօսքը):

³ Քննմէր, Բ. էջ 33: Սակայն կ'երեւայ թէ հեղինակը զԱպրիսթենէս պատմութենէ յառաջ թարգմանուած

րեւս եւ Աալիսթեճեայ: Չի կրնար ուրացուիլ որ Աալիսթեճեայ լեզուէն դատելով՝ աւելի լաւ է թեւրեւս ըսել՝ որ երիտասարդութեան ժամանակ յԱթէնս կամ յԱղեքսանդրիա թարգմանած էր: Սակայն կարելի է նաեւ որ վերջէն եւ այն՝ պատմութեան հետ ի միասին, երբ «անպարապ ի թարգմանութեանց» կ'աշխատէր գրել իւր պատմութիւնը, թարգմանած ըլլայ:

Թերեւս այս կարծեաց նպաստէ սա դիտողութիւնը: Խորենացի աւելի քան քսան անգամ գործածած է Աալիսթեճեայ գիրքը, սակայն միշտ աստիճանաւորութիւն մը կը գտնենք: Նախ՝ առաջին գրոյ մէջ եւ ոչ անգամ մը գործածած է. հաշիւ հինգ անգամ Բ. գրոյ եւ մնացեալը (աւելի քան ժե անգամ) Գ. գրոյ մէջ, ինչպէս ի ստորեւ դրուած ցանկէն կը տեսնուի¹: Մտադրութեան արժանի է

կ'ենթադրէ այնու՝ որ Խորենացւոյ «անպարապ եմ ի թարգմանութեանց», խօսքը Փիլոնի եւ Նազիանզացւոյ ճառից համար կ'առնու. իսկ այլոց համար կ'ըսէ թէ «Ի թարգմանութեանց աստի զոմանս անշուշտ յառաջ քան զՊատմութիւն իւր աւարտած է Խորենացի»:

¹ Որպէս զի պայծառ գաղափար ունեցուի այս ըստ մեզ մտադրութեան արժանի պարագային, հոս կը գնենք տախտակ մը այս փոխ առեալ տեղերուն:

Խորենացւոյ, Ա. Գիրք. փոխ առեալ կտոր չիւր:

Խորենացւոյ, Բ. Գիրք. ԳԼ. ԼԳ = Աալիսթ. ԼԹ. (էջ 20):

„ „ „ ԽԶ = „ ԺԺԶ. (էջ 58):

„ „ „ ԿԲ = „ ԼԱ. (էջ 16):

„ „ „ ԿԳ = „ ԾԹ. (էջ 28):

„ „ „ ՀԹ = „ ԼԲ. (էջ 16):

Խորենացւոյ, Գ. Գիրք. ԳԼ. Ը = „ ԾԱ. ԺՀԹ եւ ՄԺԹ (էջ 25, 134):

„ „ „ ԺԷ = „ ԺԾ. (էջ 86):

„ „ „ ԺԹ = „ ԺԻԲ. (էջ 61):

„ „ „ ԻԱ = „ ՄԿԲ. (էջ 173):

„ „ „ ԻԶ = „ ԳԹ. եւ Ժ. (էջ 47—48):

„ „ „ ԻԸ = „ ԺԻԶ. եւ ԺԻԷ. (էջ 64—65):

„ „ „ ԼԲ = „ ԾԸ. (էջ 28):

„ „ „ Խ = „ ԽԹ եւ ԺԻԲ. (էջ 23 եւ 60):

„ „ „ ԽԷ = „ Դ. (էջ 3):

եւ այն՝ որ Բ. գրոց մէջ առաջին անգամ յիշած
ատեն չէ գործածած խօսք կամ բառ օրինակելով,
այլ պատմական ակնարկութիւն մ'ընելով միայն
այսպէս¹. «Նէփօմէթոսս այս վերջին թագաւոր է
Եգիւպտացոց ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր «Նէփ
հայր Աղէփօմէթի սաացին²» Արդ մտադրութիւն
կը գրգռէ այն պարագայն՝ որ Բ. գրոց մէջ եղած
բոլոր փոխառութիւնք Աալիսթենեայ գրոց առաջին
մասերէն են. այսինքն ԼԱ (էջ 16.) ԼԲ (էջ 16.)
ԼԹ (էջ 20.) ԾԹ (էջ 28) եւ ամէնէն վերջը ՃԺԶ
(էջ 58.) հատուածներէն առնուած են: Իսկ Գ.
գրոց մէջ Աալիսթենեայ ամէն մասէն անխտիր առ-
նուած կտորներ կը գտնենք. այսպէս մէկ կողմանէ
Գ (էջ 3), միւս կողմանէ ՄԿԲ (էջ 173): Այս ա-
մէնը դիւրաւ կը մեկնուի այսպէս: Այն՝ որ Խոր-
բենացի սաացին գրոց մէջ ամենեւին չի գործածել
դԱալիսթենէս, նշան է՝ թէ այն միջոցին գեռ չէր
թարգմանած սոյն գիրքը: Երբ Բ. գրոց ԺԳ գլուխը
կը գրէր՝ սկսած էր անշուշտ թարգմանութիւնը:
Գոնեայ իբրեւ պատմական աղբիւր սկսած էր գործ-
ածել, վասն զի իբրեւ այսպիսի կը յիշէ, ինչպէս
վերը գրինք, թէ «զոր «Նէփ հայր Աղէփօմէթի
սաացին» — Անցողակի յիշենք որ խօսելու այս
կերպը կը ցուցնէ միանգամայն՝ որ շատ յարգ չէր
դներ Խորբենացի Աալիսթենեայ այս խօսքին³. Եւ
անշուշտ աւելի իբրեւ հստատրական գործ մը թարգ-
մանելու ձեռնարկած էր, քան իբրեւ պատմական
գիրք: Խորբենացոյ պատմութեան մէջ ըրած այլ-
եւայլ ակնարկութիւնք կը ստիպեն զմեզ հաստա-
տելու՝ որ չէր կրնար Խորբենացի գրոցս շատ մը կտոր-

խորէնաց. Գ. Գէր. ԳԼ. ԾԷ = Աալիսթ. ՄԳ. (էջ 119):

” ” ” ԾԸ = ” ԶԱ. (էջ 33):

” ” ” ԿԲ = ” ԳԷ. (էջ 47):

¹ Խոր. Բ. գլ. ԺԳ. էջ 86, 1—3:

² Հմմտ. Պլտմ. Աղէփս. Ա—ԼԳ:

³ Այսպէս դատեց կանխաւ նաեւ Zacher, Pseudo-
Call. S. 87.

ներուն հաւատք ընէ այել: Զայս ստուգութեան կը հասցընէ Խորենացւոյ Աշխարհագրութեան վերջը գրած մէկ խօսքը, զոր քիչ մ'ետքը կը տեսնենք: Սակայն ի հարկէ շատ մասերն ալ պատմական կը համարէր անշուշտ, ինչպէս նոյն կարծիքն ունեցած կ'երեւայ նաեւ Փարպեցի: Բայց այս խնդիրն այժմ մեր նպատակէն դուրս կը մնայ: —

Անշուշտ Խորենացի իւր պատմութեան երկրորդ գրոց կէսերը հասած ժամանակ՝ բաւական յառաջացած էր Աալիսթենեայ թարգմանութիւնը. դոնէ ապահովապէս մինչեւ ՃԺԶ (էջ 58) հատուծը: Երկրորդ գրոց այս մասէն մինչեւ երրորդ գրոց սկիզբն անցած կ'երեւայ բաւական ժամանակ. վասն զի Գ գրոց սկիզբն արդէն ամբողջ Աալիսթենէս թարգմանուած կը գտնենք: Նոյն գրոց արդէն սկիզբն (Ը գլխոյ մէջ) Աղեքսանդրի Աարուց վերջերէն (ՄԺԹ.) եւ քիչ մ'ետքը (Խոր. գլ. իա) գրեթէ կատարածէն (ՄԿԲ.) հատածներ առած է Խորենացի:

Այս տեսութիւնն եթէ ստուգուի՝ քիչ շատ ապահովութեամբ կրնանք գտնել նաեւ թարգմանութեան տարին: Խորենացի ըստ ոմանց գրեց իւր պատմութիւնը 480—483 տարեաց մէջ¹. այս կարծեաց համեմատ Աալիսթենէս իբր 482 ին պէտք է թարգմանուած համարիլ: Այլք աւելի ուշ կը դնեն Պատմութեան յօրինումն, այսինքն 486—490 տարեաց մէջ, Փարպեցւոյ պատմութեան գրութիւնը 485—486 դնելով եւ իւր թուղթը «յեւ հինգերորդ դարուն կամ ի մուտս վեցերորդին²»: Ըստ այսմ կարծեաց իբր 487—488 տարին պէտք է կարծել թարգմանութեան ժամանակը: Բայց որովհետեւ ստոյգ է՝ որ Ղազարայ թղթէն շատ յառաջ էր թարգմանութիւնս, իսկ այս թուղթն ոմանք

¹ Հմմտ. Հռոմէոս Ամօրեայ, Ա. 1887, Թիւ 1. էջ 11.

² Քննաւեր, Բ. էջ 7—28, ի մասնաւորի 9, 11 եւ 15.

488—90 կը դնեն գրուած¹, ըստ այսմ երրորդ կարծեաց 487 քիչ մ'ուշ կ'ըլլայ: Զինչեւիցէ՝ քիչ շատ ապահովութեամբ կրնանք ըսել՝ որ Քննաւիւրի 486—490 տարիները քիչ մ'ուշ են Ապիսթեանեայ թարգմանութեան համար: Ասան զի եթէ Ղազարայ թուղթը կանուխ քան զպատմութիւն գրուած ընդունինք, եւ Գր. Խալաթեանցի հետ 488—491 տարիները դնենք գրուած, Խորենացի գոնէ այս վերջին կէտէն շատ յառաջ մեռած էր (ըստ վկայութեան նոյն թղթոյ)²: Թէ Խորենացւոյ նշովքները Մանդակունւոյն յաջորդին համար են միայն, ուստի թէ Խորենացի չէ տեսած Սամուէլ Արծկեցւոյն կաթուղիկոսութիւնը, ինչպէս վերաբերեալ կը կարծէ Քննաւիւր (էջ 28), յայտնի է նորագիւտ նամակէ մը, որմէ գիտենք՝ թէ 508ին Բաբգէն էր կաթուղիկոս, եւ որուն ժողովակից կը գտնենք «Թաթուլ Արշարունեաց եպիսկոպոս», որ էրբայ յաջորդ էր Խորենացւոյ յեպիսկոպոսութեան³: Նաեւ այս՝ կարծենք՝ 490 էն յառաջ դնել կը յորդորէ Խորենացւոյ մահը: Սակայն եթէ որեւիցէ դիպաց մէջ ստիպուինք իսկ ընդունիլ Քննաւիւրի այն կարծիքը՝ թէ Փարպեցի գրած է իւր պատմութիւնը նախ քան զթուղթն, եւ այն՝ 485—486 տարիները, նաեւ այս կը հաստատէ վերը գրուած 482 տարւոյն

¹ Գր. Խալաթեանց, Ղազար Փարպեցի եւ Գործք նորին, Մոսկուա, 1883, էջ 47:

² Ղազար. Փարպ. տպ. Ա. Ենեւ. 1873, էջ 607—608:

³ Տեղւոյս չէ այս կարեւոր կէտերը լուսաբանել, որուն վրայ մանրամասն խօսած է Հ. Յ. Գաթրճեան իւր մէկ աշխատանքի հայ եկեղեցական պատմութեան քննական գործքին մէջ: Թէ Թաթուլ երրորդ յաջորդն էր՝ գիտենք այժմ Ամասարականաց տան եպիսկոպոսաց ցանկէն. (Ձեռ. մեր Մատ. Թիւ 44, Թղ. 192a, — եւ Բ:) Հոս կայ սա կարեւոր դիտողութիւնը. «Ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրեւանդ եւ Արշարունիք միոյ եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին՝ մինչեւ ցվախճան քերթողահօրն երանելւոյն Մովսէս եպիսկոպոսի: Ապա զատուցեալ Արշարունեաց եւ տան Ամասարականաց նախ եկաց եպիսկոպոս Անդակ՝ ամս. խզ. բ. Յովհանն՝ ամս. ժա. գ. Թաթուլ՝ ամս. թ.» եւն: Ի հարկէ ցուցակիս ժամանակագրութիւնը քննելու է կանխաւ:

մերձաւոր թիւ մը: Վասն զի Ղազար արդէն Բարձր-
Տանն-ած տեսած է անշուշտ զՎալիսթենէս:

Փարպեցի ոչ միայն Խորենացւոյ մատեանքն,
զոր “Փաթաղիկէս” կը կոչէին այլք, չի կրնար
պարսաւել, այլ եւ “լուսաւորիչ եւ տգիտահալած”
կոչելով կը գովէ¹: Թէ այս “Փաթաղիկէս” գրոյ
մէջ էր նաեւ Վալիսթենէս, կրնանք նաեւ անկէ
հետեւցընել՝ որ Փարպեցի տեսած եւ գործածած
կ’երեւայ զայս՝ “տգիտահալած” մատեաններէն
մին: Արդէն իւր Պատմութեան մէջ յիշած այն
խօսքը՝ թէ Վահանայ քաջագործութեանց մէկը
քաջ մշակաց գերանդեաւ խոտ հնձելուն կը նմա-
նի², Վալիսթենէայ մէկ խօսքին³ շատ նման կը
հնչէ: Բայց աւելի որոշ կը խօսի ուրիշ տեղ մը,
ուր Վախթանգայ համար կ’ըսէ՝ թէ “իջեալ ի տե-
ղիս ինչ դաշտացն՝ տայր երեւցուցանել լոյսս կրա-
կաց բազմաց եւ կոճեղս ծառոց զինեալս այրանմանս,
ըստ խաբէութեան մակեդոնացւոյ Աղեքսանդրի⁴:”
Այս ակնարկած տեղն է Վալիսթենէայ ՃՀԳ հա-
տածը⁵:

Այսպէս կամ այնպէս 486 թիւը կար-
ծենք պէտք ենք իբրեւ վերջին կէտ նկատել հայ
թարգմանութեանս: Որեւիցէ դիպաց մէջ ուղիղ
չեն Նիլտէմայսթերի այս խօսքերը⁶. “Ապա եթէ
Խորենացի փոխ առած է Վալիսթենէայ հայ թարգ-
մանութենէն, վերջնոյս ժամանակն որոշ դիտցած
կ’ըլլանք, (այսինքն՝ ինչպէս եւ ցայսօր կը կար-
ծուէր՝ Ե դարուն առաջին կիսուն,) աւելի քան
Մխիթարեան Հարց կարծիքն՝ որ առանց ուրիշ
ցուցմանց՝ գրոցս լեզուէն միայն դատելով Ե ԿՄ Զ

¹ Փարպեցի, անդ. էջ 607:

² Փարպեցի, Պատմութիւն, 2Ը. էջ 485:

³ Պատմ. Աղեքս. ՃԶԸ. էջ 105. 10 եւն. “Եւ գե-
րանդիքն յընթանալ կառացն հնձէին զբազմահոծ պարսիկսն
որպէս յարտորայս զհասկս մշակքն հնձիցեն:”

⁴ Ղազար Փարպ. Պատմ. տպ. 1873, էջ 404—405:

⁵ Պատմ. Աղեքս. էջ 96, 9—26:

⁶ ZDMG, 1886, I. S. 90.

դարու կը կարծէին: Ի հարկէ այս ցուցումն նշանա-
կութիւն չ'ունենար, եթէ ստոյգ ըլլայ Աուդշմիտի
այն կարծիքը (Հմտ. Encyclop. Brit. XVI. 862.)
թէ Մովսէսի անուամբ լոյս տեսած պատմութիւնը
634—42 ին գրուած է: Այս երեք նախադասու-
թեանց ալ ինչ աստիճանի յարգ ունենալը՝ քաջա-
ճանօթ է, նաեւ վերջնոյն, (— ուրիշ խնդիր է
Խորենացւոյ մատենին շատ մասանց յետամուտ օ-
տար ըլլալը. —) ուստի աւելորդ է կրկնել հոս՝ ինչ
որ ցայս վայր ըսինք այս նկատմամբ:

Չենք ուզեր լռել ի վերջոյ ուրիշ կարծիք
մ'ալ, զոր յերեւան հանեց Պատմկարթնէր¹: Այս
գիտնականը մտադիր ընել տալով՝ որ, ինչպէս
տեսանք, Խորենացւոյ փոխ առեալ ինչ ինչ կտոր-
ները հայ թարգմանութեան այնպիսի մասերն են,
որ բնագրին մէջ մասամբ միայն կան կամ լի են Բարդ-
սանի կողմանէ եղած յաւելումներով², կը յաւել-
լու սա խորհրդածութիւնը. «Որովհետեւ Խորենացի
(այսինքն՝ փոխ առեալ տեղերը) չէ թէ յոյն բնագրին,
այլ հայ թարգմանութեան միաբան է, կը հետեւի
որ կամ Խորենացիէն յառաջ էր այս թարգմանու-
թիւնը եւ կամ նոյն իսկ վերջնոյս ձեռք թարգ-
մանուած: Աւերջին ենթադրութիւնը պէտք է ըն-
դունիլ, որովհետեւ շատ անհաւատալի բան կ'ըլ-
լար եթէ Խորենացի իւր փոխ առեալ սակաւա-
թիւ կտորներուն մէջ բոլորովին պատահական եղա-
նակաւ թարգմանչէն աւելցուած այս տեղերն առ-
նուր իւր գրոց մէջ. թէեւ բոլորովին անկարելի չէր
եւ այս, ինչպէս Սեբէոս անգամ մ'այսպիսի կոչում
ըրած է³: Իսկ եթէ ինքն էր թարգմանիչ եւ նոյն
յաւելուածոյ կտորները մուծանողը Ստոյն - Աալիս-

¹ ZDMG. 1886, III. S. 505—506.

² Հոս ի լուսաւորութիւն գիտնականիս այս խօս-
քերուն՝ պէտք է կարգաւ վերը՝ (էջ 45—46) Յուշկապար-
կաց վրայ եղած հատածը:

³ Հմտ. վերը՝ էջ 42—43:

Թե՛նեայ Թարգմանութեան մէջ, կրնանք ուրեմն ըսել՝ որ անշուշտ կը պարծէր իւր Յուշկապարկաց պատմութեան յաւելուածոյ մասերը մուծանելուն վրայ. վասն զի յունական գիցաբանութեան՝ Թէեւ դոյզն՝ տեղեկութեան նշան մըն էր, եւ անշուշտ Հայոց քով այսպիսի տեղեկութիւնք բաւական ցանցառ էին: Ուստի եւ ճիշդ այս կտորն անգամ մ'ալ Պատմութեան մէջ առնուլ ուղած է: Այսպէս նաեւ Ճենաստանի ստորագրութիւնը, զոր անգամ մ'արդէն իւր Աշխարհագրութեան մէջ՝ դրած էր, եւ որուն վրայ կը պարծէր անշուշտ՝ Թերեւս վասն զի Պապպոսէն անկախ գրած էր այն կտորը, կրկին անգամ դրած է իւր Պատմութեան մէջն ալ², Թէեւ նոյն կտորը հոն բոլորովին անկապ եւ բռնազբօսիկ եղանակաւ կցուած է: Այսպիսի պարագայից մէջ՝ Վալիսթենեայ մէջ յաւելեալ Անգլ գաւառին յիշատակութեան նման խօսք մը Աշխարհագրութեան մէջ չգտնուիլը կը ցուցնէ՝ որ Սուտ-Վալիսթենեայ Թարգմանութիւնը մէկ կողմանէ Աշխարհագրութեան եւ միւս կողմանէ Պատմութեան մէջ եղած միջոցին կատարուած է:»

Գիտնականիս այս հատածին առաջին մասն այն կ'ուզէ ցուցնել՝ որ խորենացի ինքն է Թարգմանիչ Վալիսթենեայ. իսկ վերջնական հատեւութիւն այն է՝ Թէ այս Թարգմանութիւնն եղած է Աշխարհագրութեան գրուելէն ետքը եւ Պատմութեանէն յառաջ: Թէ ի՞նչ էր մեր կարծիքը՝ վերը դրինք: Բայց չենք ուզեր ըսել հոս եւ այն պարագայն՝ որ նաեւ Աշխարհագրութեանէ յառաջ կատարուած պէտք է ըլլալ այս Թարգմանութիւնը.

² Խոր. տպ. Ա. Ենեւ. 1843, էջ 616, ուր կը յիշուին մանաւանդ «հրէշ եւ մուշկ եւ սիրամարդ շատ եւ քրքում անբաւ, տպրիշում շատ եւ ազնիւ», եւն եւն:

³ Խոր. Բ. դ. ձա. էջ 163, 5-15, ուր ի մասնաւորի կ'ըսուի նոյն երկրին համար՝ Թէ ըլլայ «քրքմաւէտ եւ սիրամարդաշատ եւ բազմամե տաքս, ամբաւութի. ն հրէշից», եւն:

վասն զի Խորենացի նաեւ հոն ըստ բաւականին կը յիշեցընէ տեղ տեղ այս գիրքը:

Աշխարհագրութեան վերջին կտորին մէջ “Սինէացւոց” երկրին վրայ խօսելով կ’ըսէ՝ թէ մինչեւ “անծանօթ երկիրն” կը տարածուի այս աշխարհն, ուր եօթն ազգք կան եւ շատ գետեր ու լեռներ: Ապա կը փակէ գիրքը սա դիտողութեամբ.¹ “Բայց անտի յանձնօրէ երկիրն որ ինչ պարտի՝ անհաւանք է. դազանք անծանօթք մարդակերպք կիսանձնեայք երկդիմիք վեցձեռնիք փակասունք վիշապատտունք կիսահաւք կիսանդամք անգլուխք:” Խնդիր չկայ՝ որ այս տեղ Խորենացի կ’ականարկէ Վալիսթենեայ ՄԹ. ՄԻԴ եւ ՄԾԸ հատածները, ուր Վալիսթենէս զԱղեքսանդրոս կը շրջեցընէ զննելու “անծանօթ երկրին” սահմանները, եւ անհետեւ թառապել ու երեւակայութեան ցնորք չի մնար՝ որ չկուտէ այս կտորներուն մէջ:

Խորենացւոյ այս ականարկութեան մէջ գործածած բառերէն ոմանք (այսպէս “վեցյեանի+, քիսիսթենէսի+, անգլուխ+”) Վալիսթենէսի մէջ գործածուած բնիկ բառերն են: Մնացեալք ականարկութիւն են Վալիսթենեայ առասպելաց. բայց կան՝ որ դժուար է որոշել թէ ինչ բան կ’ականարկեն Աղեքսանդրի վարուց առասպելաց անել բաւզին մէջ: Այսպէս են ի մասնաւորի “երկրի” եւ “կիսանդամ” բառերը:

Հոս “վեցյեանի+” ասութիւնն մեզ առիթ կու տայ դիտողութեան մը: Այս բառը հանդիպած է նախ ՄԻԴ հատածին մէջ². Բայց փոխանակ “վեցձեռնիք” բառին արդի օրինակաց մէջ “վեցաւանիք” է՝ անմիաբան բնագրին (ἀνδρες δὲ ἐξ ἀχρεῖς.) Իսկ երկրորդ անգամ հանդիպած

¹ Խոր. Աշխ. Ասիա. ԽԴ. տպ. Վենետ. 1843, էջ 616, 19—25: Այս ի վկայութիւն կոչուած խօսքէն ետքը կը դրուի այսպիսի վերջաբան մը. “Ահա կատարեցան ամենայն տիեզերք եւ պատմութիւնք խօսից:”

² Պամ. Աղեքս. ՄԻԴ. էջ 142, 9:

տեղն¹ արդի հայ օրինակաց մէջ պահաս է այս
բառն, ինչպէս նաեւ իւր կից ուրիշ բառերը: Այսին
զի մինչդեռ արդի օրինակք կ'ըսեն. «Անգլուխ
մարդիկ, որք զաչսն ունէին ի լանջսն եւ զբերանն,
ծակասոյղք...», յոյն ամէն բնագիրք (ABC) կը
կարդան այսպէս. «Եւ զայլ մարդիկ վէյէ-նէ-
(ἐξάχειρας) եւ ջլադէմս (ταυροπροσώπους) եւ
տրոգլոծն (τρογλοδύτας, թերեւս = Հ «ծա-
կասոյղք») եւ փոկոտուս (ίμαντόποδας), վայրենիս
(αγρίους άνθρωπους), զայլս թաւս իբրեւ զայծս
եւ առիւծադէմս (λεοντοπροσώπους) եւ դադանս
բաղմագոյնս:» — Ուրեմն հոս խորենացւոյն «վէյ-
նէ-նիք» բառը ցուցուց հայ բնագրին անթիւ ա-
ղաւաղութեանց եւ կրճատ ու թերի մասանց մին ալ:

Ընդհակառակն խորենացւոյն «նէլ-նի»
ըսելը մեծ վկայութիւն է հայ բնագրին: Այս բառը
նախ կը գտնենք ՄԹ հատածին մէջ այսպէս².
«Ուր էին նէլ-նի մարդիկ. գլուխ ոչ ունէին
բնաւ:» Հոս յոյն երկու բնագիրքն ալ BC (AV
չունին այս կտորները,) άνθρωποι χυνοκέφαλοι
(«նէլ-նի մարդիկ») կ'ըսեն: Երկրորդ անգամն
ալ³ «նէլ-նի եւ նէլ-նի մարդիկ» խօսքին տեղ
AB χυνοκέφαλους ανθρώπους միայն ունին:
Միայն C (որ քիչ անգամ միաբան է հայոյն,)
ἀκεφαλους (անգլուխ) ունի, նոյնպէս եւ V որ
homines absque capitibus corporatos կ'ըսէ:
Խորենացւոյ վկայութեամբ աներկբայ ապահովու-
թիւն կ'առնու «նէլ-նի» բառը:

Որովհետեւ հոս խօսք եղաւ հայ օրինակին
թերութեանց վրայ, չենք կրնար չյիշել նաեւ
զայն՝ որ նման խորհրդածութեանց առիթ կու տայ
Ղազարայ Փարպեցւոյ այն խօսքը՝ զոր վերը դրինք:
Աղէքսանդր, կ'ըսէ Փարպեցի, Պարսիկները պա-

¹ Պատմ. Աղէքս. ՄԾԸ. էջ 168, 5—9:

² Պատմ. Աղէքս. ՄԹ. էջ 127, 7, 8:

³ Պատմ. Աղէքս. ՄԾԸ, էջ 168, 5:

տրելու համար ծառայ կոճղներ “զինեալ այրա-
նման” եւ “լայւ հրահայ” երեւցընել տուաւ: Աալիս-
թենեայ ասոր համապատասխանող կտորին մէջ
կը պատմուի՝ որ Աղեքսանդր ծառայ ոստեր կապեց
արօտական հօտին, որոնց շարժելովն՝ փոշին երկինքը
կը մթազնէր եւ Պարսիկք խաբուելով մեծ բանակ
մը կարծեցին: Սակայն լուսով ալ պատրելու փորձ
մը չի պատմուիր հոս, այլ յետոյ ուրիշ տեղ:
Այսպէս են նաեւ A եւ V. Բայց ճշդիւ հոս BC կը
կցեն նաեւ զայն՝ թէ Աղեքսանդր իրիկունն ալ
եղջերաց վրայ ջահ կապել տուաւ եւ վառել, որով
զարհուրեցան Պարսիկք: Նաեւ հայ օրինակաց եր-
կրորդ խումբ մը (համառօտք) հոս տեղ ունի այս
միջադէպը՝ գրելով¹. “Աղեքսանդրոս ըմբռնեալ
այծս բազումս եւ ջահ վառեալ յեղջերսն ի գիշերի
ցոյց առնէր:” Արդ կրնայ խորհուիլ՝ որ Փարպեց-
ւոյն լոյս երեւեցուցանելը նոյնպէս այս պէղձ ակ-
նարկէ: Այն ատեն յայտնի է՝ որ հայ ընդարձակ
օրինակք հոս թերի են: Սակայն պէտք է խոստո-
ւանիլ՝ որ կարելի է թէ երկրորդ տեղ մ’ակնարկէ
Փարպեցի, ուր նաեւ Հ ունի սոյն դէպքը²: —
Այժմ՝ դառնանք մեր բուն խնդրին:

Թէ Աշխարհագրութեան մէջ գործածած է
Խորենացի իւր թարգմանած Աալիսթենէսը՝ յայտնի
է ուրիշ տեղէ մ’ալ: Հնդկաց վրայ գրածներուն
մէջ կայ սա խօսքը³. “Ոմանք ի նոցանէ մարդա-
կերք են, եւ այլք վայրենակերք, ոմանք ագեւորք
են, եւ այլք կարճահասակք, տափաքիթք, լայնե-
րեք, սպիտակք. եւ ոմանք մերկիմասպակ (երկու
օր. “մերկիմասպակ”) որք գործս անիրաւս ոչ գործեն,
եւ զմարմինս կենդանեաց ոչ ուտեն:” Այս տեղ
ակնարկուած են Աալիսթենեայ ՄԻԱ — ՄԻԳ հա-

¹ Պտմ. Աղեքս. ՃՀԳ. էջ 96, ծն. 1:

² Պտմ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 122, 27—123, 4:

³ Խոր. Աշխ. Ասիա, ԽԱ. էջ 615, 4—9:

տուածները¹, ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի արշաւելն յՈքսիդարկաս եւ “Մերկիմասութիւն (γυμνο-σοφισται) Բրաքմանոց” հետ խօսակցիլն եւն: Այս Մերկիմասութիւն կամ Մերկիմասութիւն բառն Խորենացի նախ գործածած է, որչափ գիտենք, եւ անշուշտ ինքը կերտած է նոյնն ըստ յոյն բնագրին: Ճիշդ նոյն բառն կը գործածէ նաեւ Փիլոնի Վարդմաստաց գրոց թարգմանութեան մէջ. “Հնդկաց մերկիմաստակացն՝ վասն ծերութեան խարոյկ կուտեալ՝ զինքեանս այրել:” (Հմմտ. Հայկազնեան բառ.:)

Ի վերջոյ կը յիշենք օրինակ մ'ալ՝ որ անշուշտ կը ցուցնէ միանգամայն՝ թէ Աշխարհագրութեան հեղինակն եւ Աալիսթենեայ թարգմանիչը մէկն են: Յոյն BC) պատմելէն ետքը անգլուխ մարդկան եւ այլ նմանեաց դէպքերը եւ անոնց ծովէն ձուկ բռնել ծախելն Աղեքսանդրի զօրաց՝ կը յաւելու սա խօսքը². (B միայն, C չունի.)

Ἀλλοι δὲ ἐκ τῆς γῆς ὅδ' ἔχοντες ἀνὰ λίτρας εἶχοσι πέντε τὸν σταθμόν, այսինքն “Այլք (քաղէին) յերկրէ քաղուին որ ունէր լտերս քսան եւ հինգ:” Այս ὅδ' ἔχον լատիններէն նոյնպէս Hydnum կը կոչուի, եւ գաղղիներէն՝ hydne, որուն ուրիշ մէկ տեսակը urchin, rignache (Hydnum repandum), եւ երկրորդ տեսակ մը՝ érinace (Hydnum erinaceum) եւ գերմաններէն Stachelpilz, (ասկէ առեալ է “փշատունկ:”) Արդ այս բառն բոլորովին նոր բառով մը թարգմաներ է Աալիսթենեայ հայ թարգմանիչն այսինքն “Գերերի:” բառ մ'որ առաջին անգամ հոս կը գործածուի: Բայց ոչ միայն իրեն յատուկ է այս թարգմանութիւնն, այլ եւ յաւելում մ'ալ փերէ Եւրդմանիւն՝ թէ այս “գերերին” իւր հայրենի երկրին մէջ կը գտնուի: Այս նշանակալից խօսքն է³. “Եւ յերկիր (յերկրէ) Գերերի՝ որ առ զիս քան,

¹ Պատմ. Աղեքս. էջ 135, 1—138, 3:

² Յոյնը II. 37:

³ Պատմ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 127, 10, 11:

որ ունէր լտերս քսան եւ հինգ, քաղեցին եւ ետուն մեզ:» Թէ ինչ տեղ կը հասկընայ հեղինակ-թարգմանիչը «աւ մշ», ասութեամբ, կ'իմացընէ յետոյ, այսինքն՝ իւր Աշխարհագրութեան մէջ գրելով¹ «Սէ-նէ+... լինի ի նմա մուրտ եւ գէրեբ² եւ նուռն, եւ ամուր տեղիք:»

Աերջապէս այս ամէն խնդրոց ոչ դոյզն կռուան կ'ըլլար եւ այն՝ եթէ ցուցուէր հաւաստեալ թէ Եղիշէ գործածած է Սուտ-Աալիսթեանէս: Նկարագրութեանց մէջ նմանութիւնք կան աստ անդ, նաեւ մանր նոյնաբանութիւնք (այսպէս «մսեղէն բլուր»³ «համհարզ» եւն:) Բայց այսպիսիք նշանակութիւն չունին. վասն զի ցանցառ չեն այնպիսի գէպքեր, յորում ոչ նոյն՝ բայց նման բացատրութիւններ կամ ասութեան եղանակներ կը գտնենք նաեւ իրարմէ անկախ հեղինակաց քով: Այսպիսի մանր նմանութեանց աղբիւրը շատ անգամ նման տեսութիւնք եւ կարծիք եւ երբեմն արտաքին պարագայից նոյնութիւնն է, որ շատ կրնայ պատահիլ մանաւանդ նկարագրութեանց մէջ: Չունենալով հաստատուն կռուան՝ Եղիշէի քանի մը նոյնաբանութիւնքն զանց ըրինք յիշել հոս. իսկ կարեւոր եւ մեծ կտորներ եւ փոխառութիւն չեղաւ հնար գտնել:

Աարծենք թէ թարգմանութեանս հայ մատենագրութեան մէջ ըրած ազդեցութիւնն ըստ բաւականին տեսանք ցայս վայր. իսկ ԺԳ գարէն ետքը կրած փոփոխութիւնքն եւ ըրած ազդեցութիւնը պիտի ջանանք այսուհետեւ պարզել, եւ այնուհետեւ անցնիլ թարգմանութեանս ներքին արժէքը քննելու:

¹ Խոր Աշխ. Ասիա, ԻԷ. էջ 609, 12:

² Հայկազնեան Բառագրոց մէջ Խորենացւոյ այս բառը կը մեկնուի միայն. «Պտուղ ինչ, եւ Ծառն», «Գերեբ», ուղղագրութիւն մ'ալ կը յիշուի նոյն տեղը:

³ Եղիշէ, Պտմ. Ե. էջ 84, 17. եւ Պտմ. Աղեքս. ՈՒԹ. էջ 134, 14:

4.

Խ. Կեչառուեցւոյ եւ այլոց խմբագրութիւնք եւ յատկութիւնք :

Շատ անգամ կրկնուեցաւ՝ որ Խաչատուր Կեչառուեցի խմբագրութիւն մ'ըրած է հայ բնագրին, եւ թէ ըստ իւր իսկ վկայութեան՝ աշխատած է «ի յօրինութեան» գրոցս, եւ «բնութեան ի գրոց հնոց» եւ «+եբեալ +եբողօրէն» (°) ըրած է «անխոտորնակ ծանապարհ» : Միւս կողմանէ ցուցուցինք ընդարձակագոյնս՝ թէ անկարելի է հայ թարգմանութիւնն այս խմբագրութեամբ ծայրէ ծայր աղաւաղեալ ընդունիլ, եւ թէ ամբողջն յնդհանուրն առեալ՝ հինգերորդ դարու նկարագիրն պահած է՝ դոյզն մանրամասնութեանց աղաւաղմունքն չհաշուելով : Ուստի կը յառնէ այստեղ խնդիր՝ թէ ինչ ըրած է ուրեմն Կեչառուեցի, եւ ինչպէս հասկնալու է իւր խմբագրութիւնը :

Ասոր համար անհրաժեշտ պէտք է նախ նոյն իսկ Խաչատուր Կեչառուեցւոյ այս նկատմամբ գրածներն ամբողջովին տեսնել, եւ ապա սկսիլ մեկնել իւր խօսքը : Երկու գլխաւոր յիշատակարան կը գտնենք Աալիսթենեայ հայ ձեռագրաց մէջ՝ Խաչատուրի գրչէն. — բայց շատ քիչ ձեռագիրք ունին երկուքն ալ ի միասին, իսկ մեծ մասն եւ ոչ մին ունի : Այս երկու յիշատակարաններէն առաջինն՝ որ կը սկսի «Փառք եւ գոհութիւն» բառերով՝ ուղղակի կապ չունի մեր խնդրոյն հետ, վասն զի ընդհանուր իմաստով գրութիւն մըն է. բուն խնդրականն է երկրորդն՝ որ «Եւ արդ» բառերով կը սկսի : Սակայն նաեւ առաջինը պէտք էնք տեսնել :

Աալիսթենեայ հայ բնագրին ինծի ծանօթ 21 ձեռագրաց չորսին վրայ՝ որ կը գտնուին Էջմի-

¹ Հմմտ. վերը՝ էջ 22—23 :

ածնի մատենադարանը՝ տեղեկութիւն կարելի չեղաւ առնուլ: Մնացելոյ վրայ քիչ շատ տեղեկութիւն ունիմ, որոնց 10 հատն է ի վենետիկ¹, 3 հատը մեր մատենադարանն, եւ երեքն ի Վ. Պոլիս,² ինչպէս նաեւ 1 հատին վրայ, որ կը գտնուէր ի Միւնխէն: Արդ այս 15 ձեռագրաց 7 հատն կեչառուեցւոյ յիշատակարանաց եւ ոչ մին ունի. այսպէս են վենետիկոյ՝ թիւ 592, 1538, 893, 1601, 1390 (մասամբ), մեր Մատենադարանին՝ թիւ 68, եւ Իւսկիւտարի Ս. Խաչ թանգարանի՝ թիւ 310 ձեռագիրք: Երկու յիշատակարանքն ի միասին ունի միայն վենետիկոյ թիւ 424 ձեռագիրն. մնացելոյ կէսն մին, կէսն ալ՝ միւսն ունին:

Առաջին յիշատակարանն ունին միայն վենետիկոյ՝ թիւ 424, 1107 եւ 1489 ձեռագիրք: Ասոնց առաջինն Աղեքսանդրի վարուց լմնալուն հետ³ կը կցէ այս յիշատակարանն, ուստի իբր բուն յիշատակարան. միւս երկուքն ի վերջ Բարառնու թեանց, նոյն իսկ «Բարեաց գործոց» բառերով սկսող օտար կտորէն⁴ ետքը: — Հոս կը դնենք այս յիշատակարանն ըստ թ. 424 ձեռագրին՝ միւս երկուքին համեմատութեամբ:

«Փառք եւ գոհութիւն քեզ անպարտ⁵ եւ անպատում արարիչ եւ հրաշագործ⁶ Աստուած, որ արժանի արարեր զթարմատար (եւ) զյոգնամեղ⁷ եւ զապիկար եւ զվատթար անձն եղկելոյս

¹ Պէտք ենք կանխել ըսել՝ որ վենետիկոյ ձեռագրաց վրայ այս եւ յընթացս գրութեան յիշուած տեղեկութիւնքն հաղորդած է ինձ Յարգոյապ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, որուն հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնել պարտք կը համարիմ:

² Շնորհակալութեամբ պէտք եմ յիշել՝ որ Վ. Պոլսոյ այս երկու ձեռագրաց վրայ տեղեկութիւն յղած է ինքնակամ՝ Մեծապ. Վ. Յ. Պատմաճեան:

³ Պատմ. Աղեք. Մ 22. էջ 186:

⁴ Պատմ. Աղեքս. էջ 196—198:

⁵ Ըստ թ. 1107 եւ 1489: թ. 424 «անպարտ»:

⁶ Ըստ թ. 1107: թ. 424 «հրապործդ» 1489 «հրաշագործող»:

⁷ թ. 424 «զոգնամեղ»:

Խաչատուր Աբեղաբեկ¹, հասանել մեղսաներկ մատամբ² եւ տկար մարմնով ի գիծ վերջին արքայական գրոցս աշխարհակալին Աղեքսանդրու։ Առ այս³ զինչ ունիմ հատուցանել⁴ (զ)տրիտուրն քան թէ քոյին լուսեղինաց եւ բոցեղէն բերանով աւրհնել՝ զքեզ հայր Աստուած, եւ զԲան քո էակից Որդին⁵ հանդերձ Հոգւովդ փառակցաւ. նաեւ աւժանդակ առեալ զընթացս աւդակառոյց լուսաւորացդ, որ անբերան շարժմամբ զաւրհնառաք⁶ բարերանութիւն մատուցանեն։ Իսկ ստորայնոց ազգ կենդանեաց բերան առեալ զմարդն քոյին պատկեր՝ երկրպագեն վայելչաբար. յայտ արարեալ թէ չիք այլ Աստուած բայց ի քէն. ընդ որս⁷ եւ զսուրբս յաւիտենից ընդ իս առեալ զմարգարէից եւ զառաքելոց, զհայրապետաց եւ զվարդապետաց եւ զնուիրական արեամբ պսակելոցն⁸ զպարս եւ զդասս՝ աւրհնեմ զամենասուրբ զԵրրորդութիւնդ եւ զմի աստուածութիւնդ. այժմ եւ միշտ, եւն։

Այս յիշատակարաններէն կարեւորն է երկրորդը՝ խնդրոյս համար անհրաժեշտ կտորը։ Այս յիշատակարանն ունին Աւենետիոյ՝ Թիւ 424, 1259 եւ 1390 (պակասաւոր,) մեր Մատ. Թիւ 57 Ա ու 90 Գ. (թերի.) եւ անթուական օրինակն Վ. Յ. Պասմաճեանի։ Այս ամէն ձեռագրաց մէջ ալ մի եւնոյն դիրքը կը գրաւէ յիշատակարանս, այսինքն Բարառնութեանց վերջը դրած «Ապէնիազն Աստուած» հատուածէն ետքը։ Այս վերջին յիմարական կտորին մէջ Խաչատուր կը նմանցընէ Աղեքսանդրու գործքերը Գրիստոսի գործոց, եւ կը ջանայ ներկայ-

¹ Ըստ Թ. 1107 եւ 1489։ Թ. 424 կ'ըսէ. «զվատթար անձն եղկելոյս շնեբեւսսսսսսսսսսս», որ անշուշտ գրիչն էր։ «Եղկելոյ» ունի միայն Թ. 424։

² Թ. 1107 «միշտ աներկ մտամբ»։ Թ. 1489 ըկ «մատամբ»։

³ Թ. 1107 «զայս»։ Թ. 1489 «զոյս»։

⁴ Ըստ Թ. 1107 եւ 1489։ Թ. 424 «ասել»։

⁵ «Որդին», ունին միայն Թ. 1107 եւ 1489։

⁶ Թ. 1107 «զահնառաք»։

⁷ Թ. 1107 եւ 1489 «ըստ որ»։

⁸ Թ. 1107 «եւ զվկա արեամբ վկայելոց», 1489 «զվկայ արեամբ պսակելոցն»։

ացընել զայն իբր «տիպ եւ գաղափար» Բրիտանի-
եւ ի վերջոյ կը կցէ իւր Յիշատակարանն, յորում
ներումն կը խնդրէ այս համեմատութեան համար:
Կալիսթենեայ հայ օրինակին տպագրութեան մէջ՝
ինչպէս «Ապէնիազն» հատածն, նոյնպէս Յիշա-
կարանն թերի դրոշմուած է ի ծանօթութեան¹:
Ասոր համար պէտք ենք հոս տեսնել բովանդակը,
մանաւանդ որ դրոշմուած Յիշատակարանը Կե-
լաւանն կոչուած խմբէն առնուած է. բայց կայ
ուրիշ խմբագրութիւն մ'ալ զոր Զատարեան կրնանք
կոչել: Այս վերջին խմբագրութիւնը կը ներկայա-
ցընէ մեր Մատեն. Թիւ 57 Ա, եւ այն ձեռագիրն՝
որմէ քաղած է Այբբանագրայ հեղինակն², որ անշուշտ
Սոյ յեռագիր կոչուածն է³. Գոնէ վենետիկոյ միւս
ինն ձեռագիրք չունին այս յիշատակարանը: Կե-
լաւանն խմբէն են յայտն' վենետիկոյ Թիւ 424,
1259, 1390, մեր Մատ. 90 Դ, եւ օրինակն Կ. Յ.
Պատմաճեանի: Հոս կը դնենք դէմ առ դէմ երկու
խմբագրութիւնքն: (Կե-լաւանն խմբին հիմն առած
ենք վենետիկոյ 424, իսկ Զատարեան խմբին՝ մեր
Մատ. 57 Ա ձեռագիրները:)

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԽԱՉԱՏՐՈՅ ԿԵՉԱՌՈՒԵՑԻՈՅ

ԸՍՏ ՁԵՌԱԳՐ. ՎԵՆԵՏ. ԸՍՏ ՁԵՌԱԳՐ. ՎԻԵՆ-
Թ. 424: ՆԱՅ Թ. 57 Ա:

«Եւ արդ զայս այսպէս համեմատեալ՝ մի ստգտա-
նիմք⁴ յոմանց, զի զպատ-
«Եւ արդ զայս այսպէս համեմատեալ՝ մի ստգտա-
նիմք⁴ յոմանց, զի զպատ-

¹ Պատմ. Աղեքս. էջ 195, ծն. 1:

² Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, Այբբանագր., էջ 267—268:

³ Հմմտ. վարք Աղեքս. Յռջբ. էջ 11: Դժբախտա-
բար Հ. Յ. Վ. Թորոսեան չկրցաւ այս ձեռագրին վրայ տե-
ղեկութիւն տալ իրմէ անկախ պատճառաւ: Որչափ կ'ե-
րեւայ այս Սոյ ձեռագիրն այն է՝ որուն 1842ի տպագրուած
օրինակին հետ ունեցած սարբերութիւնքը ժողոված է ինձ
անծանօթ գիտնական մը, եւ այսպէս կազմուած է մեր
Մատ. Թ. 57 Ա ձեռագիրը:

⁴ Թ. 1259 եւ մեր՝ 90 Դ «միտըս դտանիմք», 1390 «մի
սուտ դտանիցիմք»: Պատմաճեան օրինակն ունի. «մի ըստ

հին աւրինակէ, այլ անյարմար եւ շաղփաղփ. վասն որոյ
դրեալ է — ԳԵՐԵԱԼ ԳԵՐԵԱԼ — ԵՆ, արարի անսուտաւ րինակ
ճանապարհ. զի ի յընթեռնուլն իմասցին պուտիկոսքն,
քարտուղարք, եւ ապա իմասցին զիմ աշխատանս ի սմայ,
զոր լիապէս վաստակեցի:»

Այս յիշատակարանս կարեւոր է ոչ միայն
մատենագրական տեսակիտէ, այլ նաեւ պատմու-
թեան կողմանէ, զլիաւորաբար Զատարեան խումբն
«Պաօշեանց» գերդաստանին յիշատակութեամբ:
Բայց այս խնդիրը մեզի հետ կապ չունի առ այժմ:

Նախ քան մեր բուն խնդրին իջնելն աւել-
լորդ չէ միտ դնել, որ նոյն իսկ ԱԵԼԱՌԱԵԱՆ խմբին
ձեռագրաց մէջ մանր խմբակներ կը տեսնուին: Եթէ
ծանօթութեանց մէջ դրուած օրինակաց տարբե-
րութիւնքը քննենք՝ կը տեսնենք որ թիւ 90 Գ եւ
1259 սերտ կապ կը ցուցնեն իրարու, եւ գրեթէ
ամէն տեղ նոյն են իրարու՝ պակաս մասանց եւ սխալ-
ներու մէջ անգամ: Թ. 1390 հաշուոյ մէջ չի կրնար
առնուիլ. իսկ Պատմաճեան օրինակն աւելի Թ.
424ին ցեղակից կ'երեւայ, բայց շատ աղաւաղու-
թիւն կրած ըլլալով՝ շատ տեղ եւ ոչ միայն հետ
նոյնութիւն կը պահէ: — Իսկ Զատարեան խումբն
ուրիշ բան չէ բայց ԱԵԼԱՌԱԵԱՆ կարեւոր յաւե-
լուածովք, որոնք անհրաժեշտ էին նոր գրչին իւր
գրութեան հանգամանքը նկարագրելու համար:
Այս յաւելուածոյ մասերը չհաշուելով՝ մնացեալն
աւելի Թ. 1259 եւ 90 Գ ձեռագրաց միաբան է,
թէեւ անգամ մ'ալ, եւ այն՝ կարեւոր տեղ մը («ի
գրչութիւն գրոցս» խօսքին մէջ) կը համաձայնի Թ.
424ին. իսկ տեղ տեղ անկախ ընթերցուած ալ
ունի. ուստի աւելի ուրոյն դիրք մը կը բռնէ: Աեր-
ջապէս Այրաբաբայ դործածած օրինակն ապահով
եւ ոչ կէտ մը կը շեղի 57 Ա ձեռագրէն, եւ ընդհան-
րապէս նոյն ձեռագրէն են երկուքը: — Առ այժմ

նէր նաեւ յաջորդ մասը, ինչպէս որ քիչ մ'ետքը կը յիշուի
«զի, յընթեռնուլ . . .» նախագատութիւնը:

այսչափը բաւական համարելով ձեռագրացս նկատմամբ՝ անցնինք մեր բուն խնդրին:

Խաչատուր Աեչառուեցի, ինչպէս վերը յիշեցինք¹, գրեթէ միշտ դարսվում է իբրեւ խանգարիչ եւ այլայլող Աալիսթեներայ հին հայ բնագրին. եւ ասոր վկայ կը բերուին ի-նչ խօսքերն այս յիշատակարանէս: Այսպէս գլխաւորաբար “ի յօրինումն սակաւ բանիցս”, եւ այն՝ թէ իւր օրինակն “անյարմար եւ շաղփաղփ” բլլալով “զտեալ եւ քերեալ քերողաւրէն (°)”, “անխոտորնակ ճանապարհ” ըրեր է, ուստի եւ “լիովին” աշխատած է գործոյս վրայ: Եթէ ճիշդ այսպէս բլլար նաեւ յիրականութեան՝ անբժբռնելի պիտի մնար թէ ինչպէս ուրեմն այնչափ մանր ու մեծ կտորներ, զորոնք դարերով յառաջ մատենագրաց քով գտանք, չեն ցուցըներ այսպիսի կերպարանափոխութիւն մը. եւ թէ ինչպէս կրնար ԺԳ դարու սկիզբը գրող անձն եւ ոչ կէտի մը մէջ իւր ժամանակի լեզուն ու բառերն գործածելով ինք զինք մատնել: Սակայն բախտաւոր ենք այնու՝ որ կրնանք ըսել վստահութեամբ թէ այսպիսի խորհրդածութեանց պէտք չկայ: Աեչառուեցի չէ ունեցած դիտաւորութիւն նոր իմաստներէ՝ սոյն գիրքն. եւ ոչ իւր խօսքերէն կրնանք այսպիսի բան հետեւցընել:

Եւ արդեամբք՝ եթէ իւր այս խօսքէն՝ “Զի ի յարմարո՞ւմն սակաւ բանիցս եւ ի գրչութիւն գրոցս հաւատով աշխատեցայ”՝ հետեւցընենք թէ ուրեմն կերպարանափոխ ըրեր է հինը, շատ յախուռն դատած կ’ըլլանք: Այս խօսքն “Ապէնիազն” կտորին համար է, յորում անհանճար նմանութիւններ գրելով Աղեքսանդրու եւ Փրկչին գործոց մէջ, ապա կը խնդրէ “զի մի ստղտանեմք յոմանց այլ յիշման արժանի լիցի ի ձէնջ Խաչատուր Աեչառուեցիս, զի ի յարմարումն սակաւ բանիցս . . . աշ-

¹ Հմմտ. վերը՝ էջ 22 եւն.:

խատեցայ. » ուր « սակա-բան » ըսել է հարկէ չէր կրնար Ասլիսթեներայ գրոց նոր խմբագրութիւնն, եւ անբժշկներէ կը մնար այն յաւելեալ կտորները՝ թէ « եւ է գրչու-թիւն գրոցս հաւատով աշխատեցայ, » եւ « զոր գրչու իմով ձեռամբ. » որով կը խոստովանի պարզապէս օրինակած ըլլալն: Իսկ յաջորդ « նա եւ զի հեթանոսական գրեալք » եւն խօսքը չի նշանակեր ամենեւին՝ որ իբրեւ « հեթանոսական » եւ « անվայելուչ » փոփոխած ըլլայ սոյն գիրքը. այլ ընդհակառակն ներողութիւն կը խնդրէ ընթերցողէն՝ յիշեցընելով որ աշխատած է « ի գրչութիւն գրոցս » եւ այն՝ հեթանոսական ոգւով՝ ուստի իրեն անհաճոյ բան օրինակելով՝ միայն այլեւայլ օգտի պատճառաւ (« սակա աւգտի ինձ » եւն¹) Այլագգ չի կրնար մեկնուիլ. ապա թէ ոչ ինչպէս պահեր է Աեչառուեցի Աարուց Աղեքսանդրի Զ—Ժէ, ԻԶ եւն իրօք « անվայելուչ » հատածները. եւ որ առաւելն է՝ այս ամէն կտորներուն վրայ « սակա-բան » իսկ յօրինէր է ինքն Աեչառուեցի, որոնց առաջինը կը սկսի « Ծեր ալեալք եւ շուն մտալք » բառերով:

Ար մնայ միայն վերջին խօսքը, ուր կը յիշեցընէ « զիմ աշխատանս, զոր լիապէս վաստակեցի. » վասն զի թէպէտ իւր առջեւ ունեցած օրինակը « հին » էր, այլ « անյարմար եւ շաղփաղփ ». ուստի « զբեւլ եւ թերեւլ թերողա-բէն » ըրեր է « անխոստոհակ ճանապարհ: » Բայց այս խօսքէն գրոցս հին թարգմանութեան կերպարանափոխ ըլլալը կարելի չէ հետեւեցընել: Աեչառուեցի « հին » օրինակ մ'ունէր առջեւ, որ ըստ այսմ կրնար Ժ գարէ եւ աւելի կանուխ ժամանակէ ըլլալ, եւ որուն գրչութեան եւ ուղղագրութեան եղանակն « անյարմար եւ շաղփաղփ », այսինքն՝ անշուք կամ անարդ եւ երկարաբան ըլլալ. ուստի պէտք տեսեր է « զբեւլ եւ թերեւլ թերողա-բէն »: Առաջարկեցինք « թերողա-բէն » բառին

¹ Այս տեղւոյս բուն իմաստն յետոյ աւելի որոշ կ'իմանանք նոյն իսկ Աեչառուեցւոյ խօսքէն:

տեղ “+երևողութեն” կարգալ, որ պայծառ կը ցուցընէ Աեչառուեցւոյ գաղափարը: Բայց նաեւ առանց ասոր՝ +երէլ եւ +երողութեն, +երողութեն եւն բառերը կը գործածուին +երէլ, +երևողութեն, +երևողութեն նշանակութեամբ. ուստի իմաստը նոյն է. այսինքն՝ իւր օրինակած գիրքն անշուք եւ երկարաբան գտնելով՝ ուղեր է աւելորդ կարծած կտորները գուրս թողլով (“շտեւ”) +երևողութեն վերածել եւ ընել “անխոտորնակ ճանապարհ”: Եւ այս գաղափարը Գրքադէր է. վասն զի ունինք Աեչառուեցւոյ Վարուց Աղեքսանդրի Որանաւոր նմանողական պատմութեն, ըստ որում ամէն հատածի վերջը կցած է նոյն նիւթոյ վրայ քերթուած մը. (ասոնց վրայ քիչ մ'ետքը): Չայս յայտնի կ'ընէ նաեւ յաջորդ խօսքը, ուր մեկնելով իւր “քերողաւրէն” յօրինած “անխոտորնակ ճանապարհը” կը յաւելու թէ “Զի յընթեռնուլն իմասցին պատմիչս եւ քարտուղարք (այսինքն՝ դպրապետք) եկեղեցւոյ”:

Այլ խնդիր է թէ ինչպէս ըրած է իւր “քերողաւրէն” յօրինեալ գործն, որ աւելի ընտիր պիտի ըլլար “անյարմար եւ շաղիաղի” հնէն, այսինքն՝ արձակ պատմութենէն Ապլիսթենեայ. — եւ հոս պէտք ենք ըսել՝ որ շատ աննպաստ վկայութիւն կու տան այս քերթուածք Աեչառուեցւոյ հանձարոյն, լեզուին, ճաշակին ու հմտութեան. — բայց գոնէ աղատ պէտք ենք զինքն համարիլ այն ամբաստանութենէն՝ թէ կամաւ աղաւաղած է հայ բնագիրն, որուն լեզուն ինքնին վկայ է բարձրաբարբառ՝ թէ այնպիսի անկած դարու լեզու չէ, այլ արդեամբք Ե դարու վերջին կիսուն, երբ դեռ չէր ի սպառ կորուսած իւր առաջին կորովն: Աեչառուեցի կրնայ սկիզբն եղած ըլլալ շատ մը մանր աղաւաղմանց իբրեւ գրիւ է ընդօրինակող. բայց ի պաշտօնէ խանգարող համարելու կռուան չունինք, ուստի եւ զինքը Խճագրիւ յորջորջելն այնչափ միայն ընդունելի է՝ որչափ որ արդարեւ Խճագրութեն

մ'ըրած կրնանք ընդունիլ՝ հիւսելով գրութեան մէջ իւր քերթութիւններն, եւ նման կտորներ:

Պէտք ենք այժմ խուզարկել՝ թէ ինչ բան կրնայ խաչատրոյ այս աբառին խճագրո-թեան արդիւնք ըլլալ ձեռագրաց մէջ: Գծբախտաբար առ այս պիտի չկարենանք շատ տեղ որոշ տեղեկութիւն գտնել. բայց միայն իւր աբառա-որ պարմո-թեան Աղեքսանդրու եւ Յառաջաբանութեան եւ Վերջաբանին նկատմամբ կրնանք խօսիլ:

Մեր Մատենադարանին թիւ 90 Դ ձեռագիրն ունի ի սկզբան Յանկ' մը բաժանմանաց կամ հատուածոց վարուց Աղեքսանդրի, որուն վերնագիրն է կարմրաւ. «Այս է Յանկ Աղեռառաքելի»¹. նոյնպէս եւ վերջն՝ «Վատարեցաւ Յանկ Աղեռառաքելի»². Արդ խնդիր կրնանք ընել՝ թէ ինչ հնութիւն ունի այս ցուցակն. եւ կրնայ խաչատրոյ ընծայուիլ: Կարծենք թէ ոչ: Այսպիսի ցանկ մը չունին մեր Մատենադարանին միւս երկու եւ վեցերորդ ինն ձեռագիրք. որ նշան է թէ յետոյ յօրինուեր է: Միայն թ. 1390 ունի նման գրութիւն մը. բայց թէ այս նոյն չէ առաջնոյն հետ՝ ստոյգ է. նոյն իսկ Յանկիս բռնած տեղը նոյն չէ երկուքին մէջ: Վերջնոյս վրայ այսպէս կը գրէ Յարգ. Հ. ՅՀ. Վ. Թորոսեան. «Գրքին վերջը յաւելեալ կայ այբո-թեան ցանկ մը նիւթոց կամ գլխոց»³. Թ. 90 Դ ի ցուցակն ընդհակառակն բնագրին Բառանմանց կարգաւն է, եւ անշուշտ բաւական ուշ ժամանակի գործ, որ նաեւ Բարառնութիւնքն եւ խաչատրոյ Յիշատակարանն եւ նաեւ Յառաջաբան մ'իսկ բնագրին մաս կարծելով՝ ցուցակին մէջ առած է ի կարգին: Լեզուն խառն է առամկականութեամբ, որուն իբր օրինակ յիշենք այս կտորները. «Ի. Աղեքսանդր. . . ի ձի հեծնէ»⁴. «Դ. Նեգրառնիքոս ի սենեակն պէղ առնելն»⁵. «Է. Աղեքսանդր ընդ Գալառնից խօսիլն»⁶. «Տ. Խի-

¹ Թ. 90 Դ. Թ. 1a—4b:

լայնէն Կանդակէ զԱղեքսանդրոս:» — Իսկ Ալեշտէ (Աղեքսանդրիա), Տօրօնէ-+ (Տիւրացիք) եւն յօրինողին համութեան աստիճանը կը ցուցնեն. բայց մանաւանդ սա խօսքը. «Տէ. Աղեքսանդրի անցանելն ընդ ուղղութեան.», որ ծագած է նոյն կտորին մէջ յիշուած այս խօսքէս¹. «Եկաք ի գէտ մի իբրեւ յողմէն» (վերջին երկու բառերն չկան ABCV բնագրաց մէջ:) — Միտ դնել պէտք է՝ որ «Աղե- +սանդրէ» յորջորջմամբ սովոր էին համառօտութեան համար անուանել Աալիսթենեայ գիրքը:

Այս ցանկին մէջ յիշուած գլուխք կամ հատուածք թուով ճկել են, որմէ դուրս հանելով Բարառնութեանց եւ նմանեաց գլուխները՝ բուն գրոց կը մնան ճկԱ՝ այսչափ մասանց բաժնուած ըլլալով 90 Գ ձեռագիրը: Թէպէտ գրեթէ ամէն ձեռագիրք ունին հատածի բաժանմունք, ոմանք թուակարգութեամբ, իսկ այլք լոկ կարմրաւ սկսելով հատածագլուխներն, (— ինչպէս մեր Մատ. Թիւ 68, եւ Վենետ. 893, 1107 եւ 1489. եւ միայն Թ. 1538 առանց այսպիսի բաժանմանց միապաղաղ գրութիւն մըն է. —) բայց այս հատուածներուն թիւը նոյն չէ ամէն ձեռագրաց մէջ. այնպէս որ տպագիրը կը հասնի մինչեւ W22 հատուածոց: Արդ կայ կարծիք թէ այսպիսի բաժանմանց սկզբնաւորութիւնը կեչառուեցւոյ գործ է: Այսպէս կը գրէ Zacher (p. 86). «Գրոցս այժմու 286 հատածի բաժնուիլը կ'երեւայ թէ գործք է Խաչատրոյ կեչառուեցւոյ, որ ԺԳ դարուն վերջերը կ'ապրէր եւ Այրարատայ կեչառուս վանքէն առած է իւր յորջորջումն, եւ իբրեւ եկեղեցական քերթող նշանաւոր եղած:» Ընդդիմութիւն չկայ այս բանիս. միայն թէ հատուածներուն թիւը չենք կրնար որոշել՝ թէ արդեօք 286 (ինչպէս ունի տպագրութիւնն,) եթէ այլազգ էր. վասն զի ձեռագիրք միութիւն չեն ցուցնէր յայսմ:

¹ Պատմ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 125, 30:

Վերջապէս անկարելի ալ չէ՝ որ ուրիշի մը գործք ըլլան, եւ թերեւս աւելի կանուխ ժամանակէ: Յոյն բնագիրք ի հարկէ չունին այսպիսի բան. այլ ամբողջը բաժնուած է երեք գրոց, եւ ամէն գիրք՝ Գլխի-նէրոս¹: Սակայն կ'երեւայ թէ նախնական հայ բնագրին մէջ ալ կար յոյն բնագրին նման բաժանում մը՝ գոնէ տեղ տեղ:

Ըստ A բնագրի Ա գիրքը կը լմնայ² այսպիսի վերջաւորութեամբ՝ Ἀλεξάνδρου πράξεων μέρος α'. (Մասն Ա. Գործոց Աղեքսանդրու:) Միւս ձեռագիրք (նա եւ ոչ V) չեն ցուցըներ հոս վերջաւորութիւն մը: Բայց ճշգիւ հոս մեծ բաժանումն կայ հայ բնագրին մէջ³ եւ կը գտնենք այս վերջաբանը՝ «Կատարեցան Ծնունդք եւ Գործք Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ՝ գրեալ յիմաստնոյն յԱրիստոտէլէ: — Արդ սկսանիմք եւ զգալն ի Պղատեայ քաղաք Աթենացւոց:» Այս բաժանման եւ վերնագրութեան մեծ հնութիւնն ապահով է, եւ անշուշտ երկրորդ նախագասութիւնը («Արդ սկսանիմք») Էրն-գէր էր սկզբնաւորութեան երկրորդ գրոց կամ մեծ մասին պատմութեան: — Ընդհակառակն Աղեքսանդրու առ Հռքսիանէ գրած թղթէն վերջը⁴ կը լմնայ A բնագրին Բ. գիրքը սոյն վերջաբանով. Ἀλεξάνδρου πράξεων μέρος β'. (Մասն Բ. Գործոց Աղեքսանդրու:) Ճշգիւ հոս կը լմնայ նաեւ V. եւ երկուքը

¹ Գիրք Ա. = Պատմ. Ա—ՃԼԴ. (էջ 73, 23:) Գիրք Բ. = ՃԼԵ—ՄԹ. (էջ 128, 28:) Գիրք Գ. = ՄԺ—Մ22. (էջ 186, 25:) Բայց ոչ ամէն (ABC) ձեռագիրք միակերպ ունին թէ գրոց եւ թէ գլխոց բաժանմունքն, այլ տարբերութիւնք կան շատ եւ մեծ: Ա. Գիրք ունի 57 գլուխ. Բ. Գիրքն ըստ AV 22, B 40 եւ C(L) 43 գլուխ. իսկ Գ. Գիրքն՝ 35: Սակայն ինչպէս Բ. Գրոց՝ նոյնպէս միւսներուն մէջ շատ գլուխ միայն այս կամ այն օրինակն ունի, մանաւանդ B եւ C շատ յաւելուածոյ գլուխներ կը ցուցընեն. նաեւ գլխոց տեղափոխութիւններ կը գտնուին:

² I, 57:

³ Պատմ. Աղեքս. ՄԼԴ. էջ 73, 25—28:

⁴ II, 22. հայր՝ ՄԸ. էջ 122, 14:

դուրս թողլով հայ բնագրին ՄԹ հատածը¹, կը սկսին ՄԹ հատածն իբրեւ Գ. Գէր+: BC եւ L բնագիրք ունին ոչ միայն ՄԹ հատածն, այլ Բ-ը-Տ-ի- յաւելուած գլուխներ. (որ են Մի հրատարակութեան II, 23—43 գլուխները) Ուրեմն չունինք նշան մը հաստատելու՝ թէ նաեւ հոս հայ բնագիրն ունէր նոր մասի բաժանում, ինչպէս ունին A V բնագիրք:

Ինչպէս անցողակի յիշեցինք՝ հայ բնագրին մէջ տեղ տեղ կը գտնուին վերնագիրք կամ խորագիրք, որովք հայ բնագիրը կերպով մ'այլեւայլ մեծ մասանց բաժնուած է: Այս խորագիրք կան գրեթէ բոլոր ձեռագրաց մէջ, բայց չեն կանոնաւոր, այլ աստ անդ միայն դրուած: Ասոնցմէ գոնէ ոմանք ստուգիւ կանուխ են կեչառուեցւոյ ժամանակէն եւ ասոր գործք չեն: Ի սկզբան պատմութեան կայ այսպիսի խորագիր մը². «Կեանք վարուց քաջութեան եւ գործք արիականք նաեւ վախճան նշանօք», այսինքն Աղեքսանդրու: Ասոր գոնէ «կեանք վարուց քաջութեան եւ գործք» խօսքերը հին են անշուշտ. նման խորագիր ունին AL ձեռագիրք. Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνης [L յաւելու χαὶ πράξεις.] (Աւրք Աղեքսանդրու Մակեդոնացւոյ [L] եւ գործք): Անշուշտ հին է նաեւ հայ բնագրին բուն ճակատուն խորագիրը. «Պատմութիւն Մեծի Աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ:» — Փիլիպպոսի եւ Ողոմակիայի գժտութեան պատմութեանէն ետքը կը գտնենք հայ բնագրին մէջ ըստ ինքեան անդէպ խորագիր մը³. «Ասան հնազանդեցուցանելոյ զՄութովնէ հօր իւրոյ»: Սակայն հին է անշուշտ եւ այս, եւ հոս կ'երեւայ թէ նախնաբար ալ բաժանում կար: Մտադրութեան արժանի է՝ որ մինչեւ հոս (I, 1—22) յոյն բնագրին

¹ Պտմ. Աղեքս. էջ 122, 15—128, 28:

² Պտմ. Աղեքս. Ա. էջ 1, 5, 6:

³ Պտմ. Աղեքս. ԿԳ. էջ 30, 5:

ամեն քլ-ի-ն անգամ ուրոյն խորագիր ունէին, եւ
 հոս կը գաղրին. իսկ C ունի հայոյն նման վերնա-
 գրութիւն յը. *Ἐνθα Ἀλέξανδρος ἐν Μαθώνη*
παραγίνεται, καὶ ταύτην ὑποτάξας εἰς Σχύθας
παραγίνεται. (Աստէն Աղեքսանդրոս եկն ի Մա-
 թովն, եւ զայն նուաճեալ չոքաւ ի Սկիւթս:) Այս
 C բնագրին յատուկ խորագրոց վերջին մասն («չոքաւ
 ի Սկիւթս») անշուշտ յետամուտ է, եւ միայն յար-
 մար C բնագրին, որ երկար յա-է-լ-ա-թ-ոյ մաս մ'ունի
 Սկիւթական արշաւանաց Աղեքսանդրու. իսկ ABV
 չունին հոս խորագրի հետք: — Հին չէ անշուշտ
 Իսմենեայ նուագին խորագիրը¹, ուր «բազում ար-
 տասուօք սկսանի ասել այսպիսի ինչ տաղս գորո-
 զալի եւ երգս աղետակոծս»,² խօսքէն ետքը պէտք
 չկայ ամենեւին նոր «Նուագ Իսմենեայ առաջի աշ-
 խարհակալին» խորագրոյն, զոր չունին նաեւ ABCV
 բնագիրք: — Հայ բնագրին միայն յատուկ է խորա-
 գիրս³. «Յորժամ եկն Աղեքսանդրառ Գարեհիւրովի
 հրեշտակ,» զոր չունին ABCV, թէեւ հայոյն լե-
 զուն հնութեան հետքը կը կրէ: Բայց որ զարմա-
 նալին է՝ այս խորագիր կրող հատուածը հազիւ 7
 տող է, եւ յաջորդ ՃՀԶ հատուածին գլուխ կայ
 նոր վերնագիր⁴. «Ասան լայնանիստ եւ յոգնատա-
 րած գետոյն Ստրանկայ,» որ նոյնպէս ABCV բնա-
 գրաց մէջ չի գտնուիր. այսպէս նաեւ Գարեհի թա-
 ղելու պատմութեան մասն կը սկսի խորագրաւս⁵.
 «Եթէ ուրանօր թաղեաց Աղեքսանդրոս զԳարեհ».
 ABCV չունին նաեւ զայս: — Վերջին խորագիրն,
 որ միայն հայ բնագրին մէջ կայ՝ է հետեւեալը⁶.

¹ Պատմ. Աղեքս. ճԻԹ. էջ 66, 8: (I, 46.)

² Հ ճոխ է. յոյնը կ'ըսէ միայն. *Ἀρχεται λέγειν*
οὕτως. (սկսաւ ասել այսպէս:)

³ Պատմ. Աղեքս. ճՀԵ. էջ 97, 24:

⁴ Պատմ. Աղեքս. ճՀԶ. էջ 98, 1: (II, 14.)

⁵ Պատմ. Աղեքս. ճՂԸ. էջ 113, 15: (II, 20.)

⁶ Պատմ. Աղեքս. ՄԲ. էջ 118, 5:

“Սպանումն Բեսոսի եւ Առիվարդայ:” Այս տեղ¹ յոյն օրինակաց մէջ միապաղաղ կը շարունակուի խօսքն, ուստի ՄԱ եւ ՄԲ հատուածք իրարու կից են:

Այս վերնագիրք հին են քան Վեչառուեցւոյ խմբագրութիւնը, վասն զի եթէ խաչատուր կամ այլ ոք նոր յօրինէր զասոնք՝ ի հարկէ կանոնաւոր եւ պատշաճ տեղեր կը դնէր, եւ ոչ թէ ասոնց պէս ըստ բախտի հոս հոն զետեղուած կրնային ըլլալ: Սակայն այսչափ միայն խորագիրք կը գտնուէին յառաջ թէ աւելի, կամ թէ արդեօք կանոնաւոր եղանակաւ խորագրօք զարդարուած էր հայ բնագիրն, որոնց մեծ մասն կորսուելով՝ մնացին իբրեւ նշխարք այս մի քանին: Այս հարցման պատասխան տալու չափ նիւթ չունինք առջեւնիս. միայն գիտենք որ Վենետիկոյ Թ. 1390 ձեռագիրն “այլեւայլ Գլխաբաժնուած է եւ Իւրաքանչիւր վրայ դրուած են առանձինն վերնագիրք, որ կը պակսին ի տպագրին:” Չունենալով այս վերնագրերուն պատճէն մ'առնէ՞նք՝ չենք կրնար հնութեան չափը քննել. ուստի եւ այս խնդիրը կը մնայ առկալս. միայն մտադիր կ'ընենք՝ որ վերջին ձեռագրիս գաղափարը շատ հին՝ բայց դժուարաւ նախնիէլառնէ՞ն՝ ձեռագրէ մ'օրինակուած կ'երեւայ:

Եթէ ցայսվայր չկրցանք ամենայն ստուգութեամբ Վեչառուեցւոյ խմբագրութեան արգասիքն որոշել, գոնէ յաջորդք կը լրացնեն այս թերին, այսինքն՝ ապահովութեամբ խաչատուրոյ յաւելուած են Վերջաբան եւ Յաւաջաբան մը: — Գրեթէ ամէն ձեռագիրք ունին Բարառնութեանց անմիջապէս կից վերջաբանական հատուած մ'որ իւր առաջին բառէն առեալ “Ապէնիազն” կը կոչուի. միայն երկու ձեռագիրք Վենետիկոյ՝ Թիւ 893 եւ 1601 ի բաց թողուցած են այս կտորն, որուն խորագիրն է².

¹ II, 21:

² Ըստ 90 Գ. Թշ. 242a—244b:

“Եթէ ամենայն կեանք վարուց յաղթութեան եւ արիութեան, նաեւ¹ վախճանն նշանօք առ Տէրն մեր², զոր բերեմք³ մարգարէութեամբ:” Բայց այս խորագիրն ունին միայն Անկետկոյ թիւ 1390, 592 եւ 1538 եւ մեր Մատ. Թ. 57 Ա եւ 90 Դ: Աւելի որոշ է Թ. 68ի դրածը.⁴ “Եթէ որպէս առ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս վերաբերի Աղեքսանդրոս:” Երկու մաս ունի վերջաբանս. առաջնոյն մէջ խաչատուր կը ջանայ համոզել որ ինչպէս Մովսէսի օձն, Յովսէփայ փորձուիլն եւ մինչեւ Դաւթի մեղանշելն եւ նոյն իսկ “պատկերն Աթենայ” “ունի տեսութիւն մարգարէութեան”, այսինքն տիպ եւ նախօրինակ էին Քրիստոսի տնօրինականաց, “ապա ո՞րչափ եւս առաւել այրս այս սքանչելի Աղեքսանդրոս”: Այս մասը միայն տպուած է 1842ի հրատարակութեան մէջ իբրեւ օրինակ “ցուրտ եւ անհամ” բանից ի ծանօթութեան⁵: Չէ տպուած (եւ ոչ երբեք ալ արժանի է) երկրորդը, որուն մէջ 18 համեմատութիւնք կան Աղեքսանդրու եւ Քրիստոսի գործոց, որոնց իբրեւ օրինակ յիշենք սատողը. “Սա (Աղեքսանդրոս) յաղթեաց Դարեհի, եւ Տէրն մեր զօրութեան սատանայի”, եւ այլ այսպիսի դանդաշանք: Գծբախտաբար միայն այս կտորն՝ որ իւր հեղինակին մտաց լաւ վկայական մը չէ, ապահովութեամբ խաչատուրոյ է, որ ասոր կից յիշատակարանին մէջ ներուժն կը խնդրէ որ “չայսպէս համեմատել մի ստգտանիմք... այլ յիշման

¹ Թ. 57Ա “եւ զկենացն վախճանն”, 1390 “նաեւս վախճանն”, 592. որ միջնադարն նոյն է 90 Դի հետ՝ հոս “զվախճանն”:

² “Մեր”, չունի Թ. 1390: Հոս կը լիննայ 57 Ա:

³ Թ. 1390 “որպէս Բերի մարգարէութեամբ”, 592 “որպէս Բերի մարգարէութեամբ”, Թ. 1538 բովանդակն առաջինը՝ այսպէս. “Եւ թէ ամենայն վարուց եւ յաղթութեան եւ արիութեան նա եւս առ Տէրն որպէս մարգարէութեամբ”:

⁴ Թիւ 68. Թ. շ. 247b:

⁵ Պատմ. Աղեքս. էջ 195. ծն. 1:

արժանի լիցի ի ձէնջ Խաչատուր Աեչառուեցիս. զի
 ի յարժարո՞՞ն ահա՝ քանիցս հա՛ապով աշխատեցայ:»
 Այս խօսքը կը ցուցընէ միանգամայն՝ թէ ինչու այս-
 պիսի համեմատութիւն մը յօրինել պէտք տեսեր
 է Խաչատուր. այսինքն՝ որպէս զի «հեթանոսական»
 «անվայելուչ» գրուածն «որ ի ներքոյ լի է սնոտի
 կարծեօք», գոնէ այսու «հաւատով» քրիստոնէա-
 կան կերպարանք մ'առնու:

Այս վերջին կտորին անհեթեթ կարծեաց
 արձագանգք է եւ ապահովութեամբ նոյն հեղինա-
 կին գործ՝ յառաջաքանհան գրութիւն մ'ամբողջ
 գործոյն, զոր միայն մեր Մատ. Թիւ 90 Դ ձեռա-
 գիրն ունի: Այս կտորն է՝¹ «Նախագրութիւն շա-
 րագրութեանց գրոցս աշխարհակալին.», որուն մէջ
 եղած այլեւայլ ակնարկութիւնք կը մեկնեն զայն՝
 որ զինքը յորդորեց Վարուց Աղեքսանդրի գրչու-
 թեան եւ «Ապէնիազն» կտորին յօրինման: Նախ կ'ըսէ
 թէ «Աստուածազան խնդիր հարանց հոգեւորաց»
 կը ստիպէ համառօտիւ «արտաճառել զաշխարհա-
 կալն իմաստուն. որ քիչ է քաղաքի էլէ՝ ճշմարիտ
 երկնաւոր թագաւորին.», (հմտ. «Ապէնիազն».)
 եւ թէ թէպէտ եւ «պատմագրեցաւ ի ստագիրա-
 ցոյն յԱրիստոտէլէ» (այսինքն՝ Վալիսթենեայ գրոց
 մէջ), «սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ տրամագրե-
 ցաւ.», (այսինքն՝ Աղեքսանդրի Վարուց պատմութեան
 հեղինակը Քրիստոսի տնօրինականաց չէ նմանցու-
 ցած իւր պատմածները.) ուստի մեծ հաճութեամբ
 կը յիշէ՝ որ ինքն ըրած է այս «նկարագրութիւնն
 ապէնիազն Աստուծոյ:» Այսուհետեւ տողելով այլ
 եւս քանի մը համեմատութիւններ՝ կը գրէ. «Իսկ
 լիապէս գտցես (այսպիսի համեմատութիւններ) ի հա-
 րաւման կտակիս սոյն սարասիս յիմէ արարմանս
 յօգուտ ոմանց բանասիրաց»: Վերջապէս կը յիշե-
 ցընէ որ Աղեքսանդրի Վարուց այս գիրքը կրնայ

¹ Թ. 90 Դ. Թ. 7. 5a—7b:

“յօդուտ եւ յօրինակ” ըլլալ աւագաց, եւ սորվեցընել առաքինութիւն եւ արդար դատաստան, “որ է մասն քառից խոհեմութեանց՝ ըստ իմաստնոյն Պղատոնի. որ գրեալ է ի Տէֆօնի տրամաբանութեան:” Ասկէ կ’իմանանք որ ծանօթ էր Աեւջառուեցւոյ վերջին գրոց հայ թարգմանութիւնը¹:

Այս յառաջաբանը կարեւոր կտոր մըն է Աալիութենեայ հայ թարգմանութեան մէջ, որ մեծ լոյս կը սփռէ Աեւջառուեցւոյ դիտաւորութեան վրայ. եւ որովհետեւ Ռ. Ռ. ձեռագրի մէջ գտանք զայս եւ ցայսօր անտիպ մնացած՝ պէտք կը տեսնենք դնել հոս այս կտորը՝ ըստ Թ. 90 Դ ձեռագրի (Թ. 5a.):

“Աստուածութիւն շարագրութեանց գրոց աշխարհակալին: — Աստուածազան խնդիր հարանց հոգեւորաց եւ համշիրակ համբակաց՝ եւ համակամ² եւ մշտաշարժ սիրով ստիպէ զմեզ ի³ Բարսեղի վարդապետին Բարսեղի բանին արհեստից՝ արտաճառել սակաւ պարութայիւ զաշխարհակալ իմաստունն, որ Գեղեղեմ եղեւ ճշմարիտ երկնաւոր թագաւորին՝ եւ կուսածին Աստուծոյն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Զի թէպէտ եւ տրամաբանեալ⁴ պատմագրեցաւ ի Կոստանոյս յԱրեւոտի⁵: սակայն արդիւնքն շահաւէտ ոչ տրամագրեցաւ տարմալակ⁶ մտաց նորա, որպէս ամենայն տեսանողացն (յայտնի է), ըստ ասացելոյ առաքելոյն՝ Իմաստութեամբն Աստուծոյ ոչ ծանեալ աշխարհ զԱստուած. զի կուրացան անմտութեամբ սրտից նոցա:

“Աստանօր Զարեմի⁷ զծնունդ նորա՝ որ եղեւ շարժմամբ եւ նշանօք բերելով (Թ. 5b) զնկարագրութիւն Կոստանոյս Արեւոտի որ եղեւ ի Բեթղաճէմ

¹ Գրիգորի Մագիստրոսի այս գրոց վրայ գրածը՝ տես ի “Հանդէս Ա.”, 1890, Թ. 7, էջ 159—160:

² Օր. “եւ հակամ”:

³ Օր. չունի “ի”:

⁴ Օր. “տրամաբանեալ”:

⁵ Հմմտ. Պտմ. Աղեքս. ՃԼԴ. էջ 73, 25:

⁶ Օր. “ոչ տրեւագրեցաւ ի տարմալակ մտաց նորա”:

աստեղն գուշակմամբ¹ եւ գալստեամբ Արարացւոյ։
 Իսկ յաղթութեամբն խուժադուժ ազգաց՝ յայտ առնէ
 զյաղթութիւն Տեառն խաչիւ ի վերայ խաւարասէր
 իշխանին²։ Նաեւ քակտումն Ծուրայ եւ Ծայդանայ³
 զաւերման դժոխոց բերէ զյիշատակ⁴։ Իսկ զըմպանակն⁵
 մահաբեր արբեալ նմա՝ արտայայտէ զճաշակումն լեղ-
 ւոյն եւ քացախոյն⁶ վասն յառաջաճաշակ պտղոյ նա-
 խաստեղծին։ Իսկ փայլակն որ անկաւ ի ծով եւ աստղն
 զոր վերացոյց արծուին⁷ ցուցանէ զաւանդումն հոգւոյ
 հզօրին՝ որ ի ծոց ծնողի նորա։ Եւ զշանթն հրացեալ
 ի ջուր՝ ազդէր զնսեմանալ լուսաւորացն. իսկ շաման-
 դաղն՝ զխաւարն աշխարհատարած որ ընդ բռամբ ածեալ
 շօշափէր իբրեւ զհանդերձ։ Նմանապէս ամբ կենաց
 նորա ԼԳ.⁸ նոյնքանիւ չափեալ զժամանակ՝ ելանելոյ
 յաշխարհէ Աստուածն Բանի⁹։ Իսկ լեւալէ գոցես ի
 խորհրդան կտակիս՝ սովին սարասիւ¹⁰ յէջէ արտաճառեալ
 յօգուտ ոմանց բանասիրաց։

“Ոչ վերջանամք պատմել¹¹ պայմանիւ (ԹՊ. 6a)
 զանսայթաք քաղաքավարութիւն կենաց նորա. յօգուտ
 եւ յօրինակ ամենայն թագաւորաց եւ իշխանաց,
 զսկիզբն արիական եւ քաջահմուտ արանց պատերազ-
 մողաց. դ. են արտադատմունք, գիտութիւն, արիու-
 թիւն, համբաւ եւ դատաստան։ Այսպէս եւ ըստ այսմ
 օրինակի վայել է արքայից եւ զօրապետաց իմաստուն

¹ Հմմտ. “Ապէնիազն” Ա եւ Զ։

² Հմմտ. “Ապէնիազն” Ե եւ Ը։

³ Օր. “Ծաղանայ։”

⁴ Այսպիսի նմանութիւն չունի “Ապէնիազն։”

⁵ Օր. “զըմպանեակն։”

⁶ Հմմտ. “Ապէնիազն” ԺԱ։

⁷ Այս եւ յաջորդ կտորներուն համար՝ հմմտ. Պտմ. Աղեքս. ՄԶԱ. էջ 183, 26—184, 9։

⁸ Հմմտ. Պտմ. Աղեքս. ՄԶԵ. էջ 186, 26 եւն։

⁹ Այս կտորը դրինք ըստ կամս. օրինակն էր “նոյն-
 քանիւ չափեալ զժամանակ ելել նորա աշխարհի Աստուածն
 Բանի.” աղաւաղ։

¹⁰ Անշուշտ կ'ուզէ “այսպէս” կամ ասոր նման ի-
 մաստով բան մ'ըսել. յօրինակին էր “սոյն սարասիս”։

¹¹ Օր. “պատմեալ։”

եւ հանճարեղս լինել ...¹ Իսկ արդար դատաստանաւ՝
որ է մասն քառից խոհեմութեանց ըստ իմաստնոյն
Պղարանի, որ գրեալ է ի Տէփեմիշ Գրահանութեանն որ
իսկապէս ի սմա² տեսանի (Թղ. 6 b) լաւաբախտ յա-
ջողութիւն առ ասացեալ իրացս յայտարարութիւնքն։

Յաջորդ մասերը կարծես օրհն են, այնչափ
խրթին եւ աննման է լեզուն եւ անիմաստ շաղփաղ-
փանք, որուն իբրեւ օրինակ յիշենք սկիզբն. «Արդ
բարառնաբար ի նպատակ արտադրեցուք, որոյ
եւ է սա ի հելլենական դեղազարդեալ գաւառէ
ներպայմանադրեալ ի տիպն հոմասեռեան լիապա-
տար մայրաքաղաքին մակեդոնական ճահեցմամբ
ըղփածեմ ընչից պարսպատուեալս. եւ պարզատու-
եալ պատուարն գերերրակերտ հեղահուն կորովա-
թարթ քաջազնապէս՝ անթարթահունս պարփա-
կեալ անբակ քառից յանդարելիս» եւն։ Այսպէս կը
շարունակուի մինչեւ Թղ. 7 b, 10 ուր կը սպառի՝
ճշդիւ խօսելով առանց տող մ'անդամ նախընթաց
մասին լեզուն եւ նիւթն ունենալու։

Հոս պէտք ենք զբաղիլ ծանրակշիռ խնդրով
մը՝ Բարահանութեանց քննութեամբ։ Աղեքսանդրի
Վարուց հրատարակիչը յաւելուած մը կցեր է³ այս
տիտղոսով. «Խաչարոյ Անշարհեցոյ Բարառնու-
թիւնք ի Մահն Աղեքսանդրի։» Կանխենք ըսենք՝ որ
այս վերնագիրն անշուշտ հրատարակիչն աւելցուցեր
է, վասն զի՝ որչափ ծանօթ է ինձ՝ եւ ոչ յեմփր
մ'այսպէս խորհիւն իւր. այլ գրեթէ ամէնքն վա-
րուց Աղեքսանդրի պատմութեան վերջը կը կցեն
առջին Բարառնութեան⁴ խորագիրը՝ «Եթէ որպիսի
ողբս վտանգալից եւ աղէտս աւաղականս ասացեալ
է բարառնաբար Աղեքսանդրոս ի հիւանդութեան

¹ Եւ այլ այսպիսի խրատականք, զորոնք դնել աւել-
լորդ համարեցանք։

² Ըստ կամս դրինք այսպէս. օրինակն ունի. «Դր
իսկապէս ի սմ տեսանի լաւաբախտ յաջողութիւն» եւն։

³ Պտմ. Աղեքս. էջ 189—195։

⁴ Պտմ. Աղեքս. էջ 189—191։

իւրում ըմբռնեալ գեղով¹ : „ Այս առաջին Բարառնութեան սկզբնաւորութիւնն է. “Աւաղ վշտահաս տուգանաց” եւն : Ասկէ զատ կան երեք Բարառնութիւնք ալ. այսինքն՝ բ) “Եթէ զանձն իւր տառապեալ եւ զըկեալ ո՞րպէս ողբասցէ Ողոմակիադա մայրն Աղեքսանդրու : — Լացէք զիս²” եւն : գ) “Եթէ զորպիսի ողբս յօրինեաց դուստրն Գարեհի Հռոքսիանէ կին աշխարհակալին Աղեքսանդրու : — Զնջեցաւ կտակ կենաց հիքոյս³” եւն. եւ դ) “Եթէ նախարարքն եւ զօրքն Աղեքսանդրու զորպիսի կական բարձեալ լան զթագաւորն իւրեանց : — Եկայք ի միասին⁴” եւն : Այս չորսն ալ ունին գրեթէ ամէն “ձեռագիրք միաբան. բայց համառօտք նաեւ զասոնք շատ անգամ համառօտեալ ձեւով կը ներկայացընեն. այսպէս մեր Մատ. Թ. 68 ձեռագիրն⁵. այսպէս նաեւ Վենետկոյ՝ Թ. 1107 եւ 1489, Երկուքը միայն (առաջինն եւ երկրորդն) ունի Թ. 893, ուր “նաեւ եղած ողբերը կամ Բարառնութիւնքն համառօտած է գրիչը կամ ընդօրինակողն, եւ կրնայ ըսուիլ որ յինքենէ յերիւրեր եւ յարմարցուցեր է բովանդակ շարագրութիւնն : ” Վերջապէս Թ. 1601 “չունի եւ ոչ զմին ի Բարառնութեանց, մանաւանդ որ պատմութեան մէկ մասն ալ կը պակսի : ”

Ի սկզբանէ հետէ այս Բարառնութիւնք խաշատրոյ երկասիրութիւն համարուած են. բայց ոչ ոք քննած է թէ ինչո՞ւ արդեօք այսպէս կը կարծուի : Առաջին անգամ Աայէր գերմանացին կասկած յայտնեց այս նկատմամբ՝ ըսկ հարցական նշան մը դնելով Աեչառուեցւոյ անուան քով :

¹ Ձեռագրաց մէջ ի հարկէ կան ընթերցուածոց տարբերութիւնք թէ այս եւ թէ յաջորդ խորագրաց, զորոնք նշանակելն աւելորդ համարեցանք :

² Պատմ. Աղեքս. էջ 191—192 :

³ Պատմ. Աղեքս. էջ 192—193 :

⁴ Պատմ. Աղեքս. էջ 193—195 :

⁵ Թ. 68. Թղ. 245b, բ — 248a, բ :

սխալագիր գրչաց արդիւնքն են:) Գարձեալ միտ
դնենք՝ որ ինչպէս Վարույ Աղեքսանդրի Բռն Բնա-
գրին, նոյնպէս նաեւ Բարառնութեանց իւրաքան-
չիւրին նմանողական ոտանաւոր յօրինած են Վեչա-
ռեցիէն քիչ մ'ետքը՝ Ջաքարիա (որ ի նորին «շա-
ռաւիղէ» ըլլալով՝ լաւ գիտէր հարկաւ խաչատրոյ
գործքերը), եւ Գրիգորիս Աղթամարցի, ուստի
իբրեւ Բռն Բնագրի մաս կը նկատէին Բարառնու-
թիւնքը: Ստուգութեան կը հասնի այս՝ եթէ ուղ-
ղիղ է 57 Ա ձեռագրի Լուսանցագրութիւնը, որ
Բ. Բարառնութեան¹ նմանողութեամբ շինուած
«Աղդեցէք ի տուն Պարսից» ոտանաւորը Վեչառեցոյ
անուամբ կը յիշէ յօրինուած: — Անցողակի յի-
շենք որ Վեչառուեցւոյ այս մանր յիշատակարանը
չունին թ. 893, 1390, 1601 եւ կ'երեւայ թէ
նաեւ 1107 եւ 1489 ձեռագիրք. բայց այս՝ անշուշտ
կարեւորութիւն չունեցող պարագայ մըն է:

Որպէս զի յախուռն շերեւայ լեզուի եւ ոճոյ
կողմանէ առեալ մեր դատաստանը՝ դնենք հոս
պատառիկ մը միայն երկու գրութեանց, որ ամէն
տեսական համեմատութենէն աւելի պարզ կը ցու-
ցընէ իրը:

ՆԱԽԱՐ ԽԱՉԱՏՐՈՅ ՈՏԱՆԱԽՈՐՆԵՐԷՆ²

(Ա՜ ՄԽԶ:) «Ասաց մատըռուակ գինոյն

Որ դիւրեւայն է յեւսն է տէր,

Առէք շէշեցէ՛ք ըզգիւնիս

Ու հերիք տէր ղըրոյցել:

Յերիւր ճանապարհս ունիս

Գլխաւ ու ես ահագնեցել:

Ջայս տիկնոջ մըտօքն ասէր,

Որ լեւեհ զնա սպանանել:

Միտ դնելու է որ Վեչառուեցւոյ այս կտորը
գեռ ընտիր մասերէն է, որուն կը համոզուինք քիչ

¹ Թ. 57Ա. էջ 138 «ԽԶ» կը նշանակէ այս երգը,
մինչ Թ. 90Դ (ԹՂ. 238b) «ԳԲ» այսպիսի գէպքեր ցան-
ցառ չեն:

² Թ. 90Դ. ԹՂ. 209a:

մ'եաքը յիշելի քանի մը նշխարներով: Իսկ Գ. Բարառնութեանց այս կտորը՝ քանի մը մանր դարձուածք եթէ ի բաց առնունք՝ Ե. դարու գոնէ վերջին կէտին լեզուի դրոշմը իւր վրան կը կրէ:

ՆԱԽԱՐ Գ. ԲԱՐԱՌՆՈՒԹԵԱՆ՝

«Ձայս ասելով ի յողբ շարժին, պատառն զպատմութեան, ներկ(ան)են արեամբ զերեսս, փետտեն զհերս վարսից, ճողեն զմորուս իւրեանց, հող զգլխով արկանեն, տան զերեսս միգախառն մոխրի, հնչեն զգայարափողս, . . . զաշխարանն այսպէս հրատարակեն. Տէր արքայ, այսքան ժամանակս աշխատ եղաք ի գործ պատերազմի, ծովա-կուրս եւ գազանաբեկ լինելով, եւն. եւն.:

Աերջապէս աւելորդ չէ մտադիր ընել՝ որ խաշատուր ըստ բաւականի գիտէ իւր գրութեանց արժէքը, ուստի միշտ կը ջանայ արդարացրնել իւր գրուածները՝ «~~աւել~~ քան» «զԱեչառեցիս քիչ աւարէք յիշման զիս արժան²», «այսպէս եւ դու առ ի մտի, ծոյլ ու ծանակ Աեչառեցի³» եւ նման բացատրութեամբք. եւ այսպէս՝ դժուարաւ կրնար Բարառնութեանց համար՝ եթէ իւր գործքն էին՝ ըսել թէ «Որք լսէք զ~~աւել~~ քան Բարառնութիւնս», զանոնք այսպէս գովութեամբ յիշելով: Լաւ կը ճանչնանք դարձեալ զխաշատուր՝ որ այնպէս «անվայելուչ» կը գտնէր «հեթանոսական» գրուածքները, որ այսպիսի գիրք մը գրելու համար թողութիւն խնդրելու պէտք կը տեսնէր. մինչ Բարառնութեանց հեղինակը՝ յարմար կամ անյարմար՝ հեթանոսական դիցաբանութեան յաճախ՝ նաեւ ոչ ճիշդ՝ ակնարկներով ճոխացրնել կ'ուզէ իւր գրչութիւնը: Այսպէս կը յիշեցրնէ որ Աղեքսանդր ըլլայ «յԱմոնէ կամ Արամազդայ հելլենական նուագօք ի Արաւնոսէ եւ յԲռայէ սերեալ ազգաբանու-

¹ Պատմ. Աղեքս. էջ 193—194:

² Թ. 68. Թղ. 244b, ա:

³ Թ. 90Դ Թղ. 69a:

թեամբ¹.» Աղեքսանդրու ոտքն էր «օղապարիկ
իբր քսենէրքա եւ Պազիսոս².» կը կրթուէր «ի
մայրն իմաստութեան առ Աթենայ իսկուրհ-
ւոյն³» Ողոմախադա կ'ողբայ ըսելով. «Այժմ պի-
տոյ է ինձ տապարն Հեփեստոսի առ ի հերձանել
զգլուխ ծնողիս Աթենայ⁴.» եւ Հռոքսիանէ կը
հեծեծէ թէ «որպէս հանդերձեալ ես (Աղեքսան-
դրոս) յաստուածոյն խառնիլ երամս⁵,» եւ այլ
նման բացատրութիւնք, որոնք կեչառուեցւոյ գրչէն
դժուարաւ կրնային ելլել:

Միւս կողմանէ բաւական յայտնի է Բարառ-
նութեանցս հեղինակին աղբիւրն՝ նաեւ լեզուին
նկատմամբ,⁶ այսինքն՝ կալիսթենեայ հայ թարգ-

¹ Պատմ. Աղեքս. 189, 13:

² Պատմ. Աղեքս. էջ 191, 1:

³ Պատմ. Աղեքս. էջ 191, 6:

⁴ Պատմ. Աղեքս. էջ 192, 14:

⁵ Պատմ. Աղեքս. էջ 193, 15:

⁶ Ամբողջ Բարառնութեանց Նի-թը կալիսթենէսէն
է, ինչպէս ամէն ընթերցող կը տեսնէ: Լեզուին նմանու-
թեան իբրեւ դոյզն օրինակ յիշենք. «կարծիս առեալ էշ-
լի-բո+ ահհհ իւլ հաւ» (էջ 189:) Հմմտ. ասոր հետ Պատմ.
Աղեքս. էջ 41, 30, ուր առ Աղեքսանդր կ'ըսուի. «Ով թա-
գաւոր, քեզ փիւգոս խոյիղի-բո առեմ, զի թէ կամիս յաւ-
իտեան աշիւրաւի իւլ հաւ» (Հմմտ. Հի. էջ 36, 15:) Յայտնի է որ «եղջիւրք» նշան էին Ամոնի. (Հմմտ. Թ. էջ
6, 18. ԺԶ. էջ. 9, 30. եւն) եւ Աղեքսանդր «էղջիւրաւ»
կը կոչուի. (ՄԶԲ. էջ 184, 22:) — Էջ 190, 2. Պաւրոսի
համար կ'ըսուի. «Ձոր անդրաքայլեալ գլխի՝ դիւր-ն հեղին
դիւրաւ կացուցեալ» Հմմտ. Պատմ. Աղեքս. ՄԺԹ. էջ
134, 14 «... զթագաւորն Պաւրոս, է- շահիւր Բիւրն դիւ-
րաւ ի վայր ընկենոյր» «Գլխի, շատ կը գործածէ կա-
լիսթենեայ թարգմանիւր՝ պարտիւ, յաղիւ նշանակութեամբ,
այսպէս նաեւ Բիւրն (յաղթեւն, յաղթանակ) զ. օ. «Հզոր
Բիւրն եղելոյ՝ ի փախուտ դիմեցին», (Պատմ. Աղեքս. ՃԺԵ.
էջ 58, 16:) — Էջ 194, 23. «Ես հարդ էմ հահիւնացաւ.
բայց վասն զի վերին նախնաւորութիւնն ու յայր ինչ Բիւրն
հահիւր ի ձեռն իմ հարաւորութիւն նախախնամէր զարարածս,
բարեացն բարիս տայր առնել, չարեացն զչարն հատուցանել»
Հմմտ. Պատմ. Աղեքս. ՄԻԳ. էջ 137, 10 եւն. «Երբա (Բրաք-
մանք) ասեն. իսկ արդ ապա դի հարդ հահիւնացաւ գոլով
քո, առ ինչ այդչափ պատերազմ տաս...: Ասաց ցնո-
սա արքայն. Այս ոչ ի մէնջ, այլ է վերին նախնաւորութիւնն
հարաւորութիւն լինի... արդ ես դադարել կամիմ ի պա-

մանութիւնը. եւ արդեամբք անհնար չէ՝ որ նոյն իսկ ինքն հայ թարգմանիչը Վարույ Աղեքսանդրի ըլլայ հեղինակ Բարառնութեանց՝ յանձնէ յօրինելով կամ թարգմանաբար յերիւրելով: Սա ստոյգ է՝ որ Պիտոյից գրոց հեղինակը շատ սիրող է Բարառնութեան օրինակաց. այնպէս որ իւր «Պէտք» գրոց Ը. Մասին մէջ գրած Բարառնութեան օրինակներով՝ գոհ չըլլալով՝ նոյն գրոց վերջը կցեր է «Յաւելուած օրինակաց Բարառնութեան²»։ Այսպէս կարծենք նոյն ինքն Խորենացի իւր հռետորական ուսման փորձ մ'ուղեր է ընել Աալիսթենեայ նմանողութեամբ յօրինելով այս ողբերն, որոնց ընտրութեան կամ ոճի աստիճանն արդեամբք չի տարբերիր Պիտոյից գրոց մէջ ի Մովսիսէ հիւսուած շատ մը կտորներէն. բայց նկատմամբ լեզուի՝ աւելի բնական եւ զուտ՝ քան վերջնոյս մէջ: Անշուշտ Վարույ Աղեքսանդրի թարգմանութեան հետ ի միասին եղած է այս կտորներուս յօրինումն, որուն վկայ է լեզուի նոյնութիւնը:

Սակայն կրնա՞նք արդեօք այս Բարառնութեանց մաս համարիլ այն հինգերորդը՝ որուն վերնագիրն է.³ «Եթէ որպիսի բանս խրատական խօսեցեալ լինի հանձարեղին Աղեքսանդրու առ բարեկամս իւր: — Բարեաց գործոց եւ քաջապէս առաքինութեանց ոչ գոյ հակառակ.» եւն: Նոյն իսկ հրատարակիչն այս կտորը չէր համարեր Բարառնութեանց մասն՝ գլխաւորաբար զայն պատճառ բերելով՝ որ նաեւ ձեռագիրք չեն գներ Բարառնութեանց մէջ, այլ գրոց վերջը՝ նոյն իսկ յիշատակարանէն ետքը⁴: Այս դիտողութիւնն ուղիղ է. նուազ

տերազմ տալոյ, այլ ոչ քան թոյլ բարուցս իմոց տէրն, եւն: Գարձեալ «Հարաւիւրսէն էրէվր», (էջ 192, 2.) ճիշդ նոյնը Պտմ, Աղեքս. ՄԺԷ. էջ 133, 18 եւն:

¹ Խոր. տպ. 1842, էջ 510—528:

² Անդ, էջ 570—579:

³ Պտմ, Աղեքս. էջ 196—198:

⁴ Պտմ, Աղեքս. էջ 195, ծն. 1, բ:

ծանրակշռութիւն չունի նաեւ այն՝ թէ “եւ յոճ մատենագրութեանն իսկ այլայլութիւն տեսանի ընդ նա եւ ընդ առաջինան:”

Այս կտորիս օտար ըլլալու նշան մ'ալ է անշուշտ այն՝ որ ասոր հեղինակն առջեւն ունէր “Արիստոտէլի Յաղագս Առաքինութեանց առ Աղեքսանդրոս թագաւոր¹” գրութեան հայ թարգմանութիւնը, որ բաւական ուշ թարգմանուած է ի հայ: Այս գրութեան մէջ կը յիշուի թէ Արիստոտէլ² “Ի ճշման Առաքինութեան առ ճեմականին այսպէս հրատարակէր. եթէ Գովելի էն գեղեցիկին արդարութեամբ եւ պարստեւելի պակշտեալքն եւ արբեալքն մեղօք, եւ աւելի՝ Գարշելին ղեղիսութեամբ. Կանգի Բարեացն յառաջեւ լինին արդարութեան եւ Գարշելեացն չարութեան:” Այս կտորին աղբիւրն է “Արիստոտէլի Յաղագս Առաքինութեանց” զրոյց նոյն իսկ սկիզբն՝ որ է այսպէս³. “Գովելի էն գեղեցիկին եւ պարստեւելի Գարշելին. Կանգի Բարեացն յառաջեւ լինին առաքինութեան, եւ Գարշելեացն չարութեան:” Ինչպէս կը տեսնուի՝ զրոյցս տպագրութեան օրինակին եւ այն ձեռագրին մէջ՝ զոր գործածած է Բարառնութեանս հեղինակը, բաւական ձեռագրական տարբերութիւնք կային: — Յիշենք որ այս “Բարեաց Գործոց” կտորը չունին շատ մը ձեռագիրք, այսպէս Վենետիոյ՝ թ. 592, 893, 1259, 1390, 1538 եւ 1601, մեր Մատ. թ. 90 Գ. եւ 57 Ա. — ունին միայն՝ Վենետիոյ թ. 424, 1107, 1489 եւ մեր Մատ. թ. 68:

Տեսնենք այժմ Խաչատրոյ բուն գործը՝ նմանողական որանաւոր պարստեւելինը Վարուց Աղեքսանդրի: Բաղմատիւ ոտանաւորք կը տեսնուին Վալիսութենեայ արդի օրինակաց մէջ, այնպէս որ ծանօթ

¹ Լոյս տեսած է Գ. Լեւոնի Անյաղի անուամբ ծանօթ գրոց վերջը՝ Վենետիկ, 1833, էջ 629—635:

² Պլատ. Աղեքս. էջ 196, 10—15:

³ “Յաղագս Առաքինութեանց”, էջ 629, 5—7:

ձեռագրաց եւ ոչ մին ապահովութեամբ զուրկ է
ասոնցմէ: Միայն Վենետիկոյ Թ. 1390 չունի բնա-
գրին զի այս ոտանաւորները, սակայն նաեւ այս
մասմբ միայն կրնանք ըսել. վասն զի «Ի վերջ գրոցն
այսպէս ունի. Մնացեալ հաջորդէ «ոչ» եւ շարք յետոյ
գրեալ «սարանօր գրեցաւ. եւ դնէ ոտանաւորս ինչ
կեչառեցւոյն» (— Այլ խնդիր է՝ թէ նախնիւն
«ոչ» եւր արդեօք այս 1390 ձեռագրին նախա-
դադարաւ: —) Չունի այս ոտանաւորները նաեւ
Վենետիկոյ 1601 ձեռագիրը. բայց այս՝ նշանակու-
թիւն չունի, վասն զի կամաւ դուրս թողուցած է
գրիչը:

Այս ոտանաւորք յնւեան մեքող զբռնիւն
մը չեն կազմեր, այնպէս որ եթէ քովէ քով բե-
րուին՝ անկապ եւ շատ անգամ ախտահար կը մնան:
Ասոր պատճառն այն է՝ որ այս կտորները զուտ նմա-
նողական ոտանաւորք են՝ կալիսթենեայ ոչ թէ իւ-
րաքանչիւր հատուածին մեքող բովանդակութեան,
այլ այս կամ այն կէտին ի մասնաւորի, որմէ դըր-
դուած է հեղինակն. ուստի իւրաքանչիւր հա-
տուածին վերջը կցուած չափական խորհրդածու-
թիւնք են այս կամ այն մասին: Այս պատճառաւ
նորանշան երեւոյթ մըն է նաեւ իրենց բնած գրիչը:
Վասն զի Վարուց Աղեքսանդրի ինչ ինչ ձեռագիրք
գրեթէ երկու երես անգամ մը նկար ունին պատ-
մուած դիպաց վրայ, ուստի եւ երբեմն այս ոտա-
նաւորք դրուած են նոյն պատկերներուն երեսը կամ
բոլորով, որով անջատ են բուն բնագրէն. այսպէս
ունի Վենետիկոյ Թ. 424: Բայց այս դիրքը պահած
չեն միշտ, այլ ձեռագրաց մեծ մասին մէջ հայ բնա-
գրին ամէն հարաջին վերջը հոսած է մաս առ մաս,
եւ այս՝ նաեւ պատկերաւոր ձեռագրաց մէջ, ինչպէս
մեր Մատ. 90 Դ, եւ Վենետիկոյ՝ 1259, (ուր պատ-
կերաց տեղը հարաջի թողուած է, բայց նկարները
մոռցուած են:) Այս դէպքիս մէջ՝ որպէս զի բուն
բնագիրն եւ ոտանաւորք չխառնուին իրարու՝ ոտա-

նաւորաց սկզբնաւորութեան եւ բնագրին ընդ-
հատեալ մասանց յաջորդող շարունակութեան
սկզբնատառք կարմրաւ են ամէն ձեռագրաց մէջ:
Շփոթութիւնն աւելի կրնար պատահիլ համա-
պէս օրինակաց մէջ. ասոր համար այսպիսեաց մէջ
բացի կարմրագիր սկզբնաւորութեանն՝ ոտանաւորաց
վրայ (երբեմն նաեւ ամէն տան գլուխը) նշանա-
կուած է կարմրագիր «*هـ*» (*هـ*) բառը, զոր յե-
տին գրիչք կը գործածեն նոյնայանգ չափական
գրութիւն նշանակելու: Այսպէս է մանաւանդ մեր
Մատ. Թ. 68: Այս քանի մը կէտերուն չպահուե-
լովն կրնար վերջապէս յառաջ գալ անճահ խառ-
նուրդ մը բուն բնագրին եւ ոտանաւորաց՝ որով ան-
ել բաւիղ մը կ'ըլլար ամբողջ գրութիւնը. այսպէս
ալ եղած է արդեամբք Աւետիկոյ՝ Թ. 1538 ձե-
ռագիրը:

Այս ըսուածներէն կրնայ դիւրաւ գուշակուիլ՝
որ դժուարաւ կրնան երկու ձեռագիրք գտնուիլ որ
երգոցս կարգին, տեղւոյն, չափին եւ այլ հանգա-
մանաց լիուլի միաբանութիւն ցուցնեն: Չայս կը
հաստատեն մեր Մատենադարանի երեք ձեռագիրք,
որոնց վրայ կրնամ տեղեկութիւն տալ. միւս ձեռա-
գիրք ալ ապահով՝ զարտուղութիւն չունին յայտմ:
Գլխաւորաբար համապէս օրինակաց մէջ հատուածք
նոյն չափն ու մեծութիւնը չպահելով՝ ոտանաւորաց
ալ գիրքը շատ խառնաշփոթութիւն կրած է. այս-
պէս միեւնոյն կտորը միոյն մէջ հատածին վերջը,
միւսին մէջ՝ հատուածին մէջը կը գտնենք, մանա-
ւանդ թէ բոլորովին ուրիշ տեղ անցած կամ տե-
ղափոխուած երբեմն¹, եւ նաեւ բոլորովին խառ-
նուած կամ տակնուվրայ, մինչեւ միեւնոյն երգոյն
այլեւայլ տները վերիվայր զետեղուած ուրիշ ձե-

¹ Չոր օրինակ «Ով վատշուէր» *هـ* Թ. 68 (Թղ. 191a, բ գրած է Բ հատուածին վերջը (Պամ. Աղեքս. էջ 2, 13.) իսկ Թ. 90 Դ ընդհակառակն Ե հատուածին մէջը (Պամ. Աղեքս. էջ 4, 3 «ասելով այսպիսի օրինակաւ», խօսքէն ետքը):

աւագրի մէջ: Դժբախտաբար երեք ձեռագիրք ալ յայսմ անատգիւտ չեն. որուն իբր օրինակ յիշենք քանի մը կտոր:

Աղեքսանդրու մահուան վրայ (Մ2) շինուած ոտանաւորին տունքն են յաջորդք. (ըստ 90 Գ.) “Ով իւր պարօնին նենգէ.” “Լացէք որդիք.” “2էր հայրն եւ մայրն” եւ “Այս է հրաշքն¹.” Թ. 57 Ա² միայն վերջինն ունի. իսկ 68 թէեւ ունի “Ով իւր պարօնին.” սակայն յաջորդաց տեղ կը դնէ ուրիշ երկու նոր հաֆայ՝ (“Զուր խնդրեաց” եւ “Անբախտ ու խիստ.”) եւ հատ մ’ալ ուրիշ տեղէ (“Դադարեցար.” զոր 90 Գ եւ 57 Ա նախընթաց հատածին մէջ ունէին.) Ի վերջոյ կը կցէ հաֆայ մ’ալ. “Իհարողէ Դժն ամնէ. որ ամրեան էր Քրեհարան. որ հայր չէ մայր չէ Դժն” եւն³: Ահա այս անիմաստ խօսքին բանալին: Այս կտորը նշեալ մըն է՝ յիշեալ “Լացէք” կտորին, որուն վերջին տողերն են. “Քաջ առիւծ էր հեծելի. || եւ իմաստնոյն Սողոմոնէ. || հարողութեամբ Սամսոնէ. || եւ օրինակ էր Քրեհարան: || 2էր հայրն եւ մայրն ի Դժն” եւն: Թէ աղաւաղման ծագը հասած է ուրեմն հոս Թ. 68՝ կրնայ դիւրաւ իմացուիլ:

Աղեքսանդրի ըմբշամարտութեան վրայ յօրինուած երգին (ԾԲ—ԾԵ) տները բոլորովին հակառակ կարգաւ են ձեռագրաց մէջ: Թ. 57 Ա ունի այսպէս⁴. 1. “Տէր Ակառանայ.” 2. “Տէր մանուկ.” 3. “Առաւմարտիկս.” 4. “Քսանթիոս.” իսկ Թ. 68 ունի⁵ նախ (2) “Տէր մանուկ.” ապա (3) “Առաւմարտիկս.” (4) “Քսանթիոս” եւ (1) “Տէր Ակառանայ.” Մեկնութիւնը դիւրին է՝ եթէ ենթադրենք որ ոտանաւորը նախնաբար նկարէ մը ԲՈՒՐՈՒՆԻՆԻՆ գրուած էր: Եւ այսպիսեաց չափ չկայ:

¹ Թ. 90 Գ. ԹՂ. 233a—234a:

² Թ. 57 Ա. էջ 135:

³ Թ. 68. ԹՂ. 242b, բ—243b, ա:

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 17—18:

⁵ Թ. 68. ԹՂ. 197b, ա—բ:

Իսկ թէ այս ոտանաւորաց բնագրին հետ խառնուելով՝ ինչ բաւիղ յառաջ կու գայ՝ կը ցուցնէ՝ ի Ռէլ ալիք Բէ-ր-ո-ց՝ հետեւեալ կտորը համաձայն բնագրէ մը¹. “Եւ հրահան աւելն որ ապանանէն զգալանն: Կ-ճայ: Խրատ տամ քեզ հզօր արքայ . . . : Կ-ճայ: Արքայն պատասխան կու տայ . . . : Էշ+ Է- ջրի+ Գ-րթէին:” Առաջին եւ վերջին կտորներն շարունակութիւն են նոյն բնագրին. ուր տող միջակեալ բաժնած է զասոնք: Այսպիսի անհետեւ թափանման շատ աւելի պայծառ օրինակ է յաջորդը՝ որ ընդհատի օրինակէն է². “Ոչ Գիտացեալ Արարաբոյ զԱղէ+անդրէ Բէ շո+ա- յԱլէն, +անդի ի նոցանէ Կարգեալ էր ի շօր+վարո-Բէն Երբ որ ի մեհեան եմուտ . . . : Այսաւս փոխարէն առնեմ . . . զիս յիշեա ի յողջակիդի: Եւ ապա Զոցա:” Հոս մինչեւ անգամ նախադասութեան իմաստը կախ մնացած է միջակեալ տասն տողով, վասն զի խօսքն է.³ “Քանզի էր ի նոցանէ կարգեալ ի շօրավարութիւն, եւ պատմէ նոցա:” Իսկ այսպիսի անհանձար բաժանմունք ամէն էջի վրայ կը գտնուին ձեռագրաց մէջ:

Իրաց այս վիճակին մէջ՝ զարմանք չէ անշուշտ՝ որ ձեռագրաց մէջ այս ոտանաւորք ոչ միայն իրարմէ բաւական տարբերութիւն կ'ունենան միոյն մէջ տող կամ տուն աւելի՝ միւսին մէջ պակաս ըլլալով, այլ մեծամեծ կտորներ ամբողջ եւ հատածներ անգամ, եւ այն՝ բազմաթիւ քանակութեամբ մէկն աւելի կ'ունենայ, միւսը՝ պակաս: Առջեւս ունեցած երեք ձեռագիրք ալ յայտնաբերուողութիւն չեն ցուցնէր⁴:

¹ Թ. 68. ԹՂ. 201a, ա:

² Թ. 90Դ. ԹՂ. 80a, 21—81a, 10. ուր ԹՂ. 81b, 1—81a, 9 ոտանաւոր յաւելուած է:

³ Պամ. Աղեքս. ՃԼԶ. էջ 75, 7—9:

⁴ Ձոր օրինակ աւելի աւելի Թ. 68. — ԹՂ. 215a “Այս կեանքս.” “Ձայդ որ բռնեցիր.” (չունի՝ 90Դ. ԹՂ. 107—108 եւ 57Ա. էջ 69—71:) Այսպէս նաեւ (ԹՂ. 218) ‘Աւաղ թէ.” “Ահա դիտարեց:” (ԹՂ. 220) “Արքայս կու լայր.” մեծ կտոր մը “Ասց ըզքո մարդ.” (ԹՂ. 221a.) եւն եւն. ասոնք չունին 90Դ եւ 57Ա: — Թ. 90Դ. աւելի աւելի. (ԹՂ. 107a

Ասոնց մէջ թ. 68 թէեւ աղաւաղ՝ ոտանաւորաց կողմանէ շատ աւելի կտոր ունի քան 90 Գ, որուն շատ անգամ կը միաբանի 57 Ա. — ոտանաւորք վերջնոյս մէջ շատ անգամ աւելի լաւ եւ ամփոփ շարուած են քան միւս երկուքին: —

(Ժ) Է արդեամբք խաչատուր Աեչառուեցի է հեղինակն այս ոտանաւորաց՝ գոնէ բաւական մասին՝ ստոյգ է: Աւարուց Աղեքսանդրի վերջին կտորին նկատմամբ գրած ոտանաւորին մէջ կը գրէ հետեւեալը¹:

“Առ ձեզ պաղատանք առնեմ, ընթերցող գրքոցս ի լըման,

Ընկեալստեցի՝ արարէք յիշման զիս արժան.

Զայս սոսնաւորս մէն ասացի՝ զինչ (ի) սմայ որ կան,

Ազար՝ ինչեանց մէն, այլ որք են արքայ պատուական:

Պաշտեմ զՏէր Աստուածն երկրի՝ խաչատուրս Էնկեալստեցի,

ԸզՀայր անեղ ծընող Բանի, զմիածինն անփոփոխելի,
եւն²:

Կ'երեւայ թէ խաչատուր այս երգերը գրելու յորդորուեր է Կալիսթենեայ այն կտորէն, որուն մէջ կ'ըսուի՝ թէ Աղեքսանդր տեսնելով Աքիլլեւսի ոստ-

1—7) “Դեսպանս:”, — թղ. 24a, 1—6 “Մայրն միամիտ:”, (թ. 68 չունի. ունի 57Ա:) — Մեծ կտոր մը (թղ. 61a—66b.) “Այս է Մակեդոն:”, “Երբ լսեցին:”, “Շող եւ փայլուն:”, “Զամբոխդ:”, “Արքայն:”, “Դարեհ:”, “Զսուրն հանեալ:”, “Հիմիկ որ:”, եւ “Զմայրն:”, այս ամէն չունի թ. 68, այլ ունի 57Ա: Նոյնպէս թղ. 145b “Արքայն:”, — թղ. 151b “Այս են գազանք:”, կտորներուն մէջ եղած բոլոր կտորները չունի թ. 68, ունի 57Ա եւն եւն: — Աերջապէս թ. 57Ա — ինչի մէջ 4—8 մեծ ոտանաւոր յաւելում ունի. (+նի մը կտոր ունին միայն 90Գ. թղ. 16 եւն եւ 68, թղ. 193 եւն:) — Էջ 11 “Արժան եւ իրաւ:”, (չունին 90Գ եւ 68:) — Մեծ կտոր մը (էջ 119—120) չունին 90Գ. եւ 68. եւ այլ անթիւ այսպիսի կտորներ՝ երեքին մէջն ալ:

¹ թ. 90Գ. թղ. 235b:

² Այս “Պաշտեմ”, կտորն միւս ձեռագիրք բոլորովին ուրիշ տեղ ունին. այսպէս թ. 68 կը գտնուի ՂԱ հատածին մէջ (թղ. 201b), ուր կը պատմուի Աղեքսանդրի Ստրապեայ երկրպագելն. այս տեղափոխութիւնը յաջող է, վասն զի ոտանաւորիս յաջորդ կտորները նոյն տեղւոյն աւելի յարմար են: թ. 57Ա չունի (եւ ոչ 68) առաջին “Առ ձեզ”, էական կտորը:

մամբ անցած Սկամանդրոս գետը՝ թէ շնչին բան է, զոր այնչափ վեհացուցեր էր Հոմերոս՝ սկսաւ երանի տալ որ Հոմերոսի արժանի եղեր է Աքիլլեւս. եւ երբ իրեն ըսին՝ թէ քու գործքերդ Հոմերոսէն աւելի լաւ պիտի նուագեն քերթողք՝ պատասխան տուաւ թէ աւելի կ'ախորժի Հոմերոսի գրութեանց մէջ թերսիտէս ըլլալ քան այն պուետաց քով Աքիլլեւս: Այս գովութեան կտորը կ'երեւայ ազգած է կեչառուեցւոյ, որ այս տեղ կը գրէ¹

«Ոչ հիանայ ընդ վազն արի
Քաջազնաբար յափն գետի,
Այլ շէրքողէն Հոմերոսի
Բաղկացական բան գովեստի.
Այո՛ղէ՛ տէ՛րս տէ՛րս է հըրի
Ծոյլ է՛ ծանախ կեչառուի:»

Այլ խնդիր է թէ ինչ աստիճանի կրցեր է հասցընել Խաչատուր իւր քերթողական գրութիւնը: Գծախտաբար խեղճ եւ շատ խեղճ է այս նկատմամբ՝ իւր գործքը. իսկ այս խեղճութիւնը շատ աւելի կ'առաւելուն անհանճար գրչաց անհամար սխալագրութիւններն, որով քիչ գիրք կայ հայ ձեռագրաց մէջ այսչափ թշուառ գրութեամբ ինչպէս այս ոտանաւորք: Իբր օրինակ՝ թէ ինչպէս ոչ միայն արուեստ չկայ գրութեան մէջ շատ ու շատ տեղ, այլ թէ ինչպէս նաեւ կամաւ Բռնաշէօսութիւն է լեզուն անգամ. եւ վերջապէս ձեռագրաց աղաւաղութեան նշան ըլլայ այս կտորը:²

«Ով վատշուէր Նեգտանիրոս,
Որ թագաւոր էր յԱզիպտոս,
Ոչ թէ հըզօր ձեռամբ հարս
Այլ լականաւրդ պոռթկոս.
Գիտակ եղեալ տրկար՝ առնոս
Չհերդ եւ զմորուսդ ամէալ ամոս:»

Եւ պէտք եղբ ըսել՝ որ այս կտորը գեռ յոռեգոյն-

¹ Թ. 90Գ. ԹՂ. 69a: Թ. 68, ԹՂ. 206b, Բ:

² Թ. 68, ԹՂ. 191 a, Բ: Աւելի լաւ է՝ Թ. 57Ա, էջ 2:

ներէն չէ. թէեւ չենք ուզեր ըսել՝ թէ մեծ մասն այսպէս է ոտանաւորներու:

Այս կտորներուն լեզուն է *ափական-խեփ* խառն կամ ճիշդ եւս՝ բուն *ափական*, տեղ տեղ աւելի խառն օտար բառերով, տեղ տեղ աւելի յստակ. թէեւ շատ տեղ նաեւ այնպիսի բնականու-
թեամբ գրուած՝ որ գրաւիչ կերպարանք կ'առնու, եւ անշուշտ այսպիսի տեղեր աւելի յաճախ պիտի ըլլային՝ եթէ աւելի նուազ *աղա-աղ* ձեռագիր ու-
նենայինք առջեւնիս: Թէ՛ լեզունն եւ թէ՛ տաղա-
չափութեան արուեստի ու ճաշակի աստիճանին օ-
րինակ ըլլան յաջորդ քանի մը կտորները:

1. «Յորժամ շուրճն է յէր քակի *ա- յէ* է յաւելն
իւր»¹,

Ոչ զաւրք եւ ոչ *հալ* աւգնէ, ոչ հարիւր հա-
զար *յի-հի*¹:

2. «Հիւանդին Աստուած է դեղ՝ որ մահու եւ
տէրն է կենաց,

Ձհաթիւն *աբ-բ*² *ա-ի*. Իւր *ա-ի*³ է բանս ա-
սացած՝

Թէ շաւիշն *ա-ի* ասեն եւ շաւիշն⁴ բաղմաց վկայած՝
Հրամանն ի վերուստ պիտի՝ որ աւգնէ բժիշկն
գոված⁵:

3. «Ի շուրճն է *ա-ի* *ա-ի* *ա-ի* *ա-ի*, Իբ *ա-ի* *ա-ի* *ա-ի* *ա-ի*
ա-ի *ա-ի* *ա-ի* *ա-ի*,

Ոչ շաւիշն ոչ երդումս *ա-ի*, զի քո սիրտն է նեն-
գաւոր⁶» . . .

«Այս կեանքս է ի շաւիշն, *ա-ի* մարդիկ ի ներ-
սէն լուշն,

Մարմինս է ի նա- նա, հոգիս գանձ է անմա-
հական.

¹ Թ. 57Ա, էջ 69:

² Այս կտորիս մէջ (զոր ունին երեքն ալ) «*աբ-բ*»,
է ըստ 57Ա (էջ 60): Թ. 90Դ, (ԹՂ. 95b.) «*ապապ*», իսկ
68 (ԹՂ. 211b, բ.) «*սէպէպ*»,

³ Ըստ 68: Թ. 57Ա «*խեղաքած*», 90Դ «*խեղքաց*»,

⁴ Այս կտորն է ըստ Թ. 68: Թ. 57Ա եւ 90Դ ունին
«*Ձոր եւ իմաստուն խօսիւք՝ Գալինոս (90Դ «Գալինոս»)*
բաղմած վկայած (90Դ «*վկայեաց*»,

⁵ Ըստ Թ. 68 եւ 57Ա: Թ. 90Դ. «*որ բժիշկըն լինի
գոված*»,

⁶ Թ. 68, ԹՂ. 220a ա:

Միտքս է նաւազար ճարտար՝ որ հանէ ցահառն
էրէմն.

Աւաղ թէ իտրէ այս նաւս՝ Ժ+ է վայր մնամք
գնչիմն¹ :

4. “Երբ շրինն — ֆլուտ էն միաբանել² էս հմմ
գանգատիմ,

Այս իմ ունոցոյ ծառայք լընդին որ էս³ հանգ-
չիմ,

Տօլլմն է քառն իմ, որ յերկրէ յերկիր վտա-
րիմ.⁴

Աստուած գիտէ թէ ուր մեռնիմ, կամ ես ում
ձեռքդ Դի Լուչիմ:

Այս քանի մը նշխարք կը ցուցնեն անշուշտ
թէ Աեչառուեցւոյ լեզուն՝ ուր բռնազօս եւ գրչա-
գրաց ձեռք աղաւաղուած չէ՝ կսկ ու վայելուչ ըն-
տանեկան լեզու մըն է, եւ ռամկախօս մատենա-
գրութեան մէջ իւր համեստ տեղը կրնայ բռնել:
Իսկ նիւթոյն նկատմամբ՝ ինչպէս քանի մը տողերէ
կրնայ գուշակուիլ՝ տեղ տեղ արդեամբք յաջող
կտորներ ունի. թէպէտ ասոնք անշուք կտորներու
մեծ կոյտին մէջ հազիւ աստ անդ կը նշմարուին:

Արնար կարծուիլ՝ որ Աւարուց Աղեքսանդրի
շատ կտորները չէ առած երգի այն Աեչառուեցին
որ “անվայելուչ” կը գտնէր շատ տեղ. բայց ի գործ-
նականին կը տեսնենք նաեւ այսպիսի մասերուն
վրայ ոտանաւորներ: Աեչառուեցւոյ պարզմտութեան
յիշատակարան մըն է յաջորդ ոտանաւորը, զոր գրած
է ՄԹ. հաստուածին առթիւ, ուր կը պատմէ Աա-
լիսթենէս՝ թէ վայրենեաց երկիրը տեսաւ Աղե-
քսանդր “տնկածոյ մարդիկ,” սղոցածեւ ձեռքերով
մարդակերներ, առիւծադէմ շորեքկանգուն վարսով
հսկաներ, կրիայի չափ լուեր, շան պէս հաջող եւ
այծու պէս թաւ մարդիկ, առանց ջրոյ եփուող ձկեր

¹ Թ. 68, Թղ. 215a, ա:

² Ըստ 57Ա: Թ. 90Գ “էն մի. միացեր,” (Թղ. 119a)

³ Թ. 57Ա “չի թողին սակաւ մի հանգչիմ,” (Էջ 80):

⁴ Ըստ Թ. 57Ա: Թ. 90Գ “վտարի,”

եւն եւն: Այս կտորս կը ցուցընէ նաեւ այն ոճը՝ որով կը նմանի իւր բնագրին Աեչառեցի¹:

“Այ իմ հրաշագործ Աստուած՝ արարիչ ազգաց ամենի, Ու զարմանալի քոյ գործք՝ զինչ պատմեն երամք տեսողի. Ըզբնանով ոչխարս չըտեստ է շունդոստանէ. Բայց զայս քանի՞նչ հարգելի՛ լինէ՞ր Եւսեփի յառակս ամենի: Այս են հեւնայեան վայրենի՝ որ են սըներ ի յանտառի. Լանջէ բուր թաւ լինահարի՛ն՝ երեսն անել իբր արեւելի, Հերս անելին չորեք կանգնի՝ ու լայնութիւն զինչ աշտէի Պարեգոստանէ՝ հաշիւելին՝ պատրաստեցան ի կռիւ յայտնի. Եւ իսրճ ածին յանկարծակի երկուց կողմանց վտանգելի: Տեսողացս է հիանալի, եւ ի մէնջ է ձեզ պատմելի” եւն:

Այս հատածիս “Լանջք... մաշկեղինի” կտորին հետ պէտք է համեմատել բնագիրը, որով կ’իմանանք ոտանաւորացս նմանողութեան կերպը: Այս մասն է². “Մարդիկ վայրենիք նման հեւնայից... Լանջէ բուրաւ, թաւ, լինիք. եւ անելին երեսն արդեւ արեւելի թաւ... հերս անելին կանգնեւ չորս, եւ լայնութիւն իբրեւ աշտէի. եւ ինն աւ զի հաշիւեաց պարեգոստանէ:”

Ըսինք որ շատ աղաւաղ կը ներկայացընեն ձեռագիրք այս ոտանաւորաց ոչ միայն դիրքն ու չափն, այլ նաեւ բառերն ու խօսքերը, այնպէս որ միեւնոյն տողին մէջ՝ ուր մէկ ձեռագիրը կ’ուղղէ ուրիշին սխալը՝ հարկ է զինքն ալ ուղղել միւսով: Հազարաց մէջ բաւ է մի միայն այս օրինակը: Թ. 57 Ա կ’ըսէ³. “Նըշանդ ըստոյգ եւ անսըղալ Փիլիպ արքայիդ թէ եւ կալ:” Այս տողն է Թ. 90 Գ ձեռագրի մէջ⁴. “Ըշանդ ըստոյգ եւ անսըղալ Փիլիպ արքայ՝ թէ Գ Գ կալ:” Հոս “Ըշանդ” անիմաստ սխալը կ’ուղղէ 57 Ա “Նըշանդ” բայց իւր “արեւելի թէ եւ կալ” նոյնպէս անիմաստ խօսքը սրբագրելու է ըստ 90 Գ “արեւելի թէ Գ Գ կալ:”

Աւելի ծանրակշիռ է երկրորդ կէտ մը, այս-

¹ Թ. 57Ա. էջ 91 եւն:

² Պատմ. Աղեքս. ՄԹ. էջ 124, 20 եւն.

³ Թ. 57Ա. էջ 8:

⁴ Թ. 90Գ. ԹՂ. 17b:

ինքն՝ թէ այս ստանաւորք կրած են շատ տեղ էական
փոփոխութիւններ, մինչեւ անգամ նոր խճագրու-
թիւնէր, ինչպէս պիտի տեսնենք. որով շատ կտոր-
ներ այնչափ կը տարբերին իրարմէ այլեւայլ ձեռա-
դրաց մէջ՝ որ նոր խճագրութիւն են աւելի քան թէ
ընդօրինակութիւն նոյն կտորին: Հետեւեալը կը
պարզէ աւելի՝ քան որչափ երկար մեկնութեամբ
կարելի է բացատրել:

Ձեռ. 90 Գ Եւ 57 Ա¹:

«Գիշեր» յերգէն Գեօրգի
որ խորհրդով իմ վերայ.
|| իմ թագն ի գլխուս անկաւ՝
լաճիւ յոյժ զարհուրեցայ:
|| Եւ սիրտս է տրտում դար-
ձեր, զի մահու նշան կե-
րեւայ. || Նախախնամութիւն
վերին քան ըզքեզ ինձ ճա-
րակ չըկայ:

|| Ուրախ կաց եւ դու խնդա՝
զի Գեօրգի Գեօրգի Գեօրգի,
|| Հանգիր յամենայն հոգսէ՝
խնդալով կեանքդ յերկրու-
նայ, եւն²:

Ձեռ. 68³:

«Գիշեր» յերգէն Գեօրգի
մեծ խորհրդով ի գլխուս.
|| Նայ իմ լացս առեր զոգիս,
աչս արուն հեղոյր արտա-
սուիս: || Ասեն մի վախեր,
արքայ, լացն լաւ է շատ
ծիծաղիս. || Գիշերն է Գեօր-
գի Գեօրգի յերկրուս:

Ինչպէս կը տեսնուի հոս՝ Ձեռ. 68 երեք տող
բոլորովին դուրս թողուցեր՝ միւսերուն ալ իմաստը
հաղիւ պահեր է. բայց նշանաւորն այս տեղ այն է՝ որ
վերջին «Գիշերն եւն» մասը առ 90 Գ Եւ 57 Ա ի-
բրեւ մէկով չի կրնար մաս ըլլալ նոյն երգոյն՝ եթէ
չաւելցուի նաեւ «ասեն մի վախեր» կտորին նման
խօսք մը, զոր սակայն չունին 57 Ա եւ 90 Գ, որ «Ուրախ
կաց . . .» կտորն ունին: Յամենայն դէպս շատ լաւ
է 57 Ա ձեռագրին ճշգիւ նոյն տեղը լուսանցքին
վրայ +ոլե+ոլ նշանակած «Զք» «Խ2» համառո-
տութիւնք, («Ուրախ կաց» ըստ 90 Գ Գիշերն է

¹ Թ. 90Գ. Թղ. 222: Թ. 57Ա. էջ 129:

² Վերջին երկու տողն «Ուրախ . . .», Թ. 90Գ «Գիշեր»
անուամբ կը յիշէ:

³ Թ. 68. Թղ. 239b, բ:

դերէն («Այս է մակեդոնեան») հրատարակուեցան Սիւսանայ մէջ¹։ Երկու պատասխաններու բնագիրն ալ համեմատ է 90 Գ թուին. (թէեւ փոփոխակի իրարու սխալներն ալ կ'ուղղեն,) եւ բաւական տարբերութիւն ունին 57 Ա ձեռագրէն. երկուքն ալ չկան Թ. 68 ձեռագրի մէջ²։ — Վենետիկոյ Թ. 1259 ձեռագրին երկու հատակոտորոց վրայ յետոյ կը խօսինք։ —

Թէ ո՞վ էր կեչառուեցի եւ ինչ կեանք ունեցաւ՝ այս հարցման լիովին պատասխանել չենք կրնար. ա՛յսչափ քիչ տեղեկութիւն ունինք³։ Ստոյգ գիտենք որ ԺԳ դարու վերջն եւ ԺԴ դարու սկիզբը կ'ապրէր, բայց ծննդեան եւ մահուան տարին դեռ անծանօթ է։ Այբբանագիտ. հեղինակը Ջոհաննէս⁴ յիշատակարանը կ'ըստինքն իր կարծեւով՝ կը դնէ զինքը Պոլսէանց գերդաստանէն, (վասն զի կ'ըսուի հոն «պարոն էղբարց իմոց էւ հարցն Պոստէանց արհմիւն.») եւ թէ Հռոմ գացած եւ հոն ընդօրինակած է Աղեքսանդրու վարքը, ուստի թէ գտնէ «աշխարհիկ երէց», էր։ Թէեւ այս ամէն ցուցմունք անզօր են, (վասն զի յիշեալ յիշատակարանը Ջոհաննէսին է եւ ոչ խաչատուրոյ կեչառուեցւոյ,) բայց հանուած հետեւութեանց այն մասը՝ թէ Պոլսէանց տնէն եւ

¹ Հ. Ղ. Վ. Ալիշան Սիւսանայ։ Վենետ. 1885, էջ 399, ծն. 1—400։

² «Չայն արար», Հմմտ. 90Գ. Թղ. 63a—b։ Թ. 57Ա, էջ 38։ «Այս է մակեդոնական», Հմմտ. Թ. 90Գ. Թղ. 61a—b եւ 57Ա, էջ 37։ — Առաջին կտորին մէջ Սիւսանայ ունի ուղղութեամբ «Ճախարհ բոլոր», մինչ 90Գ «Ճախարհ բոլոր», բայց քիչ մ'ետքը Սիւսանայ կ'ըսէ «Աճապարեալք բարի գնդի», ուր 90Գ (եւ 57Ա) լաւ եւս «բարի», Նոյն տան վերջը Սիւսանայ եւ 90Գ «կէսք վայ ասեն յաջողի», ոչ լաւ, ուր 57Ա «վաշ ասեն», եւն ունի ուղղութեամբ։ — Գրիգորիսի կտորին մէջ Սիսուան նոյն է 90Գ ձեռագրի հետ կէտ առ կէտ, բայց 57Ա շատ քաբէր, տողեր անգամ անհաման են տեղ տեղ։

³ Հմմտ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, Այբբանագիտ., Վենետիկ 1890, էջ 267—268։

⁴ Հմմտ. վերը էջ 88—89։

անշուշտ եկեղեցական էր՝ ուղիղ է, զոր գիտենք
այլուստ: Մեր Մատ. Թ. 57 Ա ձեռագիրը, որ
Պառլեմենտի արհմեջ սերող Ջոնսոնի ձեռագրէն է,
կը գրէ տեղ մը¹. “Ջոնսոնի սորա ղխաւարհ-
կեւանդիս, եւ ի սոցին շահաւէտ Ջոնսոնի եղիւն-
այս՝ դժողս եւ նկարողս Աղեքսանդր գրոցս յիշել
ի Տէր:” Ուրիշ տեղ մ’ալ՝ ուր կեչառուեցի Հոմե-
րոսը յիշելով՝ աւելցուցեր էր այս տողը. “Այսպէս
եւ դու առ ի մըտի՝ Ծոյլ եւ ծանակ կեւանդի²”
ինչպէս յիշեցինք վերը, Ջոնսոնի գրեր է նոր
ոտանաւոր մը, եւ ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը³.
“Ջոնսոնի աստուածազարդ՝ ղխաւարհն է-
ւանդի:

Եւ ի շահաւէտ նորին՝ Ջոնսոնի ախմար
գնահանքի,

Բազում ջանիւ նորոգել ղխաւարհ հարանց ի
նախնի:”

Խաչատրոյ՝ Պառլեմենտ անէն ըլլալն ուրեմն
ստոյգ է. էր նաեւ անշուշտ եկեղեցական, ինչպէս
այս խօսքերը կը ցուցնեն: Իսկ այն գանձին խո-
րագիրը՝ զոր ի մէջ կը բերէ Այրարատ⁴, որ է. “Եր-
գեաց ըզսա կեւանդիս, Հայր՝ Միքայիլ Վարդա-
պետիս, ” կրնայ ցուցնել որ աշխարհիկ երէց էր:

Պառլեմենտ գերդաստանը՝ որ նախնաբար Ադմ-
Հալիսայ եւ Վարդանանց կը կոչուէր՝ Հասան-
Պրատի (ԺԳ դար) մեծանուն քաջութեամբն առաւ
Պառլեմենտ ազգանունը. ուստի այս ժամանակէն
ետքն էր խաչատուր: Այս նկատմամբ անգին կտոր
մը կը յիշէ Այրարատայ հեղինակը՝ խաչատուր կե-
չառուեցւոյ Որդի վան Աւերման ասան Արեւելեան
գրութենէն, որ է այսպէս⁵.

¹ Թ. 57Ա, էջ 141:

² Թ. 90Գ, ԹՂ. 69a առ Պոմ. Աղեքս. ՃԻԲ:

³ Թ. 57Ա, էջ 42:

⁴ Այրարատ, էջ 268, ա. 34:

⁵ Հմմտ. Այրարատ, էջ 268, ա. 15—22:

« Զ Պարսն Պարսն զարդ հեծելի,
 Որ զերկաթի դուռն առնէր փոշի, . . .
 Կամ շէր արտիւն զարմանալի
 Զ Միտէ՛, Վարսի, կորիւնքն Առիւծի,
 Զայրն զօրաւոր ի պատերազմի
 Վնդիւր-Հարսն բազուկն քաջիդ եւն:

Խաչատուր ասոնց ժամանակակից էր ուրեմն՝
 գտնէ ըստ մասին, եւ այս երեքն են « ըստ արձանա-
 գրի Պահարանին Ս. Գեղարդան՝ մեռեալ են նախ
 քան 1268 ամն¹: » Կէլարսնէցի մականունն անկից
 է որ Կէլարսն գիւղն ու հռչակաւոր մենաստանն՝
 որուն առաջնորդաց բաւական շարք մը կը յիշուի
 պատմութեան մէջ, սեպհականութիւն էր Պառ-
 շեանց²: (— Միտ գրուի որ վերը յիշուած կտորին
 մէջ Բննէցի կը կոչէ Զաքարիա իւր տոհմը: —)
 Թերեւս նոյն իսկ այս Կէլարսնաց վանաց առաջնորդ
 էր Խաչատրոյ շառաւիղէն՝ Զաքարիա, որ « Եղիս-
 իսկ » կը կոչէ ինք զինքը, եւ որուն ժամանակն
 որոշ չեմ կրնար գտնել: Այբբբ Զաքարիայի
 այն խօսքին մէջ թէ Աղեքսանդրի վարքն Հռոմ
 գրեց եւ բերաւ « ի Հայս պարգեւս Ռթ Վարդապետին
 եւ Կաթ Վարդապետին իմոյ Եպիսկոպ³, » կը հասկը-
 նայ (Կէլարսնէցւոյ կարծելով յիշատակարանը՝)
 հռչակաւոր Եպիսկոպն (ԺԳ. դարու վերջը):
 Բայց անհնար է այս, վասն զի այն ատեն Զաքարիա
 հասակակից կ'ըլլայ Խաչատրոյ, որուն շարսնէն
 է եւ այն՝ բաւական ժամանակ ետքը. որ ուզելով
 նմանիլ Կէլարսնէցւոյ Կալիսթենեայ գրոց նկատ-
 մամբ ըրած ջանից՝ ինքն եւս ջանացեր է « բազում
 ջանիւ նորոգել զիշարսն հարանց նախնի: » Այս Զար-
 տապետի վրայ կը լռէ Այբբբայ հեղինակը:

Կէլարսնէցւոյ նոր գրուածք մ'ալ կը յիշէ

¹ Հմմտ. Այբբբ. էջ 339, ծն. 1—340:

² Կէլարսնէցւոյ վանաց վրայ՝ Հմմտ. Այբբբ, էջ 259—268, ուր եւ ի մասնաւորի էջ 269 Պառշեանց ազնուա-
 կան տոհմին վրայ՝ հանդերձ ազգաբանական տախտակով:
 Հմմտ. նաեւ էջ 239—344 եւն:

³ Թ. 57Ա. էջ 144:

Այբարաբ՝ այս տիտղոսով. «Սկսեալ յաշխարհարար ներածմանց՝ կարճ ի կարճոյ համառօտ պատմութիւն» 2ին եւ Նոր կտակարանաց¹. նաեւ այս՝ ոտանաւոր: Երգարանաց մէջ բաւական տաղք կան կեչառուեցւոյն անուամբ: Մեր ձեռագրաց մէջ կը գտնեմ երեք հատ գլխաւորաբար, եւ այս երեքը միայն կը յիշէ Այբարաբ. այսինքն 1. «Թէ մարդ ես եւ միտս ունիս», 2. «Այս կեանքս է յերազ նըման», եւ 3. Ես եմ կորուսեալ ոչխար²:» Կարեւորագոյն է նոր կտոր մը՝ որ ինձ միայն մեր Մատենադարանի Ոսկեփորկէ մը ծանօթ է³ այս անուամբ. «Խաչատուր Աբրեւուելի կեչառացոյ ժողովեալ ի ստոյգ օրինակէ Ասան գալստեան Աստուծոյ առ մարդիկ. կուսած ին թագաւորին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ Չժամանակն եւ զթագաւորն համառօտ:» Այս տիտղոսն արդէն կը ցուցնէ գրութեանս ինչ աղաւաղութիւն կրած ըլլալն, որ տեղ տեղ համառօտուած է գրչէն: Չայս կրնանք իմանալ հետեւեալ խօսքէն. «Եւ շ. բիւր կուռք աւել խաչարաբ Աբրեւուելի⁴», որ գրչին արդիւնքն է: Գրութիւնս կարեւոր է այն կողմանէ՝ որ Խաչատուր շատ մը «ծածուկ» ու «նուրբ» գրքերէ կոչումներ կ'ընէ, որուն վրայ ուրիշ տեղ կը յուսանք թէ կրնանք խօսիլ: Հոս մեզի կարեւորն այն է՝ որ սոյն գրութեան մէջ պարտաւէ մը փոխ առնուած է Սուտ-Կալիսթենէսէն: Խաչատուր ամենեւին չի յիշեր հոս՝ թէ ուրիշ տեղէ մըն է այն խօսքը: Այս կտորն է հետեւալը:

¹ Այբարաբ. էջ 268, ա, 41:

² Առաջին երկուքը՝ մեր Մատ. թ. 112, վերջինը՝ թ. 46 ձեռագրաց մէջ:

³ Թ. 56 Ա. էջք՝ 18-19. վերջն է. «Եւ շեւ աղաւազեմ զսուտանուն Վարդապետ մեկնիչ առ Աստուած», Միտ գրուի որ հոս երկու անգամ ալ «Վարդապետ», կը կոչուի Խաչատուր (հմմտ. նաեւ վերը.) զոր ուրիշ տեղ մը չէ գտած Այբարաբոյ հեղինակը. (Այբարաբ, էջ 268, ա):

⁴ Թ. 56 Ա. էջ 18գ:

ԿԱԼԻՍԹԵՆԵՍ

(Է. էջ 5, 1—4:)

“Քանզի են երազագէր, նշանալոյժ, երազադատ, մոգութեամբ, եւ լակնագէտք, ծննդաբանք, բախարագէտք, ճակարագիրք եւ որ կոչին մոգ, ընդ որովք ամենայն գիւտական հարցմունք անկեալ դնին¹։”

Խ. ԿԵԶԱՌՈՒԵՑԻ

(2ԵԱ. 56 Ա. յժդ:)

“Ժողովեցան . . . երազագէր, նշանալոյժ, աստեղադատ, մոգութեամբ, լակնագէտք, ծննդաբանք, բախարագէտք, ճակարագիրք, մոգակիւսք, ըստմախօսք²։”

Քանի մը մանր տարբերութիւնք չհաշուելով՝ նոյն է պատառիկս երկուքին մէջն ալ. յոյն բնագիրք տարբերութեան կոյտ մը կը դնեն մեր առջեւ։

Կեչառուեցւոյ այս ճառը կրնար գուցէ աւելի նման կտորներ մատակարարել մեզ, եթէ իւր նախկին ձեւով առջեւնիս ունենայինք։ Մեր ձեռագիրն՝ ինչպէս ըսինք, բացի աղաւաղութիւններէն կրած է տեղ տեղ նաեւ համառօտութիւններ։ Այս գրչէն է ճառին վերջը դրուած սա տողը. “Յիշել աղաչեմ զսուտանուն վարդապետս մեկնիչ՝ առ Աստուած։”

¹ Համառօտ օրինակաց մէջ “մոգութեամբ, եւ “գէտք-լակն”, բառերու տեղ դրուած են “մոգնագէտք, եւ “գէտք-լակն”, կամ “գէտ-լակն։ Յոյն օրինակք շատ տարբերութիւն ունին։ Ա է. ‘Ονειροκρίται, σημειολύται, ὀρνεοσκοποί, μάντες, ἀμουμάντες, γενεθλιαλόγοι, μάγοι. (“երազադատք, նշանալոյժք, հաւադէտք, կիւսք, ամուսհմայք, ծննդաբանք, բախարագէտք”, “Մոգք”, չունի L. իսկ AL “ընդ որովք . . . :”,) BC շատ տարբեր են՝ այսպէս. ‘Ωροσκοποί, σημειολύται, ὀνειροπόλοι, ἐγγαστρίμυθοι, ὀρνεομάνταις, γενεθλιαλόγοι, οἱ καλούμενοι μάγοι, οἷς τὰ μαντεῖα ἐπέστρωται (B; C ὑπέστρωται; ἐπιτέτραπται?) (Ժ. մոգութեամբ, նշանալոյժք, երազահմայք, բախարագէտք, լակնահմայք, ծննդաբանք, եւ որ լակն մոգ, որոց առի՛ էն հմայք-լակն, . . .) Ա երջին կտորիս բնագիրն որչափ ալ ապահով չէ, սակայն գտնէ “եւ որ կոչին մոգք”, խօսքը՝ զոր նոյնպէս ունի Հ, միայն BC ունին հայոյն հետ. ընդհակառակն շատ բառ սլաւոգ է հոս։ Հայոյն “ամոնագէտք”, բառին տեղ միայն A բնագրին մէջ կայ ἄ μ ο υ μάντες անորոշ բառն, որուն սկզբուն “մո- (ահմայք, . . .) բառը կը յիշեցընէ հայ բնագիրը։

² Ձեռագիրը քանի մը սխալ ընթերցուածներ ունի, այսպէս. “աստեղադատք, . . . լակնագէտք, . . . մոգահմայք”, իսկ “ըստմախօսք”, երկրայական կը մնայ։

Վերը շատ անգամ յիշեցինք Չափաբեւոյի
խմբագրութիւնն, որուն գլխավոր ներկայացուցիչն
է 57 Ա ձեռագիրն: Չափաբեւոյի ընթացքն այնպէս
նոյն է խաչատուրի հետ՝ որ մինչեւ անգամ անոր Յի-
շատակարանին բնագիրն իրեն գործածեր է: Այս
յիշատակարանը դրինք վերը¹, ինչպէս մի քանի
մանր յիշատակարանները յիշեցինք արդէն², որոնք
յայտնի կը ցուցնեն Չափաբեւոյի խմբագրութեան
ինչ ըլլալը, այսինքն՝ ընդօրինակութիւն խաչատուրի
ձեռագրին, (— քանի մը բնագրական զարտուղու-
թեանց վրայ յետոյ կը խօսինք, եւ կը տեսնենք որ
57 Ա Չափաբեւոյի ձեռագիրն Վեպարեւոյի խմբին մէջ
ուրոյն ստորաբաժանում կը կազմէ. —) յաւելում
նոր ոգանաւորաց, նկարներու եւ ծաղիկներու, կամ
իւր խօսքերով³ «Գրեցի իմով ձեռամբս» («զայս պատ-
մութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրու») ի մեծ
քաղաքն Հռոմ առ պապն ֆռանկաց... եւ շարքա-
րեցի ոսկով եւ արծաթեղանով, եւ ոգանաւորով...
բերեալ ի Հայս պարգեւս մեծ վարդապետին եւ
քաջ վարդապետին Եսայեայ եւ պարոն եղբարցն
իմոց եւ հարցն Պաւլոսն տոհմին:» Հոս «վարդա-
րեցի ոսկով» ըսածը նկարներուն վրայ է, զոր միշտ
պարծելով կը յիշէ. այսպէս «Չափաբեւոյի եպիսկոպոս
գծողս եւ նկարողս⁴ Աղեքսանդր գրոց», եւ «ի Չա-
փաբեւոյ Եպիսկոպոս նկարողս⁵»: Իւր նկարասիրու-
թիւնը կը ցուցնէ նաեւ այլուր Վալիսթենէսի ան-
գլուխ մարդկան եւ նմանեաց վրայ գրելով⁶.

«Որչափ որ ստեղծեալ է զմարդն ի հողոյ՝ այսպէս չէ տեսած
կամ բընաւ ի միտ ընկած իմ է Գրեցի ոսկով եւ արծաթ,
Թէ մարդն անգլուխ լինի՝ նայ երթայ ուրեք հեռացած»
եւն:

¹ Տես վերը՝ էջ 88:

² Տես վերը՝ էջ 126:

³ Թ. 57 Ա. էջ 144, 8—13:

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 141, 13: Հմմտ. 144, 2. «Չափաբեւոյի
Եպիսկոպոս Գրողս եւ նկարողս»:

⁵ Թ. 57 Ա. էջ 139, 22:

⁶ Թ. 57 Ա. էջ 94:

Անշուշտ իւր խմբագրութենէն են ընդարձակ օրինակաց մէջ երեւցած նկարները, որոնք հարկաւ յընթացս ժամանակաց ըստ գրչաց եւ նկարողաց ախորժակին փոփոխութիւն կը կրէին, եւ վերջապէս՝ նկարողաց սակաւութեամբը՝ շատերուն մէջ բոլորովին կը պակսէին: Ինծի ծանօթ օրինակաց մէջ նկարունին միայն վենետիոյ Թ. 424, (— 1259ի մէջ նկարներու համար դատարկ տեղ թողուած է, բայց մոռցուեր է նկարել. —) մեր Մատ. Թ. 90 Գ եւ 57 Ա ձեռագրին նախագաղափարը, որ շատ տեղ ունէր նաեւ “Ձաղկոսն” կամ զարդածեւեր¹:

Երկրորդ՝ “Կնաբէնակնով” զարդարած կ’ըսէ Զաքարիա, այսինքն տնօրինական օտանաւորներով, զորոնք միայն 57 Ա ձեռագրիս մէջ կը գտնենք: Ասոնց կարգէն է ԻԱ (էջ 11) հատածին վիշապահամայութեան առթիւ գրուած 80 տող օտանաւոր մը սատանայի զմարդ հրապուրելուն եւ Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ², որուն սկիզբն է “Այն էր կորըստեան պատճառ՝ որ եհան զԱդամ ի դրախտէն:” Այս կարգէն են անշուշտ նաեւ այս կտորները. “Նախախնամութիւն վերին ըզքեզ ընտրեաց³:” “Մարմին է ի խոտ նման որ ծաղկի՝ Գաւիթ վկայեց⁴:” եւն: Թէ ինչ անհեթեթութեանց կը տանի այս ճիգն ամէն բան նմանցընելու տնօրինականաց՝ բաւական կը ցուցընէ հետեւեալ կտորն, ուր խօսքն է Բեբրիկացւոյ բռնաւորէն յափշտակուած Աանդաղէսի կնոջ Աղեքսանդրի ձեռօք աղատման վրայ⁵: Հոս կ’ըսուի⁶.

“Որով աղատեցեր զհարսն իմ՝ քեզ շահեր անուն գովելի. վնէցիւ շքեմնն է՝ էղեր նման Մովսէսի:”

¹ Հմմտ. նաեւ լուսանցագրութիւն մը յէջն 135—136, ուր կ’ըսուի. “Գրեք է յաբէնակն թէ թուխտ է անկել, նա ի տեղն թողաք, մի կարծեր թէ Ձաղկէ տեղ է:”

² Թ. 57 Ա. էջ 6—8:

³ Թ. 57 Ա. էջ 16:

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 28:

⁵ Պատմ. Աղեքս. ՄԼԳ, էջ 153 եւն.,

⁶ Թ. 57 Ա. էջ 121.

Ոտանաւորիս քովը նշանակուած է “ՋՔ” համառօտութիւնը. (— վերիններուն քով նշանակուած չէր. —) վասն զի 57 Ա ձեռագիրը շատ տեղ նշանակած է լուսանցքին վրայ այն նշանաւոր կտորները՝ որ Ջաքարիայի են, որով կրնանք գտնել թէ ինչ բան աւելցուցած է Ջաքարիա Աեչառուեցւոյ ոտանաւորաց վրայ: Այս ոտանաւորք մեծամասամբ Աեչառուեցւոյն եւ Գրիգորիսի ոտանաւորաց հետ խառն են, այնպէս որ շատ բան 57 Ա “ՋՔ” անուամբ կը յիշէ՝ որ միւսներուն մէջ ~~անան~~ կցուած է Աեչառուեցւոյ գրութեանց մէջ: Այսպէս են օրինակի համար հետեւեալ կտորները. “Խաշինք՝ ւանասունք եւ հաւտք¹.” “Քնար եւ երազ տեսար².” “Ջարքունիս Աանդակէ³,” (որ երկար կտոր մըն է.) “Դադարեցար Աղեքսանդրէ⁴,” եւն կտորները: Այս կտորներուն մէջ միայն մէկ մասն ունին միւս ձեռագիրք, եւ այն՝ ~~անան~~: Եւ արդէն ասկէ կրնանք իմանալ՝ որ Ջաքարիա տեղ տեղ ուրիշ բան չէ ըրած՝ բայց եթէ արդէն գտած ոտանաւորն ընդլայնել եւ փոփոխել. այսպէս է մանաւանդ “Այս Հոմերոս զմիւսնացի” տաղը՝ որուն առաջին հինգ տողը կելուսեցայն է, բայց վերջն՝ ուր կ'ըսուի, “Այսպէս եւ դու առ ի մոի, թոյլ եւ թանկ կելուսեցի⁵.” փոխեր է Ջաքարիա “զվարդապետն աստուածազարդ զխաչատուրն կեչառեցի⁶” եւն, զոր վերը գրինք: — Միայն 57 Ա ձեռագրին մէջ, եւ այն՝ “ՋՔ” նշանակուած են այս կտորները. “Խիստ շատ ականջ

¹ Թ. 57 Ա. էջ 66: Հմմտ. 90 Դ. Թղ. 102a, եւ 68, Թղ. 213b, բ:

² Թ. 57 Ա. էջ 67: Հմմտ. 90 Դ. Թղ. 102a եւ 68 Թղ. 214a, ունին միայն նախընթաց տունը՝ “Քո քունդ արթնութիւն արժէ:”

³ Թ. 57 Ա. էջ 119—120: Նոյնիմաստ չնչին կտոր մ'ունին 90 Դ. Թղ. 205a. եւ 68 Թղ. 233b, բ:

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 134: Հմմտ. 90 Դ. Թղ. 232b: Թ. 68 չունի:

⁵ Թ. 90 Դ. Թղ. 69a:

⁶ Թ. 57 Ա. էջ 42:

գրիր արքայ¹ . „ ՅՈՒՄԱԿԻԱՅԷ ծնունդ² . „ եւն : ԱԵ-
 չառուեան կտորի մը ծայրը շորս տող յաւելուածի
 մը համար գրուած է նոյնպէս “Ջաքարիայի³ : „ Այս
 կտորը՝ խառնուրդ մը՝ կը գնենք հոս լեզուի օրինակ .

“Դառնատեսիլ այս խեղդետին , որ արեւմտի էր հայկական .
 Ըզբարձ Բնակչութիւն յայտնադէմ՝ բարառնաբար ազգի սմին⁴ . . .
 (6 տողք) .

(Ջաքարիայի) Սարգստեան ասեն սմայ , || եւ ինչեքտե
 յորջորջի սայ .

Ի ճախս դաշտաց սայ ինչ Բնայ , || լեւորեմ տանուտէր
 ինչ Բնայ : 7

Ոտանաւորներէս ոչ մին խորագիր ունի , ինչպէս
 ունին ուրիշ երկու կտոր՝ Գ. Բարառնութեան վրայ
 յօրինուած երկու ոտանաւոր խօսակցութիւն Հռո-
 քսանէի եւ Աղեքսանդրու : Առաջնոյն վերնագիրն
 է⁵ . “Հռոքսիանէ ասէր ղիւֆայա առ Աղեքսանդր . Ի
 Ջաքարի եղիսկոպոսնիւրդէ : — Շուռ տուր տապանիդ՝
 ասեմ : ” Իսկ երկրորդինն է⁶ . “Չայնէ աշխարհակալն
 ի գերեզմանէն առ Հռոքսիանէս , եւ ասէ ղիւֆայա .
 Ի Ջաքարիայի եղիսկոպոսնիւրդէ : — Խաբող 'ւ անցաւոր էր
 կեանքս . ” եւն : — Ասոնցմէ դուրս թէ կան ուրիշ
 կտորներ Ջաքարիայի՝ որոշ չենք կրնար ըսել : Ինչ-
 պէս նաեւ ոչ այն ամէնն՝ որ ձեռագրաց մէջ Ջաքա-
 րիայի կը տրուի՝ պէտք է որ ապահովութեամբ վերջ-
 նոյս ըլլայ . (վասն զի ձեռագրաց նաեւ յայտմ կրած
 աղաւաղմունքը ծանօթ է , եւ ցանցառ չեն գէպքեր՝
 որ մի եւ նոյն կտորը մին այս , միւսն՝ այն հեղինա-
 կին կ'ընծայէ . —) նոյնպէս նաեւ կրնան շատ մ'այն
 անանան կտորներու մէջ Ջաքարիայի ըլլալ , ինչպէս
 արդէն քանի մ'այսպիսի կտորներ յիշեցինք : Յա-

¹ Թ. 57 Ա. էջ 46 :

² Թ. 57 Ա. էջ 59 :

³ Թ. 57 Ա. էջ 94—95 :

⁴ Այս կտորն ունին նաեւ 90 Գ. Թ. 132a : Թ. 68.
 Թ. 224b , բ :

⁵ Թ. 57 Ա. էջ 139 :

⁶ Թ. 57 Ա. էջ 140 :

թեւ պիտէր¹։ Սէկ կտոր մը միայն երկուքն ալ
(90 Գ եւ 57 Ա) միաբան «ԳՐ» կը նշանակեն՝ Բ.
Բարառնու թեան վրայ յօրինուածը՝ «Այ իմ միամօր
որդեակ²» զոր միայն 57 Ա ամբողջ ունի, իսկ 90 Գ
չորս տող միայն՝ յաջորդ թուղթը պակաս ըլլալով։
Աւելի զարմանալին այն է՝ որ Ա. Բարառնու թեան
վրայ յօրինուած «Ազդեցէք ի տուն Պարսից³» ու
տանաւորն ըստ 90 Գ «ԳՐ» (Գրիգորիս), ըստ 57 Ա
«ԽԶ» (Խաչատուր) գրած է. թերեւս ուղիղն է
վերջինը։

Ընդհակառակն միայն 57 Ա Գրիգորիսի կ'ըն-
ծայէ այս երկու կտորները. «Կաճայս ի Գրեգորիէ-է առ
Ազէկսանդրոս։ — Աւաղ զիմ աւուրքս⁴» եւ «Ասայ
ինձ թէ ո՞վ ես դու⁵»։

Ինչպէս վերը տեսանք Սեւակն պատառիկ մը
հրատարակեց Գրիգորիսի ոտանաւորներէն, որ կը սկսի
«Այս մակեդոնեան» բառերով. այս կտորն ունին
90 Գ եւ 57 Ա խառն կեչառուեցւոյ գրութեանց մէջ
եւ անանուն, մինչ Անեեակեան (Թ. 1259⁶) ձեռա-
գրոյն մէջ Գրիգորիսի անուամբ է։ Եւ արդեամբք
նոյն վիճակն ունին ոտանաւորքս նաեւ Անեեակոյ
ձեռագրաց մէջ, որոնց մէջ Գրիգորիսի ոտանաւորք
են «յերիւրեալք եւ յարմարեալք իւրաքանչիւր
գլխոց՝ հանգոյն ոտանաւորացն կեչառուեցւոյն, մա-
նաւանդ թէ երբեք երբեք խառնեալք եւ շփոթեալք եւս
ընդ նոյնս»։ Անեեակոյ գլխաւորաբար Թ. 1259 «Ի
բազում էջս ի Գրեգորիէ-է Կաճայիս Աղեմարցոյ»
ոտանաւորներ կան։ Այս ձեռագրէն երկու կտոր
ոտանաւոր Գրիգորիսի ունիմ առջեւս, որոնք միայն

¹ Թ. 90 Գ. Թ. շ. 232a: Հմմտ. անանուն՝ Թ. 57 Ա. էջ 134 եւ 68. Թ. շ. 241a, բ։

² Թ. 90 Գ. Թ. շ. 239b (չորս տող)։ Ամբողջ՝ Թ. 57 Ա. էջ 139: Նաեւ այս անանուն՝ Թ. 68. Թ. շ. 249b, ա։

³ Թ. 90 Գ. Թ. շ. 238b: Հմմտ. 57 Ա. էջ 138: Անա-
նուն Թ. 68, Թ. շ. 249a, բ։

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 137: Անանուն՝ Թ. 68, Թ. շ. 249a, բ։
Թ. 57 Ա. էջ 70: Հմմտ. Թ. 90 Գ. Թ. շ. 107a, եւ
68, Թ. շ. 214b։

Թ. 1259 ին մէջ կան, միւս բոլոր Աւետիկեան ձեռագրաց մէջ կը պակսին, ինչպէս կը ծանուցանէ Հ. ՅՀ. Ա. Թորոսեան: Առաջինը՝ «Խիստ սրտմտեցաւ Գարեհէ ընդ փախուստն Անտիգոնոսին» ունին (բայց առանձին) նաեւ 90 Գ, եւ 57 Ա եւ 68 (տնեւրու շարքն այլափոխեալ.) մանաւանդ թէ 57 Ա եւ 68 տուն մ'աւելի ունին¹: Այս կտորին մէջ ձեռագրաց տարբերութիւնք դոյզն են: — Նոյնպիսի է նաեւ երկրորդ կտորը՝ «Այ իմ աննման սուլթան», որ շատ աւելի երկար է, եւ զոր առանձին ուստի իբր խաչատրոյ՝ ունին նաեւ 90 Գ (սկզբան երկու տուն պակաս՝ թուղթ ինկած ըլլալով,) 57 Ա (նոյնպէս տուն մը պակաս) եւ 68 (վերջէն ութ տող պակաս²): Այսչափն կը բաւէ ցուցնելու՝ որ կրնան ուրիշ շատ կտորներ ըլլալ Գրիգորիսի՝ Աւետեցու եցւոյ անուամբ կուտակուած ոտանաւորաց մէջ:

Այս Գրիգորիսի ոտանաւորաց երկու նշխարք կը դնենք հոս իբր օրինակ լեզուի: Առաջինը միայն 90 Գ³ եւ Թ. 1259 ունին՝ «Այ իմ աննման սուլթան» տաղէն. երկրորդն 57 Ա եւ 68 ձեռագրաց աւելի ունեցած մասն⁴ է՝ «Խիստ սրտմտեցաւ Գարեհէ» տաղէն, եւ այս տունը չունի Թ. 1259:

1. «Գարեհէս յիմ արիւն ընկայ»⁵ ինձ կրակ անշէջ վառեցի,

Անցա՛նք ու գնացա՛նք Բաներ՝ հին ու նոր հեծել զուգեցի.

Գե՛մ ի՞նչ է մե՛նք Բերա՛նք որ առա՛ն է ի՛նչ ի՛նչ⁶

Թէ իւր ձեռաց առա՛ն մոխիրն է գլխոյն ի՛նչ ի՛նչ Բա՛նք⁷,
եւն:

¹ Թ. 90 Գ. ԹՂ. 108b, եւ 57 Ա. էջ 71—72: Աւելի կտորը քիչ մ'եաքը կը տեսնենք: Հմմտ. 68, ԹՂ. 215b—216a:

² Թ. 90 Գ. ԹՂ. 111a—b. Թ. 57 Ա. էջ 75 եւ 68, ԹՂ. 216b:

³ Թ. 90 Գ. ԹՂ. 111a, 17—22:

⁴ Թ. 57 Ա. էջ 72 եւ Թ. 68, ԹՂ. 216a, ա:

⁵ Թ. 1259 «ընկաւ»,

⁶ Երկուքին մէջ ալ ճիշդ այսպէս:

⁷ Թ. 90 Գ. «չը թափի»:

2. “Այ ձի Բե՛ն՝ աղէի առնէ՛ս՝ զիս յայս երկրէս խալըսէ՛ս .
Առնուս յիմ հեծելն երթաս՝ և ի յանհուն գետէն զիս
հանես¹ .

Ջահն մանիշակ տամ քեզ՝ հաղբէլաբոյ զինչ որ դու
առնի՛ս² .

Ու փառք արարչին տամ քո՝ որ յաշխարհս ընդիւր աշխարհ
իւնի³ :”

Այսպիսի ռամկալեզու ոտանաւորաց բազմաթիւն մ’ունի Գրիգորիս Աղթամարցի՝ որոնք բաւական յաճախութեամբ կ’ըլլան ձեռագիր երգարանաց մէջ, եւ մեծաւ մասամբ սիրոյ տաղեր են : Ոմանց վերջը կը գնէ թուականն եւ այն անձին անունն՝ որ իրմէ խնդրեր է նոյն երգը : Այսպէս “Ծաղկունքն ասեն հերիք արա” տաղին⁴ վերջը կը յիշէ՝ որ “Աստուածատուր Մեծօփեցի յինէն խնդրեաց եւ ես գրեցի . . . Թվական Հայոց իննհարիւր եւթանասուն եւ երկու” (1523) : Ուրիշ երգոյ մը⁵ (որուն սկիզբն է “Եղուկ ու հազար մի վայ”) սկզբնատառք կը կազմեն այս խօսքը . “Եղկելի Գրիգորիսն ասել է Թվին Զ(ըրեւ) Կ(արհառ) Դ(ու) :” (= 1515) : Այս վերջին (Թ. 46) ձեռագրին մէջ է նաեւ “Գրիգորի Աղթամարցւոյ . Մարմինս զհոգիս զրկէ” տաղը : Իսկ մեր Մատ. Թ. 112 ունի նաեւ հետեւեալ երգերն ու տաղերը Գրիգորիսի Աղթամարցւոյ . 1. “Ահա այգիք մեր ծաղկեցան :” 2. “Աստուածանկար պատկեր յօրինեալ ի յարարօղէն” : 3. “Արեգակնափայլ գեղով, լի լուսին ի տասնուհինգէ, աչեր ծով ի ծով ունիս :” 4. “Դու ես յԱդենա դրախտէն, զոր տնկեր աջն անեղական :” 5. “Դու ես արեգակ լուսին ի լրման :” 6. “Մաքուր պատկերով՝ նման

¹ Թ. 68. “Դարեհի զաւրացն ազատես,” փխնկ. “ի յանհուն . . . :”

² Թ. 68 “մանուշակ . . . զինչ որ դու ուտես :”

³ Թ. 68 “ուժեղ ես :”

⁴ Մեր Մատ. Թ. 112 : Տաղին խորագիրն է “Տաղ վարդին եւ պղպուլին ի Գրիգորիս կաթուղիկոսէ Աղթամարցւոյ :”

⁵ Մեր Մատ. Թ. 46 :

հրեշտակի:» 7. «Գու գրախտ յԵդեմա տնկեալ
յանեղէն:» 8. «Գարուեն երեկ պլպուէն յայդին.»
եւ 9. «Անեղին տաճար, բանին բարերար:»

Այլ երջապէս երկուսն ալ կը տեսնենք 57 Ա
ձեռագրին մէջ «Փ» նշանաւ ոտանաւորներ: Այս
նշանը չենք գիտեր ինչ կրնայ նշանակել. վասն զի
«ԽԶ» «ԳԲ» եւ «ԶՔ» նշաններէն եւ ոչ միոյն
հետ շփոթութիւն կրնայ ըսուիլ ըստ ինքեան: Սա
ստոյգ է՝ որ այս նշանը կրող կտորին մէկը վերը
յիշուած «ԱՅ իմ աննըման սուլթան» ոտա-
նաւորին մէկ տունն է, որ կը սկսի «Անգնեալ ի
կառս երիվարաց» բառով¹, եւ զոր թ. 90 Գ, եւ 68
ունին անանուն, իսկ Անեւտկոյ թ. 1259 «Գրիգո-
րի» կ'ընծայէ: Երկրորդ կտորը կը սկսի «Այդ չէ
ծառայ քան թէ պարսիկ»², բառերով, զոր նոյնպէս
ունին թ. 90 Գ եւ 68 առանց որեւիցէ անուան:
Այս խնդիրը կը մնայ ուրեմն անլոյծ: —

Նոր եւ մեծ, եւ այն՝ բուն Բնագրին նկատմամբ
Խճագրո-ւի-ն չգտանք ցայս վայր. բայց թէ նաեւ
այս կերպարանափոխութիւնը կրած են Աարուց Ա-
ղեքսանդրի ինչ ինչ ձեռագիրք՝ կը տեսնենք առա-
ջիկայ մասով: Բայց որովհետեւ այս ձեռագիրք ու-
րոյն Խո-ճ մը կը կազմեն՝ պէտք է նաեւ ծանօթ
հայ ձեռագրաց վրայ կարեւոր քանի մը տեղեկու-
թիւններ տալ եւ ասոնց այլեւայլ ցեղերը կամ
Խճերը զանազանել:

¹ թ. 57 Ա. էջ 75: Հմմտ. 90 Գ. թղ. 111a, 5 եւն:
թ. 68. թղ. 216b, բ:

² թ. 57 Ա. էջ 63: Հմմտ. 90 Գ. թղ. 97a—b: թ.
68. թղ. 212a, ա — b, ա:

5.

Հայկական ձեռագիրք եւ իրենց կրած այլաշոռ-
թիւնքը :

Ստոյն - Վալիսթեյնայ Հայ բնագրին ձեռագիրք երկու գլխաւոր խումբ կը բաժնուին՝ ընդարձակ եւ Համառօտ : Առաջինք թէեւ ունին այլեւայլ ստորաբաժանում, բայց աւելի հաւատարիմ մնացեր են հին նախաբնագրին : Վերջինքս ըստ բուն ընդարձակութեան բառիս՝ նոր խմբագրութիւն են : Ասոնց վրայ կարգաւ կը խօսինք ըստ կարեւորյն Համառօտ :

Վենետիկոյ տաս ձեռագրաց վրայ սա տեղեկութիւնը կու տայ հրատարակիչը¹ : Տաս ձեռագիրներէն եօթն ընդարձակ խմբէն է : Ասոնց միայն հինգ հատին թուականը կը դնէ այս տարիները²՝ ԶՀԵ (1526), ՌԿ (1611), ՌՃԺԲ (1663), ՌՄԼԵ (1788) եւ ՌՄԿԳ (1814) : Ընդարձակներէն մին՝ ամէնէն ընտիրն՝ առնուած է հիմն հրատարակութեան եւ նշանակուած Բ տառով (= Բնագիր տպագրութեան) : Երկու ուրիշ ձեռագիր ալ՝ որոնք բաւական փոփոխութիւն կրած են, նշանակուած են Ե (= Երկբայական) եւ վերջապէս երրորդ մ'ալ Ս տառով (= Ստոյ օրինակ) իբր ամէնէն աւելի այլայլեալ : Համառօտք նշանակուած են Հ, որոնց «նորագոյնը» ՌՃԺԳ (1665) թուականը կը կրէ : Հրատարակութեան մէջ այս համառօտութեամբք շատ մը կարեւոր ձեռագրական տարբերութիւններ նշանակուած ըլլալով՝ քիչ շատ այս ձեռագրաց իրարու հետ ունեցած աղերսը կրնանք կշռել : Միայն ցաւալի է՝ որ տարբերութեանց մէջ

¹ Պատմ. Աղեքս. Յօջր. 10—12 :

² Ինչպէս պիտի տեսնուի այս թուերէն ոմանք չեն համաձայնիր Ա. Հ. Յովհաննու Թորոսեան Արդապետի տուած թուականներուն հետ. թէ որն է ճշգրտոյնը՝ այժմ որոշել չենք կրնար :

ոչ թէ առանձին ձեռագիրք զատ զատ նշաններով որոշուած են, այլ յընդհանուրն գրուած “Մի Օր.” “Երկու Օր.” եւն: Այս պարագան շատ կը նուազցընէ հրատարակութեան արժէքը. այնպէս որ բաց ի Բ եւ Ս համառօտութեամբ նշանակուածներէն՝ միւսները չենք գիտեր շատ տեղ թէ ո՞ր ձեռագիրները կ’ակնարկեն:

Բ տառով նշանակուածն է ամէնէն ընտիր ձեռագիրն, որ է Վենետիկոյ Թ. 424: Անթուական է ձեռագիրս, (ըստ հրատարակչին Ժ. Գ. դարու,) գեղեցիկ բոլորգիր, “ընտիր յոյժ, գործ ճարտար գրչի,¹” եւ մէկ գրչէ ելած, “բաց ի սեւագիր ծանօթութիւններէ կամ բացատրութիւններէ պատկերաց’ որ նոյն իսկ պատկերաց շուրջը կամ քովը գրուած են:” Անշառուեցւոյն ոտանաւորք գրուած են կարմրաւ պատկերաց երեսը, որ գրեթէ ամէն երկու էջ կը գտնուին: Նիւթն է հին հաստ եւ ուղորկեալ թուղթ. (թուղթք 129. մեծութիւն՝ 29 × 18 սանդիմեդր. գրութիւն՝ միասին 21 × 14 սանդ. տողք՝ 33—34:) Ըստ տեղեկութեան, զոր կու տայ Մեծ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, սկիզբէն 6—8 եւ բուն մարմնէն 10—12 թուղթ պակաս է եւ կամ մեծաւ մասամբ պատռած: Այս պակասները կը գտնենք արդեամբք նշանակուած հրատարակութեան մէջ, ուր բաց ի մանր պակասներէ՝ կան նաեւ մեծամեծ կտորներ եւ էջեր անգամ²:

Բնագիրս ընտրեւագոյն եւ “զգուշաւոր հարադատութեամբ պատկառելի,” է. բայց այս՝ միայն համեմատութեամբ միւսներուն: Պիտի տեսնենք որ

¹ Պատմ. Աղեքս. Յռջբ. 11: Ձեռագրիս գրիչն է “Ներսէս սարկաւազ,” Տես վերը՝ էջ 87 Ծն. 1:

² Պակաս կայ փոքր՝ Ժ. 2, էջ 9, 25. ՄԺԲ, էջ 131, 7. ՄԶԵ, 186, 4 եւն: Թուղթ մը կը պակսի՝ ԿԵ (հմմտ. էջ 31, Ծ. 1.) տասուերկու տող՝ ՃՂԲ (էջ 108, 11—22.) ամբողջ ՃԻԳ եւ ՃԻԴ հատածները (էջ 61, 1—63, 6.) հատած մ’ալ ուրիշ տեղ (հմմտ. էջ 181, Ծ. 1.) ՄԶԳ (էջ 184, 25—185, 10.) ՃԶԵ (103, Ծ. 4) եւն:

աղաւաղմանց մեծ խումբ մը կը գտնուի նաեւ այս բնագրին մէջ: Առ այս բաւական է նաեւ միայն դիտել Բ տառով նշանակուած այն «խանդարեալ» կամ «անբնթեռնի» տեղերը ճշգիւ հոն՝ ուր իրմէ ուղիղ ընթերցուած կը փնտռէինք միւսներն ուղղելու համար: Ճիշդ այսպիսի շատ տեղեր կը լքանէ զմեզ Բ բնագիրը²:

Եթէ միտ դնենք այս կէտերուն՝ կը տեսնենք որ շատ չափազանց է այն հնութիւնը, որ կը տրուի այս ձեռագրին, զոր ԺԳ դարէ կը դնէ հրատարակիչը: Նաեւ անկարելի է այս՝ վասն զի Բ Աեչառուեան խմբագրութենէն է ստուգութեամբ: Մանաւանդ թէ պէտք ենք ըսել այս տխուր ճշմարտութիւնը՝ թէ բոլոր ընդհանուր օրինակք Աենետկոյ եւ Աիեննայի, (— որչափ ինծի ծանօթ է նաեւ այլք —) ուստի նաեւ Բ (Թ. 424) յետկեչառուեան Ռէ օրինակէ մըն են յառաջ եկած: Շատ կէտեր աներկբայ կ'ընեն այս կարծիքը:

Կարելոր նշան մըն է առ այս նախ՝ որ ճիշդ այն պակաս եւ աղաւաղ կտորները, զոր կը գտնենք Բ (424) օրինակին մէջ, նոյն չափով կը գտնուին նաեւ բոլոր ընդարձակ օրինակաց մէջ: Զոր օրինակ ՃԻԲ հատածէն սկսող մէկ ամբողջ թուղթ պակասը՝ կէտ առ կէտ նոյն է բոլոր օրինակաց մէջ, որոնք կը կարդան այս տեղ միաբան. «Երանի է ձեզ՝ որ դիպեցայք այնպիսի քարոզի Հոմերոսի. (պահա) կորուստ մասնեցելոց ի սովոյս, այլ զմակեդոնացիս այժմ ուր կարացից գտանել³:» Այս մի միայն կէտը կրնայ ցուցընել՝ որ ոչ միայն ընդարձակ օրինակք,

¹ Հմմտ. Պատմ. Աղեքս. ԼԵ, էջ 18, Ծ. 1. ուր օրինակք «մարական», անհետեթեթ բառը կը դործածեն՝ փոխանակ «եդիպտական», — ԶԳ, էջ 39, Ծ. 3. այլք «կարթառոն», կամ «կարթակոն», փոխանակ «կարքեդոն», — ՃԼԴ, էջ 73, Ծ. 1. այլք «փահլաւանն», ռամիկ բառը, — ՄԹ, էջ 127, Ծ. 3. այլք «ի լոյս անցանել», կամ «անցուցանել» փոխանակ՝ «ի լոյլ անցանել», եւն եւն.

² Պատմ. Աղեքս. ՃԻԲ—ՃԻԴ, էջ 61, 1—63, 6: Հմմտ. 90 Դ, 69a, 23 եւ 69b, 6: 57 Ա, էջ 42:

այլ եւ Սոոյ օրինակը մէկ աղբիւրէ մըն են. ուստի եւ Սոոյ օրինակին ցուցուցած տարբերութիւնքն հին ուրոյն խմբագրութիւն մը չեն ենթադրեր: — Նոյնպէս է ՃՂԲ հատածին այս խօսքը¹. “Այր աշտարակ . . . եւ ի վերնում յարկին կայր յոսկիոջ աւաղ (պակաս): Եւ լուեալ նոցա Աղեքսանդրի” եւն: Հոս մինչեւ անգամ բառը կիսատ մնացեր է, վասն զի պիտի ըլլայ “յոսկիոջ աւաղանէ եւ ապակի պատեալ” եւն: — Ամբողջ ՄԶԳ հատածը պակաս է բոլոր ընդարձակաց մէջ² Հոս Թ. 57 Ա նշանակեր է. “Գրած է յօրինակն թէ թուղթ է անկել, նա ի տեղն թողաք.” իսկ 90 Գ եւ ոչ իմացեր է պակաս ըլլալը:

Այսպիսի տեղեր կրնայինք շատ յիշել, եթէ տեղերնիս ներէր: Համառօտութեան համար զանց կ'ընեմ յիշել նաեւ շատ մը նմանօրինակ թերի, աղաւաղ եւ յաւելուածաւոր տեղերը, որոնք զարմանալի ճշդութեամբ կէտ առ կէտ կը գտնուին բոլոր այս ձեռագրաց մէջ, եւ միեւնոյն աղբիւրը կը նշանակեն³:

¹ Պտմ. Աղեքս. ՃՂԲ, էջ 108, 11—22: Հմմտ. 90 Գ 116b, 23: 57 Ա, էջ 79:

² Պտմ. Աղեքս. էջ 184, 25—185, 10: Հմմտ. 90 Գ, 235a, 1: 57 Ա, էջ 135: Տես նաեւ Պտմ. Աղեքս. էջ 9, Ծ. 1 եւ 186, Ծ. 1 եւն եւն:

³ Օրինակի համար ամէնքը միաբան կ'ըսեն (ՃԱ, էջ 49, 6.) “Իսկ արքայն խնդրէր թէ ընդ որ ճանապարհս մտցէ եւ առցէ զծուրացիսն. քանզի յիմարութիւն վարկանէր.” Շատ հին աղաւաղութիւն մըն է այս անիմաստ խօսքը, որմէ մէկ երկու բառ դուրս ինկեր են. վասն զի Α կ'ըսէ. “Αλογον γὰρ ἡγεῖτο αὐτῶν τὴν ἡτίαν. (քանզի յիմարութիւն վարկանէր զկոտորած նոցա: — Ղ, էջ 42, 28 կ'ըսեն ամէնքը. “Ի սարապեան տաճարին, յորում էին դրօշեալք գիրք նուիրականք աստուածայինք. եւ հրաշալի ոտք քաշէ.” Շատ հին է նաեւ այս վերջին անիմաստ խօսքը, զոր չունին ABCV. — Բ եւ երեք այլ օրինակ (ուրեմն անշուշտ Թ. 1259, 1390 եւ 1538) եւ 90 Գ եւ 57 Ա կը գրեն դարձեալ (ՄԿԳ, էջ 173, Ծ. 1) “գային ի հանգիստ.” եւ “ի հանգիստ անցանելով.” փխնկ “ի հանգէս.” Այս նորանշան ընթերցումն ունին ուրեմն ամէն ընդարձակք: Նման օրինակներ կը գտնուին շատ յաճախութեամբ: — ՄԾԸ, էջ 169, 13 ամէնքը կ'ըսեն. “Էր

Երկբայական օրինակք՝ յիշուած պակասներէն վերջին երկուքը շունին, բայց ունին առաջինը: Ասկէ կը հետեւի՝ որ մէկ կողմանէ ընդարձակաց հետ սերտ կապ ունին Երկբայականք, միւս կողմանէ իրենց նախաբնագիր օրինակն աւելի կատարեալ էր քան ընդարձակացը: Նոյնպէս են նաեւ Համառօտք, որ առաջին (էջ 61—63) եւ վերջին (ՄՁԳ) պակասներն ունին. բայց նաեւ ասոնց մէջ պակաս է երկրորդը (էջ 108, 11—22.) ուստի եւ այս կտորին կորուստը շատ հին է, եւ գուցէ անդառնալի: — Այսպէս կամ այնպէս այս գլխաւոր խմբեր կը գտնուին հայ ձեռագրաց.

1. Ընդարձակ օրինակք՝

ա) Սովորական ընդարձակք.

բ) Սոյ օրինակ.

գ) Երկբայական օրինակք:

2. Համառօտ օրինակք:

Սակայն այս բաժանումն միայն յընդհանուրն ճիշդ է. առանձնական օրինակք իրարմէ բաւական տարբերութիւն կը ներկայացընեն. եւ ընդհանրապէս ծանօթ ձեռագրաց գուցէ եւ ոչ մին միւսներէն օրինակուած է ուղղակի:

Ընդարձակ սովորական օրինակաց կարգէն են Վենետիկոյ՝ Թ. 1259, 1390 եւ 1538: Առաջինն որ

աստանօր եւ Գաւառ արուեստն յարմարականքն աւ որ ինքնին հարեալ լինէր: Գարաւոր գրչի անհետեւութիւն սխալ մըն է այս: Α է ην δὲ καὶ ἐνταῦθα ἡ Γλαύκου τέχνη, ἐναρμόνιος λύρα αὐτομάτως κρουομένη. (էր աստանօր եւ Գաւառ արուեստն՝ յարմարականքն աւ, որ ինքնին հարեալ լինէր: Հայկազնեան բառագիրքն այս աղաւաղ բառն «Գաւառաց», ձեւով առած է իբր = գավին կամ վին: — ՄԾԸ, էջ 167, 13 ամէնքը. «տարաւ ոսկիս հազար եւ հինգ հարիւր հարիւր (այլք՝ միւս, միւս) որ է դրամ մի: Այս յաւելուածը շատ հին է ուրեմն, ինչպէս նաեւ սա հետեւեալը. (անդ, էջ 168, 10.) «սովաւ դտաք զԱրեգ քաղաք. ինչ այսպէս ինչ ինչ աւելի:» Հարկաւ այս յաւելուածը «Պղնձէ քաղաք», վէպիկին հայ թարգմանութենէ ետքը մտած է բնագրին մէջ: Այսպիսիք ուրիշ շատ կան:

ընտրութեամբ եւ գրութեամբ շատ նման է Թ. 424 ձեռագրին՝ բոլորգիր գեղեցիկ գրութիւն մըն է թղթի վրայ. (Թուղթք 131. մեծութիւն՝ 21×15 սանդ., երկսիւն գրութիւն՝ $14, 5 \times 10$ սանդ., տողք՝ 24:) Գրեթէ ամէն էջի վրայ դատարկ տեղ թողուած է նկարի համար: Սկզբան 10 էջ եւ մէջն ալ տեղ տեղ կը պակսի, եւ յէջ 111 գրուած է. «Յայսմ վայրի պատմութիւնս կու շփոթի. ոչ գիտեմ թէ թուղթ է ընկեր եւ գրած օրինակ այսպէս էր:» Անթուական է ձեռագիրն, զոր գրած է ոմն «Յակոբ գրիչ» (ըստ յիշատակարանի՝ յէջն 227:) — Սոյն ձեռագրի հետ կապ կ'երեւայ թէ ունի թերեւս 1695ին գրուած՝ Ալեանաքեան օրինակը¹, թէպէտ որոշ վճռոյ մը բաւական նիւթ չունինք առջեւնիս:

¹ Մեծապ. Եղուարդ Էֆ. Ալեանաքեան հաճած է ինքնակամ յղել հետեւեալ տեղեկութիւնն իւր ձեռագրին վրայ: «Գրատունս զարդարող 6—7 հատ ձեռագիրներէս մին . . . Հռիփ-է մէջ քանիցս յիշուած «Աղեքսանդրի վարուց», պատմութիւնը կը պարունակէ: Այս ձեռագիրն՝ որ երբեմն նօսար գրով եւ երբեմն երկաթագիր գրուած է, կը պարունակէ բաց ի վերոյիշեալէն՝ Մեկնութիւն պատարագի, 20—30 էջէ բաղկացեալ Մարդակազմութիւն մը, Տարեցոյց եւ Պատմութիւն Պղնձէ քաղաքի: — Գալով թուականին խնդրոյն, մատեանս յատուկ յիշատակարան մը չունի, թէ-եւ թուղթ ալ պակաս չէ. ուստի իւրաքանչիւր էջ աչքէ անցուցի եւ գրութեան մ'ընթացքին մէջ սա ձեւով (ճիշդ) չորս տառերուն հանդիպեցայ, եւ որովհետեւ այս տառերն երբեք յարաբերութիւն չունին գրուած նիւթին հետ, ուստի կրնանք հետեւցընել ասկից՝ թէ 1695ին գրուած ըլլայ, եւ անուս գրչագիրն տառը սխալմամբ ետեւը գրած է: . . . Այդ պատմութիւնը 167 էջ տեղ կը գրուէ (չմոռնանք ըսելու՝ թէ գիրքն երկիջեան է.) բայց դժբախտաբար սկիզբէն 4 երես, այսինքն՝ երկու թուղթ պակաս է: Յիշատակարանը հետեւեալն է: . . . Աստ կ'աւարտի Պատմութիւնն եւ յիշատակարանը:» — Օրինակուածն է Կեչառուեցւոյ Խաչատրոյ յիշատակարանը. (տես վերը՝ էջ 88:) Ձեռագրիս ընթերցուածը համեմատ է Թ. 424 բնագրին: Նշանաւորն է այն՝ որ նաեւ այս Կեչառուեան օրինակը «զաքարեան» խմբին յատուկ սա նշանակալից խօսքը՝ «գրեցի իմով ձեռամբս ռիֆ-է-է հնոցն» կ'ընթեռնու, զոր ունէր նաեւ Թ. 1259: Ուստի կ'երեւայ թէ այս օրինակը Թ. 1259ին հետ սերտ նմանութիւն ունի:

Ընտիր օրինակ մըն է նաեւ Թ. 1390, թէեւ նորագոյն գրչութիւն. վասն զի գրուած է 1814 ին ի «Փօթիշան», ինչպէս կ'իմանանք իւր յիշատակարանէն¹: Ամբողջն է 65 թուղթ. (մեծութիւն՝ 22×17 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ $18,5 \times 15$ սանդ. տողք՝ 26:) Պինդ եւ անողորկ թղթի վրայ գրուած այս օրինակը կրնար գուցէ նախակէշառուեան օրինակէ մը գաղափարուած կարծուիլ. վասն զի Աւշառուեցւոյ ոտանաւորք կը պակսին, եւ հազիւ քանի մը հատ «յետոյ գտեալ» աւելցուցեր է գրիչը, ինչպէս տեսանք: Սակայն այս պարագային ուրիշ մեկնութիւն պէտք է տալ. վասն զի ամենայն նկատմամբ ձեռագրին բուն բնագիրը յետկէշառուեան օրինակ մը կ'ենթադրէ: Բաց ի ձեռագրիս վերջն եղած այբուբենական ցանկէն՝ կը գտնուի նաեւ «մեծ ոտանաւոր մը Աղեքսանդրի վրայ, 5—5—5 չափաւ, անիմաստ եւ լի վրիպակօք. անշուշտ օրինակողը կամ ձեռագրին գրողը յօրիներ է, վասն զի բնաւ ուրիշ ձեռագրաց մէջ չի գտնուիր:»

Ընդարձակաց կարգէն՝ յոռի նօտրագիր եւ Աւշառուեցւոյ ոտանաւորաց հետ խառն գրութիւն մըն է Թ. 1538. (թուղթք 172. մեծութիւն՝ $21 \times 13,5$ սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 16×9 սանդ. տողք՝ 27—28:) Միջակ հաստութեամբ եւ անողորկ թղթէ այս ձեռագիրն ընդարձակ յիշատակարան մ'ունի, որ «բաց ի շատ մը զրոյցներէ եւ նորանշան դէպքերէ՝ կ'իմացընէ որ գրուած է ՌՄՃԲ (գուցէ՝ ՌՄԾԲ 1803. կամ թերեւս՝ ՌՄԺԲ = 1763) թուականին՝ Հնդկաց «Բանկալայ Սէփտապատ», կոչուած

¹ «Գրեցաւ գիրս Աղեքսանդրի աշխարհակալի ի վայելումն եւ ի գործածութիւն ազնուազարմ պատուարժան Աղաչայ Աստուածատրի Պըյըքլեան, իմնիւ եւ սրբադրութեամբ մանկավարժ տիրացու Կարապետի Ֆէհրատեան, ձեռամբ եւ աշխատանօք յետնեալ եւ շնչին Սահակիս Աստուածատրեան. կարողութեամբ եւ շնորհիւ Տեառն Յիսուսի, յանդ ելեալ եւ ի յաւարտ հասեալ: 1814 թիւ Փրկին. ի 23 Ապրիլի. ի Պուղտանու դաւառի. ի Փօթիշան քաղաքի:»

քաղաքը, եւ գրիչն է Յովհաննէս վարդապետ նուիրակ Էջմիածնի¹:

Այս ձեռագրաց բուն բնագրին վրայ քանի մը գիտողութիւնք կը տեսնենք՝ երբ մեր Մատ. 90 Գ ձեռագրի վրայ խօսինք: Բաց աստի Ապրիսթենեայ հրատարակութեան մէջ քիչ շատ նշանակուած են այս երեք ձեռագրաց ընթերցուածքը. վասն զի ուր «Երեք 00», «20րո 00», «սյլէք» կամ «00» նշանակուած է՝ ապահովութեամբ այս երեքն ի միասին պէտք է հասկընալ:

Այս տեղ պէտք չենք մոռնալ նաեւ Պասմաճեան Բ օրինակը, որ է Իւսկիւտարի Ս. Խաչ Թանգարանի Թ. 310 ձեռագիրը. (... 46² թուղթք. մեծութիւն՝ 14×10, 5 սանդ. գրութիւն՝ 10×6 սանդ. տողք՝ 19:) Նօտրագիր թղթեայ այս ձեռագիրը դժբախտաբար պահասաւոր է սկիզբէն եւ վերջէն. բայց վերջը մէկ թուղթ մը միայն կը պահուի, ուր գրուած է եղեր թէ ծով ձգուած է ձեռագիրս, որպէս զի ազատուի: Գոնէ այս կը պատմէ գրքին սկիզբն եղող ծանօթութիւն մ'օտար ձեռքէ³: Յաջորդ թղթին վրայ նոյն գրչէն գրուած է հետաքրքրական տեղեկութիւն մը, զոր կը գնենք հոս ամբողջ: «Հղօրանուն եւ յաղթ համբաւ արքային

¹ «... Գրեցաւ ՌՄՃԲ (թուականին) ձեռամբ իմով ի յերկիրս Հնդկաց ի Բանկալայ քաղաքն ի Սէփտապատ կոչեցեալ եւ յամսեանն յունվարի ԺԲ յօրն սուրբ Սարգսի պահոց շորեքշաբաթի սրբոյ Էջմիածնի անարժան նուիրակ Յովհաննէս վրդապետէս (վարդապետէս):»,

² Այս թուոյն նկատմամբ գիտել կու տայ Մեծ. Ա. Պասմաճեան՝ որ հարիւրաւորը մոռցուած է նշանակել: Եթէ փոքր 120 չըլլար ձեռագիրը՝ ապահովութեամբ կրնայինք «146», թուղթ գրել:

³ Գրուածքն այս է. «Բայց զայս գիտենալ պարտի՝ զի սորա վերջն մէկ թուղթ կայր անկեալ, սակայն գրեալն այն էր թէ զսա պատատեալ միով իմիք. եւ ի ծովն արկեալ. զի մի անկցի ի ձեռս մարդոց տկարաց, պատմութիւն հղօր աշխարհակալ արքային այնմիկ, վասն այսորիկ թուղթն թխացեալ, եւ ծիրն ոմն ոմն տեղիս է եղծեալ:» — Ինչպէս կը տեսնուի, երկու յիշատակարաններս ալ լեզուի խեղճութեամբ նշանաւոր են, մանաւանդ այս փոքրիկը:

Աղեքսանդրի պատմագիրքս՝ որ ցանկալի է բազմաց,
 դաի ի մօտն Գանձակեցի տիրացու Մատթէոսի որ
 ի հօր հօրէ Տէր-Մատթէոս անուն քահանայէ
 մնացեալ իւր յիշատակ. եւ է . . . աք իւրն հետ
 սիրելի իբրեւ հայր որդի կամ իբրեւ եղբայր: Ցան-
 կացեալ եղէ սորա, սակայն եւ էր ինձ փոքրիկ ժա-
 մագիրք մի մագաղաթ եւ ոսկեղօծ բոլորագիր, ծաղ-
 կեալ սքանչելի՝ պատկերօք, ոսկւով եւ լաճիվէր-
 տով, զոր ի օրհնողէն իմմէ Նիկողայոս վարդապետէ
 հանգուցելո ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, տեսի
 նորա մօտն զայն եւ խնդ(ր)եցի ցանկացեալ: Նա
 խնդրեաց թէ զուռուշ գին, եւ ես ետու գրչի Նա-
 րեկ մի եւ Աղաթանգեղոս պատմագիրք մի. եւ առի
 դժամագիրքն զայն ի ՌՃՄԳ (անշուշտ՝ ՌՃԿԳ=
 1714) սեպտեմբերի թԳ. վայելէի մինչեւ ի ՌՃՁԸ
 (=1739) հոկտեմբերի թԲ: Ընդ այսմ ամի այս
 տիրացու Մատթէոսի Գանձակեցւոյն հետն չուեալ
 էաք Ըստամպօլայ ի ծովն Պօնտոսի գէպ ի Սամսոն.
 անդ ելանել ոչ կարացաք վասն ալէկոծութեան.
 Ամասրա անուն երկիր մի՝ որ հիմնարկեալ զարմա-
 նալի Ամասիա կայսեր, անդ կացեալ աւուրբք եր-
 կու՝ անտի նաւեցաք ի Սընապ, որ ասեն թէ Սեմա
 որդւոյն Նոյի է հիմնարկեալ, եւ նա եւս զարմանալի:
 Ապա անդ կացաք զաւուրս Զ եւ անտի նաւեցաք ի
 Սամսոն, որ հիմնարկեալ ասեն Սամսոնի նահապե-
 տին: Այսքան ժամանակս սիրեցեալ եղաք եւ
 հացակից ընդ այս տիրացու Մատթէոսի Աէնճէցւոյ,
 նա տեսեալ իմն ժամագրդի եղելոյ իւր անձինն
 վայելման², եւ ես մեղաւորս եղէ սորա ցանկացեալ.
 Ընդ միմեանս փոխեցաք, եւ եդի յիշատակ յետ իմն
 երիցակնոջս Փամպուխին եւ որդւոյս Սաղաթիէլին
 հոգոյն. վայելողքդ ասէք Աստուած ողորմի: Գրե-
 ցի ի Մարզըւան:»

¹ Գրուած էր «ըսեղի», համառօտութեամբ:

² Ճիշդ այսպէս յօրինակին:

Ասկէ յայտնի է որ 1713էն յառաջ գրուած է ձեռագիրս, որուն սկիզբը պակսելով՝ կը սկսի այսպէս. «... կանն. զարժանաւոր խրատն ընկալեալ. լինէր եւ պատկազգեատու թիւնք. ընդ բոլոր Մակեդոնացիս. եւ ընդ Պաղղէ եւ ընդ Թրակէ. եւ ընդ այլ ազգս լինէին:» Ուրեմն կը սկսի Իէ հատածին վերջէն (էջ 14, 28:) Բայց որչափ աղաւաղու թիւնք այս քանի մը տողի մէջ¹: Որչափ կ'երեւայ շատ ընտիր գրչու թիւն մը չէ այս ձեռագիրը:

Էջմիածնայ մատենադարանը գտնուած չորս ձեռագրաց² նկատմամբ դժբախտու թեամբ անկարելի եղաւ տեղեկու թիւն առնուլ, ուստի եւ չենք կրնար որոշել՝ թէ որ տեսակէն են նոյն ձեռագիրք: Գուցէ զարմանալի երեւայ՝ որ նաեւ այս ճօխ հաւաքածոյից մէջ հնագոյն գրչու թիւններ չկան Աղեքսանդրի Վարուց, եթէ 1863 էն ետքը նոր մտած չըլլան:

Քիչ մ'աւելի ընդարձակ կ'ուզենք խօսիլ մեր Մատ. Թ. 90 Գ գրչագրին վրայ: Երկմասնեայ, ուստի եւ երկու գրչի գործք է այս ձեռագիրը, որ թղթեայ նօտրագիր գրչու թիւն մըն է. (թուղթք՝ 325. մեծութիւն՝ 17×12 սանդ. գրութիւն միասին՝ 12×7 , 5 սանդ. տողք՝ 23:) Վերջին մասն է Սիրաք եւ Բառարան մը՝ գրուած Կ. Պոլիս 1696—

¹ Բնագիրն է ըստ Թ. 424. «Եւ մանկանն զարժանաւոր խնամս ընկալեալ լինէր. եւ պատկազգեցու թիւնք ընդ բոլոր Մակեդոնիա ընդ Պելլէ եւ ընդ Թրակէ եւ ընդ ազնիս լինէին:»

² Հմմտ. Մայր Յուցակ, Տփղիս, 1863, էջ 189: — Թ. 1708. «Պատմութիւն մեծին Աղեքսանդրի՝ քառածալ նօտրագիր գրեալ ի թղթի ի քաղաքն Կաֆայ ի Գրիգոր արեղայէ ի թուին Հայոց ՌՄԵ (= 1756.) ... ունի զյիշատակարան ի մէջն:» Կան նաեւ վեց ուրիշ կտորներ: — Թ. 1709. «Նոյն՝ քառածալ նօտրագիր գրեալ ի թղթի ի Յակովբայ երիցէ ի թուին Հայոց ՌՃԳ (= 1655) ... ունի զյիշատակարան:» Չորս ուրիշ կտորներ ալ կը յիշուին: — Թ. 1710. «Նոյն՝ ի հեղինակէ շունի զյիշատակարան:» — Թ. 1711. «Նոյն՝ ութածալ նօտրագիր ի Մարգարէ ի թուին Հայոց ՌՄԺԶ (= 1767.) ունի զյիշատակարան:»

97 տարիներ¹ Գաբրիէլ անուն գրող եւ նկարող անձէ մը, ինչպէս յիշատակարանք կը ցուցնեն: Բայց առաջին մասը՝ Սուտ-Ալիսթենէս (ԹՊ. 1—243) Հնագոյն է եւ ուրիշ անձէ մ'որ անծանօթ մնացած է: Գրութիւնս շատ նկարներով զարդարուած է, բայց ասոնք հին գրչէն չեն, այլ յետոյ նկարուած յիշեալ Գաբրիէլէն 1694ին²: Այս երկրորդ գրիչն շատ մը պակաս թղթեր նոր գրեր լրացուցեր է,³ բայց առանց ըսելու թէ ինչ օրինակէ առեր է: Այսու ամենայնիւ դեռ եւս 13 թղթէ աւելի կը պակսի ձեռագրէս⁴: Չեռագիրս ստացուածք եղած է նաեւ Յովհաննէս Պատրիարքի 1802ին⁵:

Ընդարձակաց կարգէն եղած այս ձեռագիրը շատ զգուշաւոր գրչէ մ'եղած կ'երեւայ, որ լաւ տեսած է մինչեւ անգամ ականյայտնի անհետեւ թերթ սխալները հաւատարմութեամբ օրինակել⁶: Ասով ըսել

¹ Սիրաքայ գրքէն ետքը (ԹՊ. 312b) կը գրուի. «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ գրքոյիս շնորհօքն Յիսուսի թմին. ՌՃԽԵ (1696). ամսեանն Գեկտեմբերի. ի քաղաքն Առատանդնուպօլիս. ընդ Հովանեաւ սրբոյն Գեորգայ զօրավարին . . .», — Բառագրոց վերջը (ԹՊ. 325b, ա) կը յիշուի թէ «Գրեցաւ եւ աւարտեցաւ. բառացոյցս. ի թմին Հայկականի. ՌՃԽԶ. (1697). յունվար ամսոյ օրն ուրբաթ . . .»:

² ԹՊ. 4b կը գրուի. « . . . Յիշեալիք ի Քրիստոս զգծողս եւ զնկարող պատկերացս զչնչին Գաբրիէլս. եւ զճնօղսն իմ զՄարկոս ծաղկարարն: Քանզի Աղէքսանդր գրքի գիրն «—բէշ մարդ է. եւ զայլսն որ տեսանէք մեր է . . .», — ԹՊ. 70b—72a էջերու ներքեւ նշանակուած է նկարաց ժամանակն այսպէս. «Եղեւ պատկերաց նկարումն գրք (պատկեր) Ըստամպօլ. ՌՃԽԳ (1694) թմին», — Միայն ճակատն (ԹՊ. 8a) կայ խորան, լուսանցազարդ եւ զարդագիր՝ գունաւոր:

³ Նոր գրչէ են՝ ԹՊ. 1—4, 13, 24, 93, 105, 114, 127, 133, 233—236: Բոլորովին նոր գրչէ մըն է՝ ԹՊ. 71:

⁴ Պակաս են թղթեր այս թղթերէն ետքը՝ ԹՊ. 28, 30, 48, 79, 108, 110, 130, 131, 203, 211, 212 եւ ԹՊ. 104 եւ 244:

⁵ Կնիքը դրոշմուած է՝ ԹՊ. 5a եւ 243b:

⁶ Մեծ կոյտ մը կայ այսպիսի սխալ ընթերցմանց, ուր ամէնքը միաբան են. զոր օր. ԹՊ. 48a, 21. «չիշակոյտ» փխ. «չեղջակոյտ», (= 57 Ա, էջ 28, 4) — ԹՊ. 58b, 11. «զկարասիս եւ զերկիրս», փխ. «զկարասէկիրս», (= 57 Ա, էջ 36, 6) — ԹՊ. 69a, 6. «զոհեւ ետուր» փխ. «զոհեւ եք-

չենք ուղեր որ բաւական մ'ալ ինքն չէ աւելցուցեր իւր կողմանէ անմտադրութեամբ¹ : Ի մասնաւորի կը տեսնուին շատ մը թերի եւ անկատար նախագա-
սութիւններ², որոնց անշուշտ մէկ մասը գրչին՝ միւսը
նախագաղափարին պէտք ենք ընծայել :

Ընթերցուածոց կողմանէ նաեւ սխալներու
մէջ զարմանալի միաբանութիւն կը տեսնուի Թ.
424ի եւ այլոց հետ, մանաւանդ ուր 00 նշանա-
կուած է³, (այսինքն՝ ուր ամէն բնդարձակք միա-
բան են) : Այս միաբանութիւնը կը տեսնուի նաեւ
շատ մը աւանդակաւ բացատրութեանց եւ նորանշան
ընթերցուածոց մէջ : Բարեբախտութեամբ քիչ են
այսպիսի տեղեր⁴, որով գրութեան ընդհանուր նկա-
րագիրը պահուած է :

տուրի., (= 57 Ա, 41, 22) — Թղ. 96a, 7, «արարած ա-
սի», փխ. «Արածանի», (= 57 Ա, 61, 14) եւն. եւն. :

¹ Սխալմանց անթիւ կոյտին օրինակ ըլլան հետեւ-
եալք : Թղ. 8b, 8. «երկաթով», փխ. «երթալով» — Թղ. 25a,
2 «վտանգէն» (վտակէն.) 25b, 8. «տար տոր», (տայ՝ զոր.)
27b, 3. «զալաֆեալ թռչակն», (զառաքեալ . . .) 31a, 11.
«ի վերայ ճաշակելոց բանից», (ճառելոց.) 31b, 14 «տե-
սանելն որումն որդիս եւս», (նոր ոմն Ողիսեւս.) 200a, 15.
«գառաքօլք, ցուաքսեօք», (գառապղօք, ցուպք սեալք.)
74b, 12. «գալ տունին ծնաւ», (գաղտունն . . .) 148b, 1
«հարկաւորեցուցանել քեզ», (հարկաւոր է ցուցանել քեզ.)
եւն. եւն. :

² Պակաս են սա կտորները : Պտմ. Աղեքս. էջ 71,
Ծ. 1. էջ 49, 1—3 (մինչեւ «ասելով»,) — Պտմ. Աղեքս. էջ
52, 2 «աղաչեմք զքո քաջութիւն», խօսքը պակաս է, որով
եւ անիմաստ է հոս 90 Դ : — Պտմ. Աղեքս. էջ 53, 1 «ընդ
արեգական ծագողի», պակաս, նոյնպէս ՃԻԲ հատածը շատ
թերի եւ աղաւաղ է, զոր օր. չկայ «եւ տեսեալ զՍկա-
մանդրոս գետ ընդ որ վազեաց Աբիւլեւս» խօսքը : Այս
տեղն 90 Դ անիմաստ է :

³ Զոր օրինակ. Թղ. 125a, 1 «նախարարի», փոխա-
նակ «նախարարի», այսպէս Թ. 424 եւ երեք 00. (Պտմ. Ա-
ղեքս. էջ 115, Ծ. 3) — Թղ. 40 եւ 41. «Պոսիրիս», «փո-
սիրական», փոխանակ «Տապոսիրիս», «տապոսիրական» (= 00
եւ 57 Ա. հմտ. Պտմ. Աղեքս. էջ 37, Ծ. 2 եւ 38, Ծ. 1) —
Թղ. 42b, 23 «շուրջ ածին», փոխանակ «յաճին» (= 00.
Պտմ. Աղեքս. էջ 40, 10) եւ այլ շատ նմաններ :

⁴ Զոր օրինակ սա խօսքը. (Թղ. 61a, 14) «Եւ հե-
ծեալ ի ձի ցլապլուխ, եւ ասաց փղահարացն փչել զկռուոյ
փողն զկռիւն նշանակել», (այսպէս նաեւ Հինգ 00 եւ

Բուն բնագրական տարբերութեանց նկատմամբ դիւրաւ կը տեսնուի՝ որ 90 Գ շատ տեղ Բ բնագրէն (Թ. 424) կը խտտորի, եւ կը միաբանի այն տարբերութեանց, որ «2որս 00», նշանը կը կրեն։¹ Աւելի մանր քննելով՝ կը տեսնենք որ այս 2որս օրինակներուն միջէն ի մասնաւորի «Երէք 00»,² ընդարձակաց հետ նոյնութիւն կը ցուցնէ, ասոնցմէ ալ մանաւանդ «Երկու 00»,³ եւ ի վերջոյ «Մի 0», կը միաբանի շատ տեղ՝ մեր ձեռագրին։ Միայն շփոտնալով՝ թէ որ ձեռագիրն է այս «Մի 0», ը-

57 Ա. հմմտ. Պամ. Աղեքս. էջ 57, Ծ. 4.) ուր բուն բնագիրն է. «... հրամայեաց հանկրիճել փողահարացն», եւն։ — Թղ. 67b. «զինչ նշանակէ պատկերի քրանիւն», (այսպէս նաեւ 2որս 00. հմմտ. Պամ. Աղեքս. էջ 60, Ծ. 2.) — Միաբան է «այլ 00», ձեռագրաց (ուստի ամէն օրինակաց՝ բաց ի Թ. 424 էն) այս տեղերը. Պամ. Աղեքս. էջ 73, Ծ. 1. («փահլան», = 57 Ա.) 65, Ծ. 1. («պարսաւանօք», = 57 Ա. փոխանակ «պարսաւորօք»,) 93, Ծ. 2 («հանգիտաստուած», փխ. «հանգիտաստուած»,) 124, Ծ. 1 («բռնել», = 2որս 00 եւ 57 Ա.) դարձեալ «էլէի», (= 57 Ա) փոխանակ «հրեշտակ», (հմմտ. Պամ. Աղեքս. 51, 18. 99, 24. 101, 17, այս ամէն տեղ 90 Գ «էլէի»,) Բոլորովին կղզիացեալ է (Թղ. 66a, 16) «ջաւուս», տաճկերէն բառը՝ փոխանակ «լրուտեւ», (հմմտ. Պամ. Աղեքս. 59, 21.)

¹ Այս նշանակենք Պամ. Աղեքս. հրատարակութեան այն ծանօթութեանց թիւն, որոնց հետ ճիշդ նոյն է 90 Գ, որ են. Պամ. Աղեքս. 32, Ծ. 6. 45, Ծ. 2 («ի պախիս»,) 57, Ծ. 1 («երեսուաւ», = 57 Ա. փխ. «ճակատեցաւ»,) 67, Ծ. 2 («փոքրածին Կիպրոս», փխ. «փրփրածին»,) 68, Ծ. 1 («յարափիշապին», փխ. «յարեան վիշապին»,) 70, Ծ. 1 («աշարաւ», փխ. «աշաւ», ըստ Թ. 424.) 99, Ծ. 1 («ճեղական», = 57 Ա. փխ. «ճեղանակ»,) 113, Ծ. 3 («զթապութն», = 57 Ա. փխ. «զդին», ըստ Թ. 424) եւն։ Հետեւեալ մեծ կտորներն ալ են = 2որս 00, այսինքն՝ Պամ. Աղեքս. 118, Ծ. 1 (տողք 11.) 134, Ծ. 1. 151, Ծ. 1 եւ 3. 183, Ծ. 1 եւն. եւն։

² Այսպէս՝ Պամ. Աղեքս. 25, Ծ. 2 («խառնաժարել», = 57 Ա. փխ. «կառաժարել»,) 32, Ծ. 5. 109, Ծ. 1 («թշուառական», փխ. «դժուարական», երկիր.) 128, Ծ. 2 եւն. եւն։

³ Այսպէս՝ Պամ. Աղեքս. 39, Ծ. 2 («փուլ հատանել», = 57 Ա. փխ. «փոս...»,) 41, Ծ. 1 («բեռնակիցք», փխ. «դործակիցք»,) 32, Ծ. 1 («զդիւրս», փխ. «զդուրս»,) եւն։

⁴ Այսպէս՝ Պամ. Աղեքս. 57, Ծ. 2 («կռուածալատ»,) 66, Ծ. 5 («հրադիզ»,) 99, Ծ. 3 («կնատ», փխ. «նկատ»,) 102, Ծ. 2 («ոլորէր», փխ. «հոլովէր»,) 113, Ծ. 1 («ախտակից», փխ. «բախտակից»,) եւն։

սուածն, որոշիչ բան մ'ըսել չենք կրնար: Գարձեալ ասով հաստատել չենք ուղեր՝ որ այս օրինակն ինքնուրոյն ընթերցուած ամենեւին չունի: Շատ տեղ 90 Գ բոլորովին կղզիացեալ ընթերցուածներուն¹, եւ այն՝ երբեմն ընտրելագոյն քան ամէն մէկալները²:

Ամէնէն կարեւոր տարբերութիւնն այն է՝ որ տեղ տեղ համառօտուած է 90 Գ: Աղեքսանդրի առ Պարսիկս ուղղած հրովարտական վերջն ու յաջորդ հատածին սկիզբը — ամբողջը 20 տող — դուրս թողուած է, եւ ասոր տեղ դրուած պարզապէս. «եւ այլ բազում օրէնս եդ³», Աղեքսանդրի առ մայրն Գարեհի դրած թուղթը մեծաւ մասամբ չէ օրինակուած, այլ ասոր տեղ դրուած միայն. «Գրեաց եւ թուղթ առ մայրն Գարեհի, եւ առ կինն մի ըստ միջէ որպէս գործեցան⁴», Բայց աւելի եւս յաջորդ թղթակցութիւններն Աղեքսանդրի մօր Գարեհի եւ Ողմպիադայ — երկու ամբողջ էջ — բոլորովին չկան: Ասոնց տեղ կան լոկ այս խօսքերը. «Եւ նոքա դարձեալ գրեցին թուղթ Աղեքսանդրի: Եւ յետ ամենայն որպիսութեան ելեալ գնաց անտի⁵», Ար յաջորդէ ՄԹ հատածին նամակն

¹ Զոր օրինակ՝ Պտմ. Աղեքս. 24, 21 ՀՀ. «Պիսաս», իսկ 90 Գ (եւ այլք, զոր օր. 57 Ա) «Մեւին», — Պտմ. Աղեքս. 37, 26, 29 «Նեփրուտայ... Արգես», 90 Գ «Նեփրատիա... Նարդէս», (= 57 Ա:) — Պտմ. Աղեքս. 47, 33 «զօրաժողով արարեալ հզօր», 90 Գ լոկ «զօրս ժողովեաց», — Պտմ. Աղեքս. 71, Ծ. 1 եւ 181, Ծ. 1 հատածները չունի 90 Գ: Պտմ. Աղեքս. 31, Ծ. 1, 103, Ծ. 4 եւ 131, Ծ. 1 յիշուած հատածներն ունի 90 Գ, զորոնք չունի Թ. 424 եւն եւն:

² Զոր օրինակ՝ Պտմ. Աղեքս. 63, Ծ. 2, ուր 90 Գ «Արիւսոս», է, այլ Թ. 424 խանգարուած, իսկ այլք «Փիբոս», ոչ լաւ: — Պտմ. Աղեքս. 147, 3 «յականջս», ուր ամէնքը սխալմամբ «յականջում», եւ այլ այսպիսիք:

³ 90 Գ. Թղ. 126a, 16: Պակաս է՝ Պտմ. Աղեքս. ԺՂԹ, էջ 116, 24 («եւ պատմութեան») մինչեւ Մ, 117, 11 («կատարեցաւ»,)

⁴ 90 Գ, Թղ. 128a, 10: Պակասն է Պտմ. Աղեքս. ՄԳ, 119, 15—120, 5 («արժանի լինել»),

⁵ 90 Գ. Թղ. 128a, 19: Պակասն է՝ Պտմ. Աղեքս. ՄԵ, 120, 18 — ՄԹ, 122, 20 («Եւ հռքսիանեայ»):

առ Ողոմպիադա եւ Արիստոտէլ: Գծուար է կարծել որ գրիչն ինքնաղլուխ ըրած է այս համառօտութիւնները, այնու մանաւանդ որ նաեւ 57 Ա աշհոս շատ շփոթ է — կրկնութիւններ, յետեւառաջութիւն նամակաց եւն — որ կը ցուցրնեն նախագաղափարի մ'այս մասին աղաւաղութիւնը¹:

Այս վերջին ձեռագիրն — ինչպէս քանի մ'օրինակներ՝ զոր յիշեցինք, կը ցուցրնեն — շատ տեղ մեծ նմանութիւն ունի 90 Գ ձեռագրին: Բուն ձեռագիր չէ 57 Ա, այլ նորագոյն բաղդատութիւն կամ “Տարբերութիւնք կրկին օրինակաց Պատմութեան Աղեքսանդրի մեծի, որոյ մին տպեալ ի Աննետիկ յամի Տեառն 1842 եւ միւսն ձեռագիր մագաղաթ՝ բոլորգիր առանց թուականի՝ հանեալ ի գրատանէ կաթուղիկոսական աթոռոյն Սոոյ:” Անծանօթ է թէ ո՞վ եւ ե՞րբ ըրած է այս բաղդատութիւնը, որ 144 էջ է (մեծութիւն՝ 20×15 սանդ. գրութիւն՝ $16 \times 11,5$ սանդ. տողք՝ 22:) Բուն բնագրին, այսինքն Սոոյ օրինակին նկատմամբ ալ բան մը չէ նշանակուած. բայց խնամքով նշանակուած են պակաս, թերի, ջնջեալ, դատարկ եւ այլ նման տեղերը², եւ թէ ո՞ւր

¹ 57 Ա, էջ 88: Նախ գրուած է ՄԹ, 122, 15—32 եւ կէս թողլով՝ կը սկսի օրինակել ՄԳ, 119, 14 նամակն, որուն սկիզբն յառաջ գրած էր անդամ մը, եւ այս՝ կը հասնի մինչեւ 116, 24 (“ոսկի սուրբ”) եւ կ'անցնի Մ, 117, 11: Ուրեմն էջ 116, 24—117, 11 կտորն 90 Գ եւ 57 Ա հաւասարապէս չունին:

² Պակաս են թուղթ իյնալով կամ այլ օրինակաւ այս կտորները: Պամ. Աղեքս. ՃԺԱ, էջ 55, 21 (“գրեաց” բառէն) մինչեւ 56, 4 (“որ ունէր այսպէս”), — Պամ. Աղեքս. ՃՀԹ, էջ 100, 17 (“յառաջագոյն”) մինչեւ 101, 5: — Պամ. Աղեքս. ՄԳ—ՄԹ հատածներուն տեղափոխութիւնն ու պակասները յիշեցինք վերը: — Պամ. Աղեքս. ԾԳ, էջ 27, 3 (“առակա այս որ ասէ”) կտորէն ետքը եօթը տող դատարկ եւ անմիջապէս կը սկսի ԾԵ: — Պամ. Աղեքս. ՂԵ, 46, 9 (“իւրաքանչիւր”), մինչեւ 47, 3 (“որդի եմ”), ուրիշ գրիչ մը լրացուցեր է պակաս թուղթը, նոյնպէս նաեւ ՄԾԳ, էջ 163, 32 (“եթէ կամիք ի ձերում յերկրիդ”), մինչեւ 164, 14 յոռի գրիչ մը լրացուցեր է: Այն նաեւ շատ մը ջնջուած, անընթեռն լի եւն կտորներ:

օտար գրչէ մըն էր: Զաքարեան յիշատակարանին վերջն ալ կցուած է այս տողը¹ “Եւ զվերջին ստա-
յող գրքիս (յիշեցէք) զճանի Սափարս ի թվիս
Ռկէ” (= 1618:)

Վենետիկոյ տասներորդ օրինակին նկատմամբ զոր “Սոյ” կը կոչէ հրատարակիչը, տեղեկութիւն չունիմ. բայց կ’երեւայ թէ միեւնոյն Սոյ ձեռագրէն պիտի ըլլայ թ. 57 Ա ձեռագիրը: Գոնէ զրեթէ ամէն տեղ՝ ուր հրատարակութեան մէջ Սոյ օրինակին ընթերցուածը դրուած է՝ միաբան է 57 Ա² եւ միայն քանի մը տեղ քիչ մ’այլալուծիւն կ’երեւայ:

Բնագրական ընթերցուածոց նկատմամբ, ինչպէս ցայս վայր դրուած օրինակները կը ցուցնեն, 90 Գ ձեռագրի հետ շատ նմանութիւն ունի՝ նաեւ վրիպակաց մէջ: Արդէն ասոր նշան է քիչ մը յառաջ յիշուած այն պարագայն՝ որ 90 Գ ի համառօտուած մէկ մեծ կտորը նոյնպէս կը գտնուի 57 Ա ի մէջ: Նշանաւոր է այն ալ՝ որ ճիշդ նոյն թուղթը որ պակաս է 90 Գ ձեռագրէն, կը պակսի նաեւ 57 Ա ին մէջ³:

Ձեռագրիս յատուկ կան — բաց ի գրասխալներէն — քանի մը աամկացեալ ոճեր եւ բառեր, զոր օր. “իբրեխ” եւ նմանիք⁴: Այս աամկաբանու-

¹ 57 Ա, էջ 144:

² Նոյն է 57 Ա ի հետ հրատարակութեան մէջ ծանուցուած այս կտորները. Պամ. Աղեքս. 49, Ծ. 2. 69, Ծ. 1. 101, Ծ. 4. 102, Ծ. 7 եւ 8. 109, Ծ. 2. 111, Ծ. 2 եւ 4. 156, Ծ. 2 եւն եւն: Ընդհակառակն տեղ տեղ “Ս.” օրինակին հետ նոյն չէ (զոր օր. 105, Ծ. 3 եւն) այլ ընդարձակաց հետ:

³ Ճիշդ ինչպէս 90 Գ ի մէջ թղ. 71 պակաս էր նախնաբար, (այսինքն՝ Պամ. Աղեքս. ՃԻԶ, 64, 1—18 “արտաքոյ”, բառը) պակաս է նոյն կտորը 57 Ա ին մէջ (էջ 43:)

⁴ Այսպէս՝ Պամ. Աղեքս. 2Գ, էջ 35, 5 “քանքարս հինգհարիւր”, խօսքին տեղ 57 Ա է “իբրեւ մողալս հարիւր”, — Պամ. Աղեքս. ՃԺԲ, էջ 56, 13 “ժողովեալ արս նման քեզ աւագակակիցս” խօսքն է 57 Ա ի մէջ “ժողովեալ մարդիկ նման քեզ գողեր” — ՃԺԳ, էջ 57, 1 “այս թուղթ իբրեւ ընթերցեալ եղեւ.” իսկ 57 Ա է “զայս թուղթս իբրեւ կարդացին: — ՃԼԶ, էջ 74, 21 “իսկ իմ մտեալ՝ ասես...”

թեանց սմանք շատ նոր չեն երեւար: Մին օրինակի աղագաւ “Զաքարիայի” խմբագրութենէն կանուխ կ’երեւայ: Ասանդի բնագրին այս խօսքը “անստգտանելի է դեղդ”¹, ընդլայնուած է 57 Աին մէջ այսպէս². “Անմեղադրելի է բաժակդ. որ է դայ ալի շո-լաւ եւ ադո-խայիաւ, եւ լալի շը-հը-լ:” Այս վերջին ռամիկ յաւելուածն արդէն Զաքարիա կարգացեր է, որ իւր կից ստանաւորին մէջ փոխ առած գրեր է այսպէս³. “Փիլիպպէ շարբաթ կապէ՝ ինձ զուլալ ու ապու խայաթ:”

Բայց այս տեսակներէն աւելի մտադրութեան արժանի են այն ընդարձակ փոփոխեալ կտորները, որոնք նոր խմբագրութեան երեւոյթ առած են: Բաց ի գրչին աւելցուցած քանի մը մեկնութիւններէն⁴ կան նաեւ ընդարձակ յաւելուածներ: Զոր օրինակ Աարուց Աղեքսանդրի ԼԳ հատածին վերջը տաս տող թէեւ ոչ շատ յարմար յաւելուած կայ կցուած⁵: — Մտադրութեան արժանի է 22 հատածին յաւելուածը: Աալիսթենեայ այն պատմութեան վրայ՝ թէ գաղան մը կ’արգելուր Աղեքսանդրիայի շինութիւնը, կը յաւելու 57 Ա՝ թէ Աղեքսանդր Գանիէլ մարգարէին գերեզմանը գտաւ, եւ նշխարքը ԳՃԿԵ (= 365) ոսկեղօծ ամաններու մէջ դրաւ քաղքին չորս կողմն պարսպաց հիմանց մէջ: Մարգարէին աղօթքովը երկրորդ օրը գաղանը “ի վերայ ջրոյն” կը սատկի⁶: — Աալիսթենեայ ՃԽԶ

Հոս 57 Ա “իբրեւ ես մտայ՝ ասացեր . . .” — ՃԾԶ, էջ 88, 28 “մատոյց նմա զբաժակն դեղդ”, բայց 57 Ա “մատոյց նմա. Գ. ոսկի իբրեխով զբաժակն դեղդ”, — “Փիլ” բառի տեղ “Փիլ” եւ այլ նմաններ:

¹ Պամ. Աղեքս. ՃԾԶ, էջ 89, 3:

² 57 Ա. էջ 58:

³ Անդ. էջ 59:

⁴ Զոր օրինակ՝ Պամ. Աղեքս. ՃԳ, 107, 2 “ի Մինա դաւառին եւ ի Շոշ”, խօսքին տեղ՝ 57 Ա է. “որ կայ ի Շաւշ, որ է Ասդահան”,

⁵ 57 Ա. էջ 13—14:

⁶ 57 Ա. էջ 24—25: Տես վարը՝ էջ 171:

Հատածին սկիզբը եւ ճՕԲ — ճՕԷ հատածները յաւելուածներ ունին. բայց մանաւանդ ճԿԲ հատուածն երեքպատիկ ընդլայնուած է, ուր Աղեքսանդր բանաստեղծական ճառ մը կը խօսի զինքը սպաննելու ձեռնարկող ծպտեալ պարսկին: Հատ ճոխացած է Աղեքսանդրի ցլագլխոյն սպաննուելու միջագէտը (ՄԺԷ.) բայց աւելի եւս ՄԼԶ հատածը, այսինքն Աղեքսանդրի ծպտեալ ձեռով Կանդակէ դշխոյին արքունիք երթալու դէպքը: Ըստ 57 Ա ձեռագրի Աղեքսանդր կը հանդիպի հոն Պաւրոսի, Պարսից եւ “Իլլամացոց” դեսպաններուն, որոնց հետ երկայն բարակ կը խօսի ու կը խօսակցի: Այս միջանկեալ կտորն աբաբական աղբիւր մը կ'ենթադրէ, որ չափ կ'երեւայ:

Արկբայական օրինակաց վրայ շատ ըսելիք չունիմ: Հրատարակչին յառաջ բերած կտորներէն¹ կ'իմացուի՝ որ այս օրինակները քիչ շատ այլայլեր, ուրիշ ոճի փոխեր, պարզեր եւ դիւրիմաց ըրած են շատ տեղ բնագիրը²: Թէ նաեւ շատ մ'աղաւաղու-թիւնք անպակաս են՝ ինքնին յայտնի է: Նաեւ թէ փոքր եւ թէ մեծ յաւելուածներ ունին, եւ այն՝ ճշդիւ հոն, ուր բոլոր ընդարձակք պակաս են³, ինչպէս տեսանք: Մատթէոս Ուռհայեցի այս կարգի օրինակ մը կարդացած կ'երեւայ, ինչպէս կը տեսնենք քիչ մ'ետքը⁴:

Թէ որոնք են հրատարակչին յիշած այս երկբայական օրինակները, ստոյգ չեմ գիտեր. բայց են

¹ Հմմտ. Պամ. Աղեքս. էջ 16, Ծ. 5 եւ 6. 21, Ծ. 1 եւ 2. 25, Ծ. 1. 34, Ծ. 1. 35, Ծ. 1. 53, Ծ. 2. 93, Ծ. 1:

² Հմմտ. Պամ. Աղեքս. էջ 58, Ծ. 2, ուր “Հանգոցի հանգոցէ” ոճը պարզեր է աղաւաղիչ ձեռքն այսպէս. “եւ նոր ի նորոյ փոխեալ եւ զերծաւ:”, — 99, Ծ. 2 “կօշիկս սեպաստանոն” քննութեան կարօտ անսովոր բառը “սեբաստային” գրուեր է առանց այլեւայլութեան. եւն:

³ Հմմտ. երեք գլխաւոր աւելի կտորները՝ Պամ. Աղեքս. էջ 23, Ծ. 6ա, բ. 61, Ծ. 1բ. 65, Ծ. 3բ:

⁴ Տես վարը՝ էջ 167:

անշուշտ վենետիկոյ Թ. 592 եւ 1601, որ «մասամբ ընդարձակ եւ մասամբ համառօտ» օրինակաց կարգէն են: Թ. 592 ձեռագիրն անյիշատակարան եւ անթուական թղթեայ նօտրագիր յոսի գրչութիւն մըն է. (թուղթք՝ 171. մեծութիւն՝ 15, 5×10 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 11, 5×7 , 5 սանդ. տողք՝ 17:) Իսկ Թ. 1601 նոր ընդօրինակութիւն մըն է վ. Հ. Եփրեմ Սեթեան վարդապետին, Տրփղիսի մէջ՝ բօլորգիր անթուական օրինակէ մը գրուած 1829ին. (թուղթք՝ 28. մեծութիւն՝ 25, 5×19 . գրութիւն միասիւն՝ 22×16 ;) Վերջէն կը պակսի պատմութեան մէկ մասն. նոյնպէս զանց ըրած է վ. Հ. Եփրեմ օրինակել Խաչատրոյ ստանաւորները:

Ընդարձակ խմբին կից պէտք ենք շնորհակալութեամբ հանդերձ յիշել Արաւֆօրթեան կարեւոր ձեռագիրը, որուն վրայ մօտ օրերս ինքնակամ տեղեկութիւն յղել հաճեցաւ Գեր. Ս. Վ. Պարոնեան: Անգղիական Lord Crawford and Balcarres գերդաստանին ընտանեկան մատենադարանին հայ գրչագրաց Թիւ 3 կը ներկայացընէ մագաղաթեայ, բօլորգիր ձեռագիր մը 183 թղթով՝ գրուած 1544ին նոյն իսկ «Զաքարիա Եպիսկոպոս» գրչէն, նկարազարդ ոսկէխառն գոյներով եւ կեչառուեան ստանաւորներով: Գրոցս երրորդ թերթէն 8 թուղթ եւ իններորդէն 2 թուղթ պակաս է. ունի 119 նկար եւ աւելի քան 200 ստանաւոր:

Անթերի է բնագիրը: Աղեքսանդրի վարուց վերջը կը գտնուի «Փառք եւ գոհութիւն» յիշատակարանը Խաչատրոյ, ապա կու գան Բարառնուլթիւնք, (որուն վերջը կը յաւելու գրիչը. «Որք լսէք զաղիողորմ բարառնութիւնս՝ զյարմարող սորա զխաչատուր կեչառեցի յիշեցէք ի բարի, եւ զմեղապարտ գծողս շքաւելեայ Եղիշտ») եւ կը յաջորդէ «Ապէնիազն» կտորը: Զարմանալի է որ այս վերջնոյն մէջ զաքարեան խմբին յատուկ այն կտորը՝ թէ Հռոմ գացած եւ հոն գրած է Զաքարիա սոյն

գիրքը՝ չի գտնուիր¹։ Ամենէն վերջը կը գտնուի նաեւ «Բարեաց գործոց» կտորը։

Չեռագրիս բուն յարգը կ'իմանանք յաջորդ յիշատակարաններէն, որոնք Չաքարիայի եւ Գրիգորիոսի խմբագրութեանց վրայ նոր լոյս կը սփռեն։ «Բարեաց գործոց» կտորին անմիջապէս կը յաջորդէ Ոտանաւոր պատմութիւն մը հին եւ նոր կտակարանի, որ կը սկսի «Խորհուրդ արար հայրն արարիչ» խօսքով։ Քերթուածիս սկզբնատառքնախ «Խաչատուր» անունը կը կազմեն, եւ յետոյ կը սկսին այբուբենական կարգաւ շարունակուիլ մինչեւ Շ. ապա խառն սկզբնատառով կը յառաջանայ։ «Այս քերթուած, կը յաւելու Գերապ. Ս. Ա. Պարոնեան, որչափ գիտեմս՝ ցարդ անդիւտ է այլուր, եւ կարծեմ որ նաեւ այն յիշատակութիւնը՝ զոր կ'ընէ Այրարատ², այս ձեռագրէն առած է, ամօք յառաջ հաղորդած լինելովս զայն ի Անեփտիկ։» Քերթուածին ծայրը կայ յիշատակարան մը Աեչառուեցւոյ, որ կը յայտնէ թէ ՇՁ (580) տուն է բովանդակը³։

Չեռագրիս 182 ա — 183 ա էջերուն վրայ են կարեւոր յիշատակարանները։ Առաջինն՝ որ «Յիշատակարան այսմ տառի» տիտղոսը կը կրէ, կարեւորագոյնն է, զոր կը դնենք հոս ամբողջ։

«Փառք ամենազաւր տէրութեան Քրիստոսի Աստուծոյ մերո։ Որ ետ կարողութիւն տկար ոգո Չաքարիայ մեղապարտ եպիսկոպոսի, պիտականուն

¹ Հմմտ. այս յիշատակարանը՝ վերը, էջ 88—91։

Չեռագրիս տարրեր ընթերցմունքն են հետեւեալք. «բայիք. — կարծիք. — Պաղումէիւ, — ձեռամբ իմով, — քերեալ մեր քերթողօրէն. — ի հին եւ յընտիր օրինակէ։»

² Հմմտ. Այրարատ, էջ 268 ա։

³ «Յերեսս անկեալ աղաչեմ կարաւտ եւ կաթնոգի. Խաչատուրըս Աեչառեցի. որք հանգիպիք Ոտանաւոր շարաբանութեանս, որ սկսեալ յսկզբան արարչութեանցն. գան անցանիլ համառաւտ տրամաբանութեամբ. մինչեւ իջումն հոգոյն սրբոյ. երկու յեղանակաւ ոտամբ բաղազանեալ տունս, Շ. եւ Չ. յիշեցիք անբամբաս, եւ աննախանձ սրտիւ. զիս որ յաւրինեցի եւ զգրեցի. իմ բազում մեղացն թողութիւն հայցեցէք յԱստուծոյ. ամէն եւ եղիցի։»

բանի խնդրողի հասանել յաւարտ Պատմութեան
աշխարհակալին Աղէկսանդրիս: Որ գրեցաւ ի խն-
դրոյ՝ բազմերջանիկ եւ յոքներանեան. շնորհազարդ
եւ բանիբուն. վարժապետի Տէր Աստուածատու
պարբերակին¹, որ այժմ նստի յաթոռ հայրապետին
Յոհաննու Ոսկէբերանին ի Աստանդինուպալիսս.
մեծաշուք պատուով. ընկալեալ զիշխանութիւն
ի սուրբ արքիաւորչէն մերմէ: Որ ցանկացող եղեւ
այսմ կտակի. ի վայելումն անձին իւրոյ՝ բարե-
սիրի: Եւ յետ աստեացս յիշատակ բարի յեկե-
ղեցի. իւրն եւ ծնողաց իւրոց. հաւրն Եաղուպին.
եւ մաւրն Մահապալին. որոց Տէր Յիսուս Քրիս-
տոս ողորմի. եւ վայելել տացէ զսա ընդ երկայն
աւուրս Տէր Աստուածատու բաւաւապի: Եւ
եւ թափուրս յամենայն բարեաց զԶաքարիա մե-
ղապարտեալն² զապաւանս աշխարհի Պրեֆորիս³ իւրն
եւ Յովնէֆ Վարդապետն. որ յասմ ամի փոխեցաւ ի
դասս անմահից. եւ եղեւ ինձ մեծ սուք: Եւ
տեսի զփափաք եւ զսէրն ֆրէրիս մերոյ՝ յանձն
առի եւ Աստուծոյ աջողութեամբն կատարեցի.
գրով եւ ծաղկեալ ոսկով. եւ երանգ երանգ
գունով աւճտեցի սիրալիր եղբաւրս մեր Տէր Ա-
ստուածատու պարբերակին: Արդ որք հանդիպիք
սմա տեսչութեամբ. եւ կամ աւգտութեամբ ինչ
իւրք. յիշեցէք ի միտս բարիս եւ ի հայցուածս
պատկանաւորս զՏէր Աստուածատու արեւուն:
Եւ զիս զմեռեալս մեղաւք՝ զԶաքարիայ եպիսկոպոս
քնդ եւ քաղկեդ այսմ տառիս: Գրեցաւ սա ի
թվիս Հայոց. Ջ. ՂԳ. (1544). ի Սուլիման աս-
տիրս (այսպէս) ի բռնակալութեան Սուլթան
Սուլեյմանին: Եւ դուք հանդիպողք սմա՝ աղաչեմ
զձեզ որ չասէք բանս նախատանաց այլ մանաւանդ
Աստուած ողորմի:»

Ակնյայտնի է յիշատակարանիս կարեւորութիւնը,
որ Զաքարիայի անձին վրայ լոյս սփռեց: Չեռագիրս է
այնու կարեւորագոյն՝ որ բուն Զաքարիայի խմբագրու-
թեան օրինակն է, մինչ 57 Ա ընդօրինակութիւն է Սոյ
օրինակին՝ նոյն խմբէն: Կ'երեւայ թէ Զաքարիա շատ
մ'օրինակութիւններ ըրած էր, որովհետեւ այս ձեռագիրս

¹ Ամեն տեղ, ուր կը յիշուի այս անձին անունը, ոս-
կէզիր գրուած են յօրինակին անունն ու «պատրիարք»,
«քաւապետ», «պրեւսիկոս» եւ «տեսուչ», տիտղոսները:

նոյն չէ 57 Ա (Սոյ օրինակին հետ, զոր ի Հռոմ գրած է Ջաքարիա, եւ այն՝ «Եսայիա», «մեծ վարդապետին» համար:

Այս ձեռագրէս կ'իմանանք դարձեալ թէ ինչ աղերս ունի Գրիգորիս կաթողիկոս Ջաքարիայի հետ: Ջաքարիա ինք զինք «աշակերտ», կ'անուանէ բաց ի «Յովսէփ վարդապետէն», Գրիգորիսի կաթողիկոսին: Թէ սոյն այս Գրիգորիսը «աղթամարցին» է, որուն վրայ խօսեցանք վերը¹, յայտնի կ'երեւայ նաեւ ուրիշ յիշատակարանէ մը «Ի գծողէ զՋաքարիայէ», վերնագրով, որ եւ կը սկսի այսպէս. «Ի մեղսամած մատեանցս ընկալ, տէր բաբունիդ իմ պանծացեալ:» Այս 20 տող ընծայական քերթուածին մէջ զիւր «վարպետն սըխրալի» «եւ զտէր Յովսէփ», վերստին յիշելով «աղթամարցին» կը կոչէ, որով եւ անտարակուսելի կ'ընէ որ «վերջիշեալ Գրիգորիս կաթողիկոսն» չէ Էջմիածնին (1536—1541), այլ Աղթամարցին, յորմէ կարծեմ բաւական նշանաւոր հետեւութիւնք կը ծագին: Ասով կ'իմանանք նաեւ թէ ինչ առթիւ յօրինեք է Գրիգորիս իւր ոտանաւորները, եւ թէ ինչպէս մտեր են անոնք հայ ձեռագրաց մէջ:

Ամէնէն վերջը կայ սոյն ձեռագրին մէջ ուրիշ ոտանաւոր մ'ալ նոյն գրչէ գրուած, բայց «Ի յըստացողէ ի Տէր Աստուածատուր վարդապետէ», վերագրուած, որուն սկիզբն է. «Չատ եւ մաքուր յախտից մեղաց:» Սկզբնատառք «Ջաքարիայի» կը կապեն. տաղն է 16 տող եւ կ'աւարտի այսպէս. «Յորժամ չուես ի Ստրմգաւլէս եւ հեռանաս յանարժանէս, առ քեզ լիցի սա յիշատակ, յԱստուածատուր վարդապետէս:» — Ասոնցմէ զատ «երկու երեք տեղ» կը գտնուին նաեւ աստանդ միատող յիշատակագրութիւնք «յանուն Աստուածատրոյ ստացողի եւ Ջաքարիայի գրչի:»

Յիշեցինք որ քանի մը թուղթ պակասէ ձեռագրէս: Ասոնցմէ զատ տեղ տեղ կտորներ դուրս թողուած են

¹ Հմմտ. վերը՝ էջ 133—137:

գրչէն, եւ այն՝ երբեմն մեծ պատառիկներ¹, կան նաեւ համառօտեալ հատուածներ², ինչպէս գտանք նաեւ 90 Գ ձեռագրի մէջ: Ոտանաւորք «աւելի հնագոյն կը թուին, եւ նուազ ռամկաբանք եւ առաւելապէս պատշաճեալք նիւթոյ նկարուց», բայց ոտանաւորաց քով հեղինակաց անուանք չկան նշանակուած: Աւերջապէս թէպէտ նաեւ այս ձեռագիրը զերծ չէ վրիպակներէ, սակայն շատ տեղ նաեւ թ. 424էն աւելի «ընտիր եւ նախադասելի» տարբերութիւններ ունի, ինչպէս կը վկայէ Գերապ. տեղեկագիրը: Գոնէ սոյն կարծիքը կը հաստատեն իրրեւ ճաշակ նշանակուած քանի մը ընթերցումներ այն կտորին՝ զոր վերը դրինք համեմատելով կալիսթենէսն եւ Արծրունին³: — Այսչափ ընդարձակ օրինակաց վրայ, այժմ անցնինք համառօտներուն:

Համառօտաց ներկայացուցիչ կրնանք համարիլ մեր Մատ. թ. 68 ձեռագիրը: Որպէս զի այս «համառօտ» կոչուած խմբին վրայ քիչ շատ գաղափար կազմենք՝ պէտք ենք քանի մը տեղեկութիւն տալ սոյն ձեռագրին վրայ: Զեռագիրս 1638—

¹ Պակաս են՝ Պտմ. Աղեքս. Ա, էջ 2, 6 «երեննայ», բառէն մինչեւ Գ, էջ 3, 14 «արտաքս», — Է, էջ 5, 8 «նա պատասխանի», մինչեւ ԺԳ, էջ 7, 31 «տայր նմա», — ՃԿԵ, էջ 92, 27 «Գարեհ», մինչեւ ՃԿԶ, էջ 93, 15 «այսպէս», — ՃԶԵ, էջ 103, 26 «բայց գիտեմ», մինչեւ ՃԶԶ, էջ 104, 15 «կազմեցաւ», — Բաց աստի պակաս են նաեւ երեք սովորական թերի մասերը՝ Պտմ. Աղեքս. էջ 60--63, 108 եւ 184--185, որոնց վրայ խօսեցանք:

² Այսպէս՝ Պտմ. Աղեքս. ԳԵ, էջ 46, 9 «իւրաքանչիւր», մինչեւ ԳԷ, էջ 47, 3 «սորա որդի իմ», (ուրեմն = 57 Ա:) — ՃԻԶ, էջ 64, 1 «Աղեքսանդրոս», մինչեւ՝ անդ, էջ 64, 18 «եւ արտաքոյ», կտորին տեղ՝ գրուած է պարզապէս. «Եւ ցոյցս ամենայն ազգաց եւ սարեաց զինքն ի կալու եւ ասէ», (= 90 Գ:) — Սպիտակ թողուած եւ չէ օրինակուած՝ Պտմ. Աղեքս. ՃԾ, էջ 85, 27 — անդ, 86, 2:

³ Հմմտ. վերը էջ 35--38 կտորը: Զեռագրիս ընթերցուածքն են. «Մի ժողովեր, մի հատաներ», (տպ. «Մի ժողովել» եւն.) «Ընդ աղաւտ — Գ», (տպ. չունի «աւդ».) «Զամենայն բանակսն ի ներքս եղեալ (տպ. «ի ներքոյ»), «Զինուորքն ի մահ եւ ի վտանգ տուեալ զանձինս՝ ի լոյզս անցանել», (տպ. «ի մահ - վտանգի . . . լոյս անցուցանել»), «Զի զվայրս կոխես աստուածոց զտունն տեսանել, ով

1657 ին Տրապիզոն քաղաքը Ամիրասի երզնկացիէն՝
թղթեայ յուր նօսր գրով գրուած ձեռագիր մըն
է. (թուղթք՝ 315. մեծութիւն՝ 19.5×13.5 սանդ.
գրութիւն շատ տեղ երկսիւն՝ 16×10.5 սանդ.
տողք՝ 24:) Ձեռագիրս բուն ժողովածոյ մըն է
այլեւայլ կարգի գրութեանց. եւ միայն թղ. 191a
— 250b գրուած է «Ապամութիւն մեծի աշխար-
հակալին Աղէկսանդրացի մակէդոնացոյն:» Ինչպէս
յիշատակարանք¹ կը ցուցնեն եւ գրութեան տա-
ռերու պէսպիսութիւնը, այլեւայլ ժամանակ գրուած
են ձեռագրիս մասունք: Աղէքսանդրի պատմու-
թեան մասին յիշատակարանը² թուական չունե-
նալով՝ այս մասին ճիշդ տարին դժուար է որոշել:

Այս համառօտ խումբը բուն անձուկ մտք
նօր խմբագրութիւն է. վասն զի ոչ այլ ինչ է՝ բայց
համառօտ քաղուածոյք մը Ալախթեանէայ հայ
թարգմանութեան: Այս պատճառաւ բնական է որ
ոչ միայն ընդարձակաց բոլոր նամակները, երկար
նկարագրութիւնները, խօսակցութիւնքն ու ճա-
ռերը կամ գուրս թողուած կամ քանի մը տողով
բացատրուած են, այլ եւ բուն վէպին պատմական
մասերը ծայրաքաղ եղած ծայրէ ծայր: Համառօ-
տողը շատ հանճարեղ գործք մը չէ արտադրած:
Հատ տեղ նաեւ կարելոր կտորներ գուրս թողլով՝
պատմութեան թելն անյարիր եւ անկապակցեալ կը
մնայ. երբեմն մինչեւ անգամ «ասէ այսպէս» եւ

Աղէքսանդրէ», (տպ. «զտուն տեսանելով») Այսպէս ուրեմն
շատ տեղ կ'ուղղէ այս օրինակը ցայժմ ծանօթ բոլոր օրի-
նակները:

¹ Ըստ թղ. 22 b գրած է այս մասն Ռ2Է (= 1638)
տարւոյն «երզնկացի... Ամիրասի... ի գուռն սուրբ Աս-
տուածածնին ի քաղաքն Պոնտոս որ է Տրապիզոն» թղ. 34 b
յիշատակարանը ՌՂԴ (= 1645) տարին կը կրէ, մինչ թղ.
139a ընդարձակ յիշատակարանը, ուր գրչին բոլոր ցեղաբա-
նութիւնը յիշուած է, ՌՃԶ (= 1657) թուականը կը կրէ:

² Թ. 68. թղ. 249b, բ. «Տէր Յիսուս Քրիստոս...
պաղատիմք ըստ սուրբ եղբօրս Անտառացի. աստուածաբան
վարդապետի բարեխօսութեամբ եւ ամենայն օրբոց աջողեսցէ
զգործս ի բարի... ոտից կոխան եզնկացի Ամիրասի...»

նման բացատրութիւնք օրինակուած են՝ առանց յաջորդ ասոր համապատասխանող խօսքն օրինակելու: Այսպիսի անիմաստ տեղեր դժբախտութեամբ շատ յաճախ են գրութեանս մէջ: Ասոր վրայ աւելցընելու ենք գրչին բազմաթիւ սխալները¹, որոնցմէ սմանք շատ հին են անշուշտ, (— ինչպէս կը ցուցընէ ընդարձակաց վրիպակաց նաեւ համառօտաց մէջ գտնուիլը, —) այլեւայլ նորանշան ընթերցմունք եւ աղաւաղմունք², այն ատեն կրնանք դադափար մ'ունենալ համառօտ օրինակաց վիճակին: Համառօտաց լեզուն թէեւ ընդարձակ օրինակներէն քաղուած ըլլալով՝ շատ տեղ պահած է անոր սեպհական լեզուն ու սճերը, բայց արդէն ռամկական լեզունին ազդեցութիւնը շատ զգալի է գրեթէ ամէն քայլափոխին³:

Տարակոյս չի կրնար ըլլալ՝ որ ուրիշ բնագրէ մը նոր թարգմանուած չեն համառօտք, այլ հայ թարգմանութեան ընդարձակ օրինակներէն ծայրաքաղ եղած: Բարեբախտութեամբ այնպէս որոշ կը տեսնուի այս՝ ամէն տողին մէջ իսկ, որ մասնաւոր ցուցմանց պէտք չունինք⁴ ապացուցանելու, զոր այ-

¹ Զոր օրինակ՝ Թղ. 196 a, բ «Բաղիմէոս», (Պաղոմէոս.) 207 a, բ, 4 «Թերեւս եւ ի տէս դալ», (Թերսիդէս դոլ.) 212 a, ա, 15 «Թափաւր լերին», (Թափուր լինին.) 228 a, բ, 11 «բարակամանք», (Պրաքմանք.) 233 a, բ, 6 «մեծ բապոպոզք», (մեղրապոպք.) եւն եւն:

² Այսպէս 200 a, բ, 2 «խարճատու», (հարկատու) եւ այլուր, ինչպէս նաեւ «խարճ», (218 b, բ, 11:) Թղ. 200 b, ա, 18 «փոստայ տանել», («փոս հատանել», 2 Բ.) 203 a, ա, 22 «զերիւս գիւղս որ զաւրովայ գիւղ ասեն», (Պամ. Աղեքս. ԶԲ «զերիս գեօղսն զօրաւիգն եղեալ նմա»,) 204 b, բ «Բիւրոսի», (Տաւրոսի.) 207 a, ա, 4 «զոր խլեաց Հոմերիոս», (Պամ. Աղեքս. 60, 28 «որպէս գրեաց Հոմերոս»,) 216 b, բ, 8 «մաճլիս», 225 b, ա, 12 «ֆլաւք», եւ նմաններ:

³ Օրինակի աղադաւ՝ 200 b, բ, 8 «ի հոգ», 202 b, բ, 11 «դիմանալ», 205 b, ա, 6 «վախիցէք», 203 b, բ, 1 «դու ո՞նց իշխեցեր ընդ ծով անցանիլ», 209 b, ա, «ձգեաց յիշխանութենէ», 215 b, ա, 6 «կերպն նմանի իւրեն», 220 a, բ, 1 «արտասուէր հանց որ յարտասուս շարժէր», եւն եւն:

⁴ Պէտք ենք յիշել սա գէպքը: Ըստ Պամ. Աղեքս. (ՀԳ, 34, 30) Աղեքսանդր սկստրաստեց նաւս «լիբեռնեայս»,

լապէս պէտք էինք զանց չընել. վասն զի կարեւոր կէտ մը է այս՝ ծանրակշիռ խնդրոյ մը համար, ինչպէս կը տեսնենք:

Բնագրին նկատմամբ Թ. 68 սակաւ բացառութեամբ միաբան է ՀՀ օրինակաց հետ, այսինքն՝ Վենետիկոյ համառօտ օրինակաց ընթերցուածոց, զոր կը յիշէ հրատարակիչը, նաեւ հատածոց տեղափոխութեան եւ այլ փոփոխութեանց մէջ¹: Համառօտաց աւելի ունեցած կտորներուն վրայ քիչ մ'ետքը կը խօսինք. հոս նախ պէտք ենք տեսնել ուրիշ համառօտ ձեռագիրները:

Այս համառօտաց խմբէն են նաեւ Վենետիկոյ Թ. 893, 1107 եւ 1489: Առաջինը թղթեայ նօտրագիր գրչութիւն մըն է. (թուղթք՝ 128. մեծութիւն՝ 13.5×9 սանդ. գրութիւն միասիւն՝ 10.5×6 սանդ. տողք՝ 20:) Ձեռագիրս՝ որ 1665ին գրուած է ի «Կաւզլով» Մուզայ օրդի Սարգսի անուն անձէն, ինչպէս կը պատմէ յիշատակարանը², Վենետիկոյ մատենադարանին ընծայ եկած է Սանահնէն: Երկրորդն անթուական եւ անյիշատակարան³ թղթ-

Հոս յոյնը թէեւ աղաւաղ է՝ բայց յայտնի է որ հոս հայը յունին *λιβυρνις* բառը ընկ օրինակեր է: Համառօտք յոյն բառս «լի», եւ «բեռ», ստուգաբանելով «բեռնատար», կը գրեն հոս: Թղ. 218b, բ. 5 «պատեալ ոսկով եւ աւազով», կ'ըսուի Կիւրոսի գերեզմանին նկատմամբ: Այս նորանշան խօսքը ծնած է այս նախադասութենէն. (Պտմ. Աղեքս. ՃՂԲ. 108, 11) «Ի վերնում յարկին կայր յոսկիով աւազ» (պ-կ-ւ-ւ. պիտի ըլլայ «աւազանի», եւն:) Ուրեմն այս պակասը չունին նաեւ ՀՀ: Բաց աստի համառօտութեամբ դուրս մնացած են օրինակի աղագաւ Պտմ. Աղեքս. ԼԹ—ԽԶ, ՀԱ—ՀԲ, ՂԳ—ՂԵ, ՃԺԳ—ՃԻԹ եւն հատածները, կամ քանի մը տողով միայն գրուած:

¹ Հմմտ մանաւանդ՝ Պտմ. Աղեքս. 61, Ծ. 1. 65, Ծ. 3. 96, Ծ. 1 եւն: Տեղափոխութեան համար ի մասնաւորի՝ Պտմ. Աղեքս. 183, Ծ. 2. 65, Ծ. 3 եւն եւն:

² «Գրեցաւ մակեդոնացի Աղեքսանդրու պատմութիւնն. թվին ՌՃԺԳ (1665). յունիս ամսոյ. ձեռամբ անարժան Մուզայի, օրդի Սարգսին ի քաղաքն Կաւզլով սուրբ Աստուածածին . . . »

³ Կողին վրայ գրուած է. «ի վայելումն տիրացօ Պետրոսին է:»

Թեայ գեղեցիկ բոլորգիր տառերով եւ ընտիր զարգերով գրուած է. (Թուղթք՝ 172, մեծութիւն՝ 14.5×10 սանդ, գրութիւն միասիւն՝ 10×6 սանդ, տողք՝ 18:) Այս ձեռագրին թէ՛ դրիւք եւ թէ՛ գրութեամբ շատ նման է երրորդը՝ Թ. 1489, որ գեղեցիկ նօտրագիր թղթեայ գրչութիւն մըն է. (Թուղթք 124, մեծութիւն՝ 16×10.5 սանդ, գրութիւն միասիւն՝ 10×6 , 5 սանդ, տողք՝ 19:) Ըստ յիշատակարանին՝ Պետրոս անուն գրիչը լմնցուցեր է գրութիւնը 1673 ին ի Պաղչասարա գիւղաքաղաք:

Համառօտաց դասէն է Պատմաճեան Ա. օրինակը, զոր շատ անգամ յիշեցինք: Ըստ տեղեկութեան տիրոջ՝ «ձեռագիրն է նոր նօտրագիր, անթուական եւ անյիշատակարան, թերեւս դարուս սկիզբներն ընդօրինակուած. կը բաղկանայ 123 պարզ թղթեայ էջերէ. մեծութիւնն է՝ $23, 5 \times 17$ սանդ, գրութիւն միասիւն՝ 19×13 սանդ, 19—38 թիւերը պակաս են, որոնց տեղը ճերմակ թուղթ անցուած է:» Նկար, զարդագիր, խորան եւ այլ նմաններ չունի: Վերնագիրը գրչէն յաւելուածներով ընդարձակուած է². Իսկ վերջաւորութիւնն համեմատ համառօտներուն՝ այսպէս. «Անկաւ լուծ

¹ «... ի թվականիս Հայոց ազգի ՌՃԻԲ (= 1673). ի օգոստոս ամսոյ երեսունի. օրն ուրբաթ յաւարտ արիւ ի գիւղաքաղաքիս Պաղչասարայի. ի դուռն սուրբ լուսաւորչին. ձեռամբ անարժան դպրի, որ եւ անուամբ Պետրոս կոչի... աստուած վայելել տացի. եղբօրս իմոյ եւ մըսըրի (այսպէս) ...»

² «Վարք եւ Պատմութիւն Մեծի Աշխարհակալի Աղեքսանդրի թագաւորին: Ամաւ եւ կարողութեամբն Աստուծոյ ըսկսայ գրել զվարս եւ զպատմութիւնս եւ գործս աշխարհակալին Աղեքսանդրի մակեդոնացոց արքային. եւ թէ որպէս տիրեաց. զերորդ մասն աշխարհի. եւ թէ որչափ պատերազմունս արար ընդ ամենայն սեռից. զոր ըստեղծ. տէր Աստուած ի վերայ աշխարհի. եւ եղեւ ճոխ թագաւոր: Եւ թիւն էր ի ստեղծմանէ աշխարհիս. մինչեւ յԱղեքսանդր. ԵՌԻՃ. եւ ի այնմ ժամանակի թագաւոր էր ի Հնդիկս յարեւելս. Պոմբոս. իսկ ի հարաւոյ կողմն ի վերայ Տաճկաց. եւ Պարսից թագաւոր էր մեծն Գարեհ. իսկ յարեւմուտս ի Հռոմ թագաւորէր Գարսենիոս:»

ծառայութեան մեծին Աղեքսանդրի. ի պարանոցէ նոցայ, եւ թագաւորեաց Եղիպտոս Պտղոմէոս եւ ի Մակեդոնիայ Արէգիոս Փիլիպպոսի որդին: Այս է կատարած ծննդեանն եւ կենաց, գործոց եւ վախճան մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալին: Թ. 68 քիչ մը տարբեր ունի այս վերջաբանութիւնը:

Վերմանական Արեւելագիտական Ուսումնաթերթին մէջ¹ Ն. Քարամեանց «Աղուանից տառերու» վրայ հասած մ'ունի գրած, որ գտնուած են ձեռագրի մը մէջ, որ միանգամայն Վալիսթենեայ գործքը կը բովանդակէ: Ըստ տեղեկութեան Ն. Քարամեանցի՝ Միւնխէնի արքունի մատենադարանապետը Վ. Մայէր (W. Mayer) պատմած է՝ որ փոքրասիացի յոյն նկարիչ մը՝ Սիմոն Սաբիդէս Մումեազմազ (Simeon Sabbides Moumyakmaz) Սեբաստիայէն՝ հայերէն ձեռագիր մ'առաջարկած է նոյն մատենադարանին գնելու, որ եւ Վարք Աղեքսանդրի է եղեր: Քարամեանց տեսնելով նոյնը՝ կը նկարագրէ այսպէս. Ձեռագիրս այլեւայլ պատմութիւններ կը բովանդակէ, որոնց առաջինն է Վարք Աղեքսանդրի գեղեցիկ գրուած, գրեթէ ամէն էջ նկարով զարդարուած, եւ նկարաց շուրջն ուրիշ ձեռքէ ոտանաւորներ գրուած: Գրուած է Յովատափ սարկաւազէն ի Սեբաստիա՝ 22Դ (= 1535) թուին, եւ Վալիսթենեայ ծանօթ հայ ձեռագրաց հնագոյններէն է:

Այս ձեռագիրն այժմ Պեւլինի արքունի գրատունն է, ինչպէս կը ծանուցանէ Մեծ. Կանայեանց «Հանդէս» խմբագրութեան ուղղած թղթով, որուն մէջ ինքնակամ շատ մ'այլ տեղեկութիւններ կու տայ այս ձեռագրին նկատմամբ: Ըստ այսմ՝ նոր շղագիր է ձեռագիրս. (մեծութիւն՝ 21×15 սանդ. տողք՝ 23—27.) արդեամբք Սեբաս-

¹ ZDMG, 1886, Heft II, pp. 315—319. մանաւանդ՝ 317—318.

տիա գրուած նոյն թուին¹։ Չեռագիրս համառօտ ներէն է, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ Կանայեանցի օրինակած քանի մը կտորներէն, որոնց միոյն վրայ քիչ մ'ետքը կը խօսինք։ Երկու տեսակ գիր կը նկատուին որ շատ տարբեր են իրարմէ։ «Միջից յաճախ թերթեր ինկած, կտրուած, ճղճղած են։» Հասարակ թղթեայ այս գրչութիւնը «աղաւաղուած է շատ տեղ. արտագրողն տգէտ մարդ է երեւում», եւ «տառասխալներ, բառասխալներ, բոլորովին անկանոն եւ անիմաստ կէտադրութիւններ, անթիւ աշխարհաբար բառեր», շատ յաճախութեամբ կը գտնուին։ Բաց ի բուն պատմութեանէն ունի ձեռագիրս նաեւ Խաչատրոյ ոտանաւորներն ու բարառնութիւնքն, վերջինս՝ անանուն, եւ նոյն կարգաւ՝ որով տպուած են հրատարակութեան մէջ։ Պակաս է միայն շորրորդ բարառնութիւնը (էջ 193—195)։ Ունի նաեւ Կեչառուեցւոյ «Փառք եւ գոհութիւն», յիշատակարանը. իսկ «Եւ արդ» յիշատակարանէն լոկ այսչափ. «Ով ընթերցողք յիշման արժանի արարէք զաշխատող սորա որ +Երեւոյէն արարի անխոտորնակ ճանապարհ, որ ի յընթեռնուին իմասցին պովետիկոսք եւ քարտուղարք եւ ապա գիտասցեն զաշխատանքս զայսոսիկ։» Ասոր կը յաջորդէ Յովասափու յիշատակարանը²։

Չեռագրացս համառօտ նկարագրութիւնը դեռ չփակած՝ քանի մը կարեւոր գիտողութիւններ

¹ Յիշատակարանն է ըստ Կանայեանցի օրինակութեան՝ այսպէս. «... Եւ զգրող այսմ գրի || ես Յովասափ մեղաւք ի լի || որ ես ի յիմ ժամանակի || չգործեցի մաս մի բարի։ || Այլ ծուլ կենօք յաստնւորի || կեցայ տմարթ ես յաշխարհի || ... Զ թւականիս ԶԴ աւելորդի. || գրեալ եղեւ բան եւ գործ թագաւորին Աղեքսանդրի։ || Սերաստիայ այս քաղաքի || առ ոտն սուրբ Լուսաւորչի. || փառք տանք աւրհնէնք» եւն։

² Ըստ տեղեկութեան Կանայեանցի՝ ինքն ունեցած է իւր առջեւ ուրիշ ձեռագիր մ'ալ Աւարուց Աղեքսանդրի, որուն վրայ անջուշտ յետոյ ընդարձակ տեղեկութիւն պիտի տայ իւր երկասիրութեան մէջ։

պէտք ենք ընել: Ըսինք որ համառօտք եւ երկբայ-
ականք ընդարձակներէն աւելի հին նախագաղափար
մ'ունեցած են: Երկբայականաց համար աննշանակ չէ
թերեւս հետեւեալ դիտողութիւնը: Աղեքսանդրի
կառամարտութիւնը նկարագրելու ատեն երկբայա-
կանք յաւելուած մ'ունին, ինչպէս տեսանք, ուր
կը նկարագրուին Յունաց օղոմպիական խաղերը¹:
Այս կտորիս սկիզբն է այսպէս. «Եւ էր Պիզան քա-
ղաք՝ յորում կայր մեծ թէատրոն, որ այժմ յու-
նարէն Պա-պ-ո-մ-է կոչի, որ է ժողովատեղ:» Արդ
կ'երեւայ թէ Մատթէոս Ուռհայեցի² տեսած է
«Երկբայական» օրինակ մը Աարուց Աղեքսանդրի-
վան զի Յունաց Ալեքս արքային համար կը գրէ՝
թէ «արար թագաւորն (Ալեքսն) նմա (Պետեւինի)
մեծ ընդունելութիւն, ... եւ պա-պ-ո-մ-է մեծածախք
արար առաջի նորա:» Այս «պաւտոմն» բառը յու-
նարէն *ἰπποδρόμια* (ծիարշաւ) բառէն աղաւաղած
կ'ըսէ Փր. Միւլլէր³: Աւելի լաւ է անշուշտ *ἰππο-
δρόμιον* (կրկէս) ձեւէն ըսել, զոր «Երկբայական»
օրինակը «ժողովատեղ» կը մեկնէ: Այս ալ երկ-
բայականաց նախատիպ օրինակին բաւական հնու-
թիւն մը կու տայ:

Գոյզն չէ որ ՄՀԳ հատածին մէջ, ուր Աղե-
քսանդրի ծառի ճիւղերուն հանած փոշւով Պարսիկ-
ները վախցրնելու դէպքը կը պատմուի, համառօտք
կը յաւելուն՝ թէ գիշերն ալ այծերու եղջիւրնե-
րուն վրայ ջահ կապել տուաւ⁴ եւն: Ընդարձակք
չունին այս դէպքը. չունին նաեւ AV որ ամէնէն
աւելի նման են հայոյն: Բայց ճիշդ հոս ունին նոյնը

¹ Պատմ. Աղեքս. էջ 23. Ծ. 6:

² Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն. տպ. Երու-
սաղէմ, 1869, էջ 390:

³ Հմմտ. Wiener Zeitschrift für die Kunde des
Morgenlandes, V. Band, Heft I. Wien, 1891, p. 68. Այս
տեղւոյս հայ թարգմանութիւնը՝ Հռէքէ-Ա. 1891, թ.
6, էջ 181:

⁴ Պատմ. Աղեքս. էջ 96, Ծ. 1:

BC ձեռագիրք. եւ որովհետեւ համառօտք հայ բնագրէ համառօտուած են, ուրեմն կրնայ գուցէ բուլիլ՝ որ կար հոս նախնաբար նաեւ ընդարձակաց մէջ, եւ յետոյ դուրս ինկեր է: Ասոր նպատաւոր կ'երեւայ նաեւ Փարպեցւոյն մէկ խօսքը, զոր վերը գրինք¹: Մեծ առարկութիւն չէ այս տեղւոյ համար AV բնագրաց շուենաւը. վասն զի նոյն իսկ ընդարձակաց սա խօսքը «Ելանէր փռչին մինչեւ ի լեառն յՈղիմպոս», չէ նման A բնագրին, (— որ է. δ $\chi\omicron\nu\nu\iota\omicron\rho\tau\omicron\varsigma$ $\mu\acute{\epsilon}\chi\rho\iota$ $\nu\epsilon\varphi\tilde{\omega}\nu$ $\acute{\epsilon}\varphi\theta\alpha\sigma\epsilon\nu$, այսինքն՝ «Ելանէր փռչին մինչեւ ցամաք», —) այլ BC բնագրաց, որ կ'ըսեն համեմատ հայոյն. $\text{Καὶ ἀνήρχετο ὁ χονιορτὸς ἕως Ὀλύμπου}$. (ամբռնայր փռչին մինչեւ ցՈղիմպոս:) Հոս ուրեմն հայն շատ հին ատենէ ի վեր թերի մնացած է: Պակաս է, ինչպէս ըսինք, ընդարձակաց մէջ նաեւ ՄԶԳ հատածը.

Նման խորհրդածութեան նիւթ կու տայ ՄԶԳ հատածը, որուն ծայրը համառօտք կը կցեն նամակ մ'Աղեքսանդրու առ մայրն²: Նամակիս մէջ կ'ըսուի՝ թէ վերջին գիրն է այն՝ մահամերձ որդւոյն, եւ կը խնդրուի որ «Ժողովէ կանայս երգեցիկս, ողբս առեալ ապաշաւեա զվաղամեռ Աղեքսանդրէ որդին քո:» Ընդարձակք շուենին այս նամակը. շուենին նաեւ ABV. բայց ճիշդ հոս ունի L նման նամակ մը³: Նամակիս մէջ կը գրէ Աղեքսանդր՝ որ մայրը մեծահաց խնջոյք մը կազմէ եւ ամէն մարդ հրաւիրէ, որոնք սուգ մը շուենին: Ըրաւ մայրընոյն պատուէրը, բայց ոչ ոք եկաւ սեղանի. վասն զի մէկը չկար՝ որ Աղեքսանդրի մահուան վրայ սգոյ մէջ չ'ըլլար. եւ ասով մխիթարուեցաւ մայրը: — Ինչպէս կը տեսնուի՝ քիչ մ'այլազգ է նամակիս նիւթը, եւ որովհետեւ ուրիշ կողմանէ ալ կ'ըսուան մը շուենինք՝

¹ Տես վերը՝ էջ 81—82:

² Պամ. Աղեքս. էջ 181, Ծ. 2:

³ Zacher Pseudo-Call. էջ 174:

կը վարանինք պնդելու որ նաեւ հոս ընդարձակք ունենին նախնաբար նամակ մը:

Աւելի մեծ վստահութեամբ ուրիշ աղբիւրէ կը դնենք համառօտաց երկար մէկ քանի ուրիշ հատածները: Համառօտք Աւրուց Աղեքսանդրի վերջը¹ Աղեքսանդրի նուաճած աղգերը յիշելէն ետքը՝ կը յաւելուն երկար կտոր մը “երկաթի դրան” մէջ հիւսիսական աղգերը փակելուն վրայ: Այս դէպքը շունին ընդարձակք եւ A, եւ այն՝ իրաւամբք: Նոյն իսկ համառօտաց մէջ այս պատմութեան բռնած դիրքն ու միջի խօսքերը հակառակ վկայութիւն կու տան: Բայց որովհետեւ ունին նոյնը BC եւ ասորական վէպը, եւ շատ կը յիշեն հայ պատմագիրք այս կամ ասոր նման վէպ մը, եւ միւս կողմանէ անտիպ մնացած է սոյն կտորը, կը դնենք հոս ամբողջը ըստ Թ. 68 ձեռագրի², նշանակելով Յովասափու գրած օրինակին տարբերութիւնքը, զոր կը քաղենք Աննայեանցի ուղարկած այս կտորիս ընդօրինակութեանէն:

1. “Ընդ բազում թագաւորս պատերազմեալ՝ եկաց ամն ԼԳ ի հնկէտասանամեայ սկսեալ ի պատերազմի մինչեւ ի ԻԹ ամն. եւ զայլն եկաց ի խաղաղութեան³: Սա հնազանդեցոյց⁴ ի խաւժադուժ ազգացն ԻԲ. եւ ի Հելլենացւոցն ԺԲ⁵. սպան զԴարեհ զՄարաց եւ զՊարսից թագաւորն. եւ միաւորեաց զերկիր՝ մինչեւ ի ծովն յԱրեգ քաղաք⁶: Եւ տեսեալ ազգս⁷ պիղծս եւ դժուարատեսակս յորդոցն Քետուրայ⁸, որ ուտէին զսողունս եւ զգազանս եւ զմկունս⁹ եւ զմարմին մարդոյ. զի ոչ թագէին զմեռեալն այլ ուտէին.

¹ Պատմ. Աղեքս. Կ 2Ե, 186, 2 տողէն ետքը:

² Թ. 68, ԹՂ. 244b, ա—245a, բ եւ 245b, ա:

³ Կ (= Կանայեանցի օրինակ) “մինչեւ ԻԹ ամ եւ զայլ եկաց ի խաղաղութիւնս:

⁴ Թ. 68 “հնազանդեցուց:

⁵ Կ “ԲԺանս: Եսպանս:

⁶ Կ “մինչեւ ի ծով յԱրեգ քաղաքի:

⁷ Թ. 68 “. . . յազգս պիղծս:

⁸ Կ “Քետուս:

⁹ Լսկ Թ. 68 ունի “եւ զմկունս:

եւ զամենայն պիղծ եւ չարագործութիւնս¹. Ժողովեաց զնոսա յամենայն երկրէ եւ վարեաց մինչեւ ի հիւսիսոյ ծագն. զի ոչ գոյ մուտ յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու. վասն ը. լերանցն² որ յեցեալ է ի միմեանս. երկուքի որս³ ամրացոյց զմուտն. եւ կամ Աստուծոյ եղեւ արգելուլ զնոսա անդ. մինչեւ կատարեսցի մարգարէութիւնն⁴ Եզեկիէլի, որ ասէ թէ Յաւուրս կատարածի աշխարհի ելցեն Գոգք եւ Մագոգք⁵ յերկիրն Իսրայէլի: Եւ են աղբ ԻԲ թագաւորաւք⁶ իւրեանց՝ ի կղզի անդ, որոց անուանքն են այս⁷. Գոգ, Մագոգ, Անիկք, Գիգք, Քեներիզք, Քոփարք, Փոտացիք, Յունիսացիք, Լողինացիք, Եքեղեզք, Սարմարազգ, Թերլացիք, Բահոնացիք, Արմատանք, Համազարդք, Գարտիարք, Մակարդիք, Ազիկ անգանց, Քոսողինք, որ են Հանագլուխք, Աթարբիացիք, Աղտորիկ⁸: Յելանել նոցա սասանի երկիր մեծաւ, եւ մարդիկ փախիցեն ի լերինս եւ ի ծերպս. եւ ոչ որ իցէ անկանելոց ապրիլ ի ձեռաց նոցա.⁹ զի են մարդակերք, եւ զարիւն դազանաց ըմպեն շանց եւ ձիոց: Յետ եօթնեկի միոյ իցէ հասանին յԻրոպպէ.⁹ եւ առաքեսցէ Տէր զղաւրաւարն Մեքայէլ եւ սատակեսցէ զնոսա. եւ ի սպառ ջնջեսցէ զնոսա յերկրէ: 7

¹ Թ. 68 «եւ ի չարագործութիւնս:»,

² Կ «վասն երկուլ երանց:»,

³ Կ «անս . . . մարգարէութիւն:»,

⁴ Կ «Գոգ եւ Մագոգ:»,

⁵ Թ. 68 «թագաւորք:»,

⁶ Թ. 68 «այսոքիկ:»,

⁷ Այս անուանք են ըստ Թ. 68: Կ քիչ մ'այլազգ է. «. . . Փոտիացիք Ունիւացիք . . . Եքեղեզք, Սարմարաք, Թերլացիք, Բակոնացիք . . . Համազարդք . . . Նմակարդիք. Ազիկ անգանք . . . Անթարբիացիք, Աղտորիք:», BC ըսկ 15 անուն կը յիշեն, որ են. Γὼθ, Μαγὼθ, Ἀρουγοὶ, Ἐγεῖς, Ἐξενὰχ, Διφὰρ, Φοτιναῖοι, Φαριζαῖοι, Ζαρμαντιανοὶ, Χαλόνιοι, Ἀγριμάροδοι, Ἀνούφαγοι, Θαρβαῖοι, Ἀλανες, Φισολονιζαῖοι, Σαλτάριοι. (Գոթ, Մագոթ, Անուգք, Եգիք, Եքսենաք, Դիփարք, Փարիսացիք, Չարմանտիացիք, Քաղունիք, Ագրիմարդք, Անուփագք, Թարբացիք, Ալանք, Փիսոզոնիկացիք, Սաղտարիք:), Այս վէպիս մեկնութիւնը տես Zacher, 186:

⁸ Կ «ոչ որ յանկանելոցն ապրի:»,

⁹ Կ «հասանին Երոսպպէ:»,

2. «Այս Աղեքսանդրոս հասեալ յԵգիպտոս՝ ետես զգերեզմանն Երեմիայ մարգարէին որ պատուէին² մեծապէս եւ թէ աղաւթիւք սորայ կոկորդիլոսն եւ քարքն եւ Նէփոտն³ սատակեցան ի քաղաքէս⁴։ Եւ հան զնայ եւ տարաւ զնշխարս նորա յԱղեքսանդրիայ⁵ փառաւորապէս, եւ անդ սատակեցան, որ անդ քարքն⁶ էին մնասակարք եւ կոկորդիլոսք, եւ մինչեւ ցայսօր առնուն հող ի գերեզմանէն եւ զհարուածս⁷ քարքին բժշկէ եւ զկոկորդիլոսն եւ զջրային գաղանքն փախցընէ⁸։» (Ար. յաջորդէ Ա-Ֆ-յ մը։)

3. «⁹Ծնեալ Աղեքսանդրոսի ըստ Եգիպտացոց տուրիլ ամսոյ ի Ա. օրն յարեւելս, եւ կատարեցաւ ի Փարփուփիր ամսոյ ի Գ.¹⁰ օր։ Եւ զօրն բազում խառնակութիւն եղեւ ի վախճանիլն մեծի աշխահակալին, եւ զաւրքն ցրուեցան իւրաքանչիւր տեղիս իբրեւ զոչխար՝ որ ոչ ունիցի հովիւ, եւ Մակեդոնացոց իշխանքն եւ մեծամեծքն ընդ միմեանս անկեալ՝ սրով սպառեցան։ Եւ յետ սակաւ ժամանակաց մայրն Աղեքսանդրի եւ կինն եւ քոյրն ի սիրելեացն կորեան։ Եւ հեռաւոր թշնամեաց խնդութիւն եղեւ ի մեռանելն նորա զի խորտակեցաւ եղջիւր հարկանողին։ Եւ թագաւորեաց Պտղոմէոս յԵգիպտոս եւ յԱրադիս¹¹։ Փիլիպպոսի որդին ի Մակեդոնիայ։ Այս է կատարումն ժամանակաց Աղեքսանդրի ծննդեանն, քաջութեանն եւ թագաւորութեանն, հանճարոյն եւ իմաստութեանն, որ վերին նախախնամութեամբն վճարեաց զվախճան հասարակաց։»

Ըստ BC բնագրաց Աղեքսանդր կը գտնէ երկու մեծ լեռ, որ «Ստինք Հիւսիսի» (Μαζοὺς τοῦ

¹ Ա «հասեալ», կրկին անգամ, եւ «Եմիա»,

² Թ. 68 «որ պատուէին», չունի։

³ Թ. 68 «Նեփոտն»,

⁴ Թ. 68 «քաղաքէն, սեհ զնայ»,

⁵ Ա «զնշխարհս յԱղեքսանդրիայ», Թ. 68 «զնշխարս նորա յԱղեքսանդրիայ»,

⁶ Ա «քարքն էին մնասակար եւ կոկորդիլոսն»,

⁷ Ա «զհարուած»,

⁸ Թ. 68 «կոկորդիլոսն եւ ջրային...»,

⁹ Թ. 68. Թղ. 245a, բ, 25—245b, ա, 25։

¹⁰ Այսչափն է = Պտմ. Աղեքս. 186, 13 եւն։

¹¹ Այսպէս օրինակը։ Հմմտ. վերը Պատմաճեան Ա օրինակին ընթերցուածը, էջ 164—165։

Βορρᾶ) կը կոչուին: Աղեքսանդրի աղօթելովը լեռնէրն իրարու կը մօտենան մինչեւ ԺԲ կանգուն. եւ այս միջոցը կ'ամրացրնէ Երկաթի դռներով, զոր «Գրունք Կասպից», (Πύλας Κασπίας) կ'անուանէ, լեռն ալ «Մասսս», (Μαζούς.) Այս դռան ետեւը կը փակուին ԻԲ պղծակեր ազգեր, իսկ այն դռուը կը պատէ անայրելի եւ անդձելի նիւթով մը: Շատ ընդարձակ եւ այլեւայլ մանրամասնութեանց մէջ տարբեր է ասորական վէպ մ'Աղեքսանդրու այս գործոց վրայ¹: Գլխաւոր տարբերութիւնն է որ Հոնք են Երկաթի դրանց ետեւ փակուողը, եւ թէ նոյն դրան վրայ արձանագրութիւն մը դրաւ Աղեքսանդր, եւ գրեց թէ 940 տարի ետքը (ուրեմն 628/29 Յ. Ք.) Հոնաց առջեւ պիտի բացուի դռուը, եւ ելլելով պիտի աւերեն աշխարհքներ: Հայ պատմագրաց ոմանք այս վերջնոյն նման կ'աւանդեն այս զրոյցը գրելով՝ թէ Մօլիմ արաբ զօրավարն երբ Գարբանդու պարիսպը կը քակէր, գտաւ քար մը գրուած վրան. «Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք եւ զաշտարակս զայս՝ բազում տաղանդօք յիւրոց գանձուց. եւ ի յետին ժամանակս որդիքն Իսմայէլի քանդեսցեն զսա եւ յիւրեանց գանձուց վերստին շինեսցեն²»։ Ուրիշներն աւելի համեմատ կը պատմեն համառօտաց, բայց Աւարդան բոլորովին համեմատ ասորականին³:

¹ Nöldeke, S. 27—31 եւն:

² Ղեւոնդ երէց, Պատմութիւն, տպ. Պետր. 1887, գլ. ԺԲ. էջ 41: Հմմտ. Ասողիկ, տպ. Պետր. 1885, Գիրք Բ. գլ. Դ. էջ 127: Կիրակոս Գանձակեցի, տպ. Վենետ. 1865, էջ 36:

³ Հմմտ. Հեթում Պատմիչ, տպ. Վենետ. 1842, գլ. Թ. էջ 13: Կաղականտուացի (Ա. գլ. իէ. տպ. Մոսկ. 1860, էջ 70. բայց հմմտ. էջ 105) Աղեքսանդր բերաւ, կ'ըսէ, Կովկասի ազգերն Չորայ դրան կողմերը: — Իսկ Աւարդան (Աշխարհագրութիւն) «Հոնաց դրան», վրայ կը գրէ. «Սկսեալ ի դրանէն Հոնաց որ է դռուն Ալանաց Երկաթի զոր եղեալ է Աղեքսանդր Մակեդոնացին. զի նա ժողովեաց յամենայն ազգաց զփանաքիս եւ զկարճահասակս, զխեղս, զգողս եւ զմիասակարս. եւ տարեալ ի կողմն հիւսիսոյ՝ բնակեցոյց եւ

Երկրորդը, այսինքն՝ Գանիէլի գերեզման գտնելն, բոլորովին նորամուտ է, թէեւ նոյնն ունէր, ինչպէս տեսանք, նաեւ 57 Ա բոլորովին ուրիշ տեղ¹: Ինքնին յայտնի է նոյնպէս երրորդ կտորին յետամուտ ըլլալը:

Ստոյգ է՝ որ օտար աղբիւրէ մըն է Յովհաննու կաթողիկոսի պատմած զրոյցը թէ Ամասիա քաղաքն Աղեքսանդրի հրամանաւ շինուած ըլլայ²: Աւելի դժուար չէ նոյնն ըսել Ասողկայ մէկ աւանդութեան վրայ³, որ Իբն-Խոսրով Աղեքսանդրի կը նմանցընէ այն գործքին պատճառաւ որ շանց վրայ «նաւթ եւ հուր» դնելով շամբապատ քաղաք մ'այրեց. վասն զի նաեւ Աղեքսանդր «Թռչնօքն զփայտակերտ ապարանսն ի վերայ բարձր դիտանոցի վիմին ելոյց»: Ուրիշ աղբիւրէ, եւ այն՝ բաւական հին թարգմանութիւն են «Բանք Խրատուց նախնի Իմաստասիրաց», մէջ գտնուած Աղեքսանդրի վրայ քանի մը մանրավէպները⁴: Վերջապէս այսպիսի

սլարսպեալ ամրացոյց, եւ եզ զդուռն երկաթի ի վերայ Մոգաց: Եւ գրեաց ի վրայ դրանն՝ թէ յորժամ ի յետին դարէն անցանի ՊԿԳ տարի՝ անկանի դուռն այն. եւ ելանեն ԻԳ թագաւորութիւնք եւ ապականեն զաշխարհս՝ Աճուճայ եւ Բաճուճայ ազգ կոչեցեալ, զոր Յովհաննէս աւետարանիչն Գօգ եւ Մագօգ կոչէ վասն անթիւ բազմութեանն: Վարդանայ պատմածն արարական աղբիւր մը կ'ենթադրէ:

¹ 57 Ա. էջ 25. (Պատմ. Աղեքս. 22 հատածին մէջ):

² Յովհ. Կաթողիկոս, Պատմութիւն, տպ. Մոսկ. 1853, էջ 19. «Այս Միհրդատ երթայ ունի եւս եւ զԱմասիա, որ բազում ամօք յառաջ շինեալ էր յԱմասեայ եղբորորդւոյ՝ Նեքտանիբայ հրամանաւ Աղեքսանդրի, որդւոյ Նեքտանիբայ:»,

³ Ասողիկ, Գ. գԼ. Ժգ. էջ 194:

⁴ Հմմտ. Սոփերք Հայկականք, Հտր. Ա. Վենետ. 1855: — Էջ 11. «Ջաղեքսանդր յօժարեցսւցանէին բարեկամքն ստանալ որդիս. եւ նա ասէ. Մի տագնապիք, քանզի թողում ձեզ յետամնաց զբանս եւ զիմաստութիւն եւ զարութիւն իմ:», — Էջ 11. «Սա իբրեւ ելանէր ի պատերազմ ի տղայութեան, ասէ Արիստոտէլ. Համբերեա մինչեւ յաւուրս կատարեալ հասակի քո: Ասէ. երկնչիմ գուցէ կորուսանեմ զերիտասարդական համարձակութիւն:», — Էջ 21. «Աղեքսանդրոս՝ քանզի տակառապետ նորա զըմպանակ ոսկի կորուսեալ՝ խնդրէր մորմոքելով, ասէ. Պատանի, մի

ուրիշ տեղեր եւ ակնարկութիւններ՝ մի առ մի
թուել մեր նպատակէն դուրս է. վասն զի մեծաւ
մասամբ ուրիշ աղբիւրներէն են այն զըոյցք: Միայն
Աղուեսագրոց քանի մը վէպիկները պէտք է հոս
յիշել, որոնց գոնէ մի քանին հայ Ապլիսթ ենէսէն են:

պատժիր, զի որ ունի զնա՝ ընդ մերով իշխանութեամբ է, —
էջ 23. “Աղեքսանդր խրատեալ լինէր ի բարեկամացն ի
գիշերի երթալ ի պատերազմ. ասէ. ոչ է թագաւորական
գողանալ զյաղթութիւն: Սա տեսեալ զոմն անուանակից
իւր զի երկնէր ի պատերազմի, ասէ. Պատանի դու կամ
զանունդ փոխեա ի քէն եւ կամ զսիրտդ: — էջ 38. “Ա-
ղեքսանդրոս ի հարցանիլն թէ ընդէր Ղակեդեմոնացիքն սի-
րեն զպակասաբանութիւն, ասէ. Ձի մերձ է ի լռելն: —
էջ 40. “Աղեքսանդրոս տեսեալ զԳիոգինէս զի ննջէր ի
կարասի, ասէ. Ո՛վ կարաս լի իմաստութեամբ: Եւ նորա
զարթուցեալ՝ ասէ. Ո՛վ թագաւոր, կաթ մի բախտի լաւ
է ինձ եւ ոչ խելքն կարասով, յոր ոչ մերձակայիլն՝ վա-
տաբախտին խելքն: Եւ ոմն ի մերձակայից զայն լուեալ
ասաց. Շիթ մի իմաստից լաւ է ինձ եւ ոչ ծովակա բախ-
տից: — Հմմտ. էջ 30 աղաւաղ մանրավէպն՝ աղեղնահարի
մը վրայ:

¹ Զոր օր. Մխիթար Այրիվանեցի, Պոմ. տպ. Պետր.
1867, էջ 3 կը գրէ. “Եւ Աղեքսանդր, որ իմաստութեամբ եւ
արիութեամբ աշխարհի տիրէր՝ ի կնոջէ միոջէ ի կալանս
ըմբռնէր:” Հմմտ. Պոմ. Աղեքս. Մխ: — Յիշենք հոս նաեւ
Աղուեսագրոց (տպ. Մարտիրոս, 1683) սկիզբն եղող Աշխար-
հագրութեան մի քանի կտորները: Էջ 67. “Թիւամիս դեա՝
ի Բալուայ ելանէ. եւ ընդ Մսրը եւ ընդ Բաբելոն անցանէ.
եւ ձգի՝ ի Գանդգիրոն ի ծովն հարաւոյ:” Հոս գոնէ գետոցս
ընթացքին մէկ մասը շատ նման է Պոմ. Աղեքս. ՃԾԹ.
հատածին: — Էջ 68. “Գանգէս եւ Ելիմոս գետք, որոց խո-
րութիւնն մինչեւ յանդունդս է, եւ Բալ ծառացեալ մին-
չեւ յերկինսն, եւ լայնութիւն նորա 30 մղոն. անցանի ընդ
Ճենաս քաղաք. երթայ ի Սապաւապիոն ի Սապո՝ եւ Յա-
կիսպոն. անցանի ի Խորին Հնդիկս՝ մերձ ի Խորթէբաստն՝ ի
Համազունս (Ամազոնս)՝ որ թարգմանի կանանց աշխարհ՝
մօտ յանձանօթ երկիրն. եւ անգանի ի Հետամիտոն ծովն:”
Այս կտորին գրիչը թէեւ կարգացած կ'երեւայ զԱպլիսթե-
նէս, բայց հոս իւր բուն աղբիւրն ի հարկէ բոլորովին ու-
րիշ է: “Ամազոն”, բառն այսպէս կը մեկնէ Աարդան, Պատ-
մութիւն, տպ. Վենետ. 1862, էջ 13. “Ուփիր՝ զաշխարհ
Ոսկեհանաց, որ է Հնդիկք...: Յայնմ ժամանակի ասեւ
լիեալ զԱմազոնս, որ է կանանց զինուորութիւն:” — Վեր-
ջապէս՝ անդ էջ 81 կ'ըսուի. “Չին եւ Մաչին... սիրեն
զբրիստոնեայսն եւ լաւ ընդունին՝ յԱղեքսանդր թագաւո-
րէն ի վեր. զի ի նմանէ շատ աղէկ են գտեալ եւ ազատու-
թիւն եւ զհոռոմն խիստ սիրեն:” Այս եւ սյսպիսիք ի
հարկէ մեր խնդրոյն հետ կապ չունին:

Հատ մը գլխաւորաբար վէպիկներ կ'ըլլան Աղուեսագրոց սկիզբները, որոնց գոնէ ոմանք Ալարուց Աղէքսանդրի հայ թարգմանութիւնն ունին գուցէ առջեւնին: Այս առաւելագոյն առաւելներէն մի քանին կը գնենք հոս իրենց բնիկ ընտանեկան լեզուաւ ըստ ձեռագրի Մեր Մատ. Թ. 117 Ա¹:

1. “Աղէքսանդր թագաւորն երթայր ամենայն տեղիքն ելլի. օր մի գնաց ի Պօլոս թագաւորին ի մօտ. եւ նա եաղութ թասովն այսիս երես, նա խմեց զգինին եւ զայեախն ի ծոցն եղիր: Եւ ասացին՝ թէ յէր ծոցդ դրիր: Ասաց Աղէկսանդրն թէ իմ թագաւորին սահմանքն հանց է: Եւ Պօլիոս հնազանդեցաւ: Եւ քոյրն Պօլիոսի իմաստասէր էր. ճանաչեց զԱղէկսանդրն. եւ ասաց արի փախիր՝ թէ չէ յայս պահս կու բռնեն. եւ նա հեծաւ ի ցլագլուխ ձին եւ փախեաւ:”²

2. “Յորժամ մեռանէր Աղէքսանդր անդարձ արար՝ թէ զիս իմ տունն տարէք, եւ յիմ թապուսին յառջեւն Ռ մարդ ոսկի սինով ակն եւ մարգարիտ վերցնեն, եւ Ռ մարդու սեւ չուլ հագուցէք, եւ Ռ³ ձիու զբաշն եւ զագին կտրեցէք, եւ քէշ եւ պէլիկ եւ աղեղն եւ ըռումպ ի վերայ կապեցէք, եւ ՃՌ սրաւոր ի փջին յառաջ ուղարկեցէք. նոյնպէս արարեալ տարան: Եւ տեսեալ մայրն եւ կնոջն ոչ արարին սուգ: Իշխանացն հարցեալ թէ ընդէր ոչ արարիք սուգ, ասաց մայրն՝ թէ իմ որդին պատուիրել էր՝ թէ ճար չկայ ի մահուն փրկիլ. ես զայս ամէնս ի դէմ զրկեցի եւ ոչ մռեց մահն, եւ սուգն պիտի մռէ⁴:”

3. “Աղէկսանդրն հանդիպեցաւ օր մի յանմարդաբնակ եղր աշխարհիս. եգիտ իմաստասէրք ի յաշխարհէս փախուցեալք, մերկ եւ կերակուր

¹ Ուրիշ ձեռագիրք ալ ունին զասոնք. զոր օր. Մեր Մատ. Թ. 51, հատած՝ ՄԸ — ՄԺԳ: Հմմտ. Աղուեսագիրք, տպ. Մարտիրոս, 1683, էջ 83 եւն: Ձեռագրաց տարբերութիւնքն հոս նշանակել մեր նպատակէն դուրս էր:

² Հմմտ. Պտմ. Աղէքս. ԾԶ, ԾԶԱ:

³ Օրինակն էր “ՃՌ.” բայց ուրիշները (զոր օր. Թ. 51) “Ռ.” կ'ըսեն:

⁴ Հմմտ. Պտմ. Աղէքս. էջ 181, Ծ. 2 եւ էջ 182, Ծ. 3:

նոցա կաթն եւ բրինձ: Եւ ասաց թագաւորն Աղէկսանդր. եկէք ընդ ես եւ տամ ձեզ բազում ինչս. եւ ասացին իմաստասէրքն թէ մէկ խնդիրք ունիմք. թէ զայն կարես տալ, նա գամք հետքեզ: Ասէ թագաւորն. զինչ խնդիրք ունիք. եւ նոքա ասեն՝ թէ անմահութիւն կարես տալ: Ասէ թագաւորն զայրացեալ. ոչ էք իմաստասէրք. ես մարդ եմ մահկանացու. զիարդ տամ մարդկան զանմահութիւն. մարդ զոր ունի՝ զայն կու տայ, զոր չունի զիարդ կարէ տալ: Ասացին իմաստասէրքն. թէ յիրաւի գիտես թէ մահկանացու ես, եւ զիարդ զաշխարհս կու աւիրես: Ասէ թագաւորն. ես ոչ եմ աւիրել. Աստուած տեսաւ որ ամէն մարդ ի ճանապարհէ ելաւ. եւ քան զիս այլ չար եւ վատ չկար, նա զիս ի ձեռն էառ եւ զաշխարհս ինով կու խրատէ, որ ի ճանապարհ գան. եւ հաւանեալ իմաստասիրացն բանին:»

4. Հանդիպեցաւ Աղէքսանդրն յեզր տեղի մի հեծելովն. եւ բերեալ նուռ մի կտրեցին եւ ելից զթափսին. եւ կտրէին ողկոյզ մի եւ կուժ լցուէր գինով: Եւ իմացեալ Աղէկսանդրն՝ հարցաւ թէ ում է այս տեղս. եւ ասեն թէ Աղէկսանդրին է: Եւ խորհեցաւ չարիք առնուլ, եւ բարութիւնն այն խափանեցաւ. եւ Գ. Ե. նուռն զթափսին չէր լցնէր. եւ ի մէկ ողկոյզ խաղողոյն կուժ չէր լրցվիր. եւ ասացին թէ մեր թագաւորին սիրտն ծռեր է:»

5. «Աղէկսանդրն բազում զօրօք իջեալ ի կղզի մի մեծ ծովուն. եւ ամենեքեան կրակ վառեցին. եւ սկսաւ կղզին ի շարժիլ. եւ իմացեալ ի նաւ մտին. զի կրիայ էր:»² Ասացեալ են իմաստասէրքն թէ աշխարհքս Գ. կենդանի կայ՝ որ քանի շատ ապրի՝ պիտի մեծանայ. մէկ՝ կրիան, եւ մէկն՝ ձուկն, եւ մէկն՝ օձն, որ վիշապ լինի:»

6. «Աղէկսանդրն բազում զօրօք պատահեցաւ ի տեղի մի, եւ եղեւ ձիւն մեծ³ եւ սկսան զօրքն ի կոտորել ի սովուն. եւ ասաց թագաւորն՝ թէ այժմ զայժմուս⁴ պիտի հոգալ. յորժամ յաս-

¹ Հմմտ. Պտմ. Աղէքս. ՄԻԴ:

² Հմմտ. Պտմ. Աղէքս. ՄԻԴ, էջ 138—139:

³ Օր. «ձիւնամեծ», թ. 51 «ձիւն մեծ», եւ այլք:

⁴ Այսպէս թ. 51: թ. 117 Ա «այժմ զժամյաղիս պիտի հոգալ . . . յայնժամ զայլ աղին», — Հմմտ. Պտմ. Աղէքս.

տից ազատիմք՝ յայնժամ զայլ վաղիւն հոգանք .
կոտորեցէք զծիանդ եւ կերէք :»

Այսպիսի կտորներ կը գտնուին ուրիշ ձե-
ռագրաց մէջն ալ ընդհանրապէս բաւական տարբե-
րութեամբ ընթերցուածոց : Ասոնց առաջինը թէեւ
կալիսթենեայ նիւթն ունի, սակայն շատ փոփոխուեր
է : Դարեհի տեղ «Պօլոս» եղած է (անշուշտ կ'ու-
զուէր «Պովրոս» գրել) : Հոս «Պօլոսի» քոյրը կը
ճանչնայ զԱղեքսանդր եւ կը խրատէ փախչիլ . իսկ
կալիսթենէս կ'ըսէ՝ թէ «Պարասանգէս» իշխանը
ճանչցաւ : — Երկրորդը Համառօտաց միայն ունե-
ցած Աղեքսանդրի վերջին նամակին նման նիւթ
մ'ունի . գուցէ նաեւ ականարկուի Համառօտաց այն
կտորը՝ թէ Աղեքսանդր «ետ կապել զպատանս ի
ծայրս ձողի եւ ի շուրջ ածել զամենայն Բաբելոն
ասելով, թէ Աղեքսանդր յամենայն գանձէն զայս
կտաւս տանի միայն, որ երեք անկեան աշխարհիս
տիրէր¹ :» Բայց բուն բոլորովին ուրիշ զրոյց է : —
Երրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդն կալիսթենէսէն
են բոլորովին, թէեւ գրիչը քիչ մ'եղանակաւորած
է տեղ տեղ : Զորրորդը նոր զրոյց մըն է ուրիշ աղ-
բիւրէ : Օտար աղբիւրէ մըն է միեւնոյն ձեռագրին
ուրիշ զրոյց մ'ալ «տըլքամի» մը վրայ² . միայն զար-

ՃԻԴ. այսինքն բոլոր ընդարձակաց մէջ պակսած տեղը :
Ուրեմն առակացս գրիչը հին ձեռագիր մ'ունէր առջեւը :
Թէեւ կան ձեռագիրք՝ որ այս ամէն կտորներուն մէջ աւելի
գրաբարաձեւ լեզու մ'ունին, մենք ընտրեցինք Թ. 117 Ա.
(եւ 51) իբրեւ աւելի աւանդաւոր :

¹ Պտմ. Աղեքս. էջ 182, Ծ. 3 :

² Ձեռ. 117 Ա. Թ. 3 Ե. «Տըլքամ եօթն կայ ի վերայ
աշխարհիս զարմանալի, եւ հինկ ի Սաամալօլ քաղաքն է
մէկ քարէ մարդ է չինած եւ անուն աֆֆախա» է, որ զինչ
ի քաղաքն անգին կուտաւ ծախւէր որ ոչ ով գին չկարէր
առնէր՝ նա պիտէր զգինն ասէր : Օր մի ձի մի ծախէին որ
ճՈՒ սպ. գին կուգէին, եւ գնացին ամբծախօսն, եւ ասաց
այսօր աժէ ճՈՒ եւ վաղն ի այս ժամս մէկ ֆլորի արժէ : Ե.
մէկայլ օրն սատակեցաւ, եւ սաղրին մէկ ֆլորի եբեր :», Ու-
րիշ պատմութիւն մ'ալ «ամբծախաւսի», վրայ կայ՝ Թ. 4a :

մանք է որ այս “տըլլում” կ’անուանուի “սփթա-
խում”¹, որ հայ կալիսթենէսէն առնուած է¹:

Թէ մեր մանաւանդ ռամկական մատենագրու-
թեան մէջ քիչ չկան այսպիսի մանրավէպներ Աղե-
քսանդրի գործոց վրայ, յայտնի է: Այսպէս օրինակի
աղագաւ ձեռագիր Մեր Մատ. Թ. 51 ունի երկու
ուրիշ կտոր ալ, մին աղքատի մը քաղաք պար-
գելելու եւ միւսն՝ “խասլիաթ” ունեցող պատուա-
կան քարի մը վրայ²: Բայ աստի նոյն ձեռագրի մէջ
է աղամանդի վրայ պատմուածը, զոր ունի նաեւ
Մեր Մատ. Թ. 83, այսինքն՝ Առաքելի Պատմու-
թեան չորրորդ օրինակը. վասն զի այս վէպիկն Ա-
ռաքել իւր գրութեան մէջ առած է³: Ուրիշ կտոր

¹ Այս բառն՝ որչափ ծանօթ է՝ միայն Աւարուց Ա-
ղեքսանդրի մէջ գործածուած է նախնաբար: Հմմտ. Պատմ.
Աղեքս. ՃԻԵ, էջ 63, 20 եւ 27. “Եբարձ գնաց զամբծա-
խօսն եւ զեռոտանին”, եւ “ասաց ամբծախօսն գէտ”, “Ամ-
բծախօս”, բառական թարգմանութիւն է յոյն բնագրին Φοι-
βόλαλος բառին. V պարզ sacerdos կ’ըսէ:

² Թ. 51. Թղ. 33b, հատած՝ Իզ. “Ասի ի Պատմու-
թեանց թէ աղքատ ոմն եկն առ Աղեքսանդր թագաւորն
խնդրել ողորմութիւն. եւ թագաւորն ետ նմա մեծ քաղաք
մի սեպհական: Իսկ մեծամեծքն տրտնջէին թէ ոչ էր ար-
ժան աղքատդ այդ քաղաքիդ, զի մեզ գիւղ մի չի տար
մեր թագաւորն, իսկ դմա քաղաք մի բովանդակ: Առջեաց
թագաւորն զնոսա եւ ասէ. թէպէտ ինքն արժան չէր այդ
գեղեցիկ քաղաքիդ, այլ ինձ արժան էր տալ զգեղեցիկն,
զի առատ եմ ես՝ որ թագաւոր եմ բոլոր աշխարհի: . . . ,
— Թղ. 71a, հատած՝ Ղզ. “Ասի թէ արքայն Աղեքսանդր
ի քաղաքի մի բազում ընդունելութիւն ընկալաւ, եւ ալ
մի ընծայ ետուն, եւ այն ակն այնպէս խասլիաթ ունէր,
զի յորժամ ի կիշեռ (կշիռ) դնէին՝ հակէր զամենայն կշռորդն:
Իսկ մի ոմն հող էարկ ի վրայ ակին եւ մանր յարդ. յայն-
ժամ յոյժ թեթեւացաւ եւ միտեցաւ: Եւ Աղէկսանդր զար-
մացաւ, ասաց. զինչ նշանակէ այդ: Ասացին՝ թէ զքո թա-
գաւորութիւնդ. զի այժմ անյաղթ ես եւ հզօր եւ անխո-
նարհելի, եւ գերիվերոյ ես քան զամենայն թագաւորս, եւ
յորժամ մեռանիս՝ հողն տէր լինի ի վերայ քո . . . ,”

³ Թ. 51. Թղ. 11b: Հմմտ. Թ. 83. Թղ. 384b, (Ա-
ռաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, տպ. Էջմիածին):

Երկու ձեռագրաց տարբերութիւնքն ոչ ինչ է: Ըստ
այսմ զրուցի “... Աղեքսանդր գնաց ի զուլումաթն, ի լե-
ռան մի տակն հասաւ, յանկարծ ձիոյն նալն զըլըղաւ: Հար-
ցաւ թէ զինչ լինի այս. նա իմաստունքն՝ որք կային ի հետն,

մ'ալ ունի նաեւ Մեր Մատ. Թ. 56 Ա¹, որ կը գտնուին Գոշի տռակաց մէջ: Այսպիսի շատ կտորներ կրնայինք յիշել: Բայց ասոնք մեր սահմանէն դուրս են. վասն զի ասոնք ընդհանրապէս զատ — անշուշտ մեծաւ մասամբ արաբական — աղբիւր ունին: Մի քանին ալ որ ի մէջ բերինք՝ ըստ բաւականի գաղափար կու տան այս կարգի մանրավէպներու վրայ: — Ա'յլ գործք է նոյնպէս «Արիստոտէլի առ Աղէքսանդր» թուղթը Աշխարհիս վրայ²:

Ի վերջոյ կը գնենք հոս գերմանացի Ռէօմհէլտ գիտնականին իւր անգամ մը յիշուած³ գրութեան մէջ գրածը՝ թէ ժէ դարու վերջերն «Երեմիա 2էլէպին» Վարուց Աղէքսանդրի հայ բնագրէն թարգմանած է տաճկերէն նոյն գրութիւնը: Չկրցանք այս կարեւոր գիտողութեան նկատմամբ աւելի որոշ

ասացին՝ թէ ալմաստ է, յերկնից ցօղէն հասըլ կու լինի...: Ասացին Աղէքսանդրի՝ թէ այս լեռան յետեւն աւազոտ դաշտ է, ամէնն ալմաստ է եւ անմարդարնակ է, եւ թռչնոց ի զատ սյլ իրք չկայ ի հոն: Աղէքսանդր ուզեց ի յայն ալմաստէն, նա ասացին՝ թէ հեծեալքն թող ի լեռան գլուխն ելնին, եւ ի լեռան գլուխն անասնոց լաշ ձգեն, նա ի հոն մեծ թռչունք կան, ալմաստն կու կանա ի լաշերն՝ կառնուն թռչունք ու կելնան ի լեռան գլուխն նստին կուտեն, նա հեծեալքն երթան թռուցանեն, ինչ որ կպեր է ի լաշերն՝ ամէն ի հոն կու մնայ, եւ այնպէս արարին՝ որչափ կարացին...:»

¹ Չեռ. Թ. 56 Ա. էջ 77. (Հմատ. Գոշ, տալ. Վենետ. 1842, էջ 132, ՃԿԵ:) «Ի թագաւորէն Աղէքս. մեծարեալ լինէր երկրագործ մի (տալ. չունի «մի»), քան զհիւսն, յորժամ ապարան նմա շինէին. եւ նախանձ ընդ նմա կալան հիւսն եւ հողագործն. ոմն ասէր զքնակութիւն առնել եւ ոմն զկերակուր: Եւ (տալ. չունի «եւ»), նորա լուեալ իմաստասէր գալով՝ կոչէ եւ այլ եւս (տալ. չունի «եւս»), իմաստունս ի մէջ նոցա առնել ընտրութիւն պատուոյ: Եւ ասէն նորա. եթէ առաջին ասացաւ Ադամայ գործել զերկիր. բայց դարբնութիւն կանխաւ ցուցաւ. եւ զի զիւր առնէ զգործի եւ նովաւ՝ զհիւսան եւ զմշակի. վասն որոյ առաջին է պատուով. իսկ հողագործն (ձեռ. «հողագործին»), երկուցն սկստ ունի: Եւ այնպէս համոզեն զնոսա շնախանձել:»

² Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Աղէքսանդրոս թագաւոր. Պատմութիւն Յաղագս Աշխարհի. Վենետիկ, 1833 (Դաւիթ Անյաղթէն ետքը) էջ 603—628:

³ Տես վերը՝ էջ 8:

մանրամասնութիւններ գտնել. բայց եթէ կարելի ըլլայ այսպիսի թարգմանութիւն մ'արդեամբք գտնել եւ համեմատել, կարծենք շատ տեղ կրնայ լաւ ծառայութիւն ընել հայ բնագրին աղաւաղութիւններն ուղղելու:

Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանաց երկու ձեռագրաց վրայ համառօտ տեղեկութիւն տուած է վերջերս Գեր. Առաջնորդ Կեսարիոյ՝ Տրդատ Վրդպտ. Պալեան: Ըստ այսմ տեղեկութեան՝ առաջինը «քիչ մը խոշորկեկ, բայց ընտիր բոլորգիր, 104 փոքր քառածալ թղթերու վրայ գրուած երկսիւնեակ», ձեռագիր մըն է, որուն գրիչն ու գրութեան ժամանակը չի յիշեր Գեր. տեղեկատուն: Թէ՛ այս եւ թէ՛ երկրորդ ձեռագրին ճակատու խորագիրն է. «Պատմութիւն Մեծի եւ աշխարհակալի Աղեքսանդրոյ Մակեդոնացւոյ եւ կտակք վարուց քաջութեան եւ գործոց արիականաց նորին եւ վաղճանն նշանօք գոլ ցուցանի», «Ապէնիագն» կտորէն յառաջ ունի «Որք լսէք եւն» կտորը¹, եւ ի վերջոյ նաեւ Կեչառուեցւոյ յիշատակարանը համեմատ աւոր, զոր հրատարակեցինք ըստ Թ. 424:²

Երկրորդը «33 փոքր քառածալ թղթերու վրայ գրուած է երկսիւնեակ, խիտ ու մանր նօտրագիր, գիրն ոչ այնչափ մաքուր, համառօտութիւնք յաճախ են:» Այս ալ «Ապէնիագն» կտորէն ետքն ունի Կեչառուեցւոյ յիշատակարանը. բայց շատ այլափոխ եղած միջանկեալ աննշանակ կտորներով: Գոնէ կարելոր նոր տեղեկութիւն մ'աւելի չի բովանդակեր. եւ արդէն սոյն ձեւոյ այլակերպութիւնն ալ գրչին գործք կ'երեւայ: Սակայն վասն

¹ Տես վերը՝ էջ 107:

² Տես վերը՝ էջ 88—91: Ձեռագիրս ունի «ի գրչութիւն գրոյս», ասութիւնը. (հմտ. էջ 89, Ծ. 4:) Միւս տարբերութիւնք են. «շաղկայ բայիւք — կարծիւք — Պլուզոմէոսիւ պատրուեցաւ — զոր գրեցի իմով ձեռամբս «Բեթալ ի հնոցն (հմտ. էջ 90, Ծ. 2) — քերեալ քերողաւրէն — զի յընթեռնուլն»:

ամբողջութեան կը դնենք հոս սոյն յիշատակա-
րանը :

“Յիշատակարան պարագրոյն տար դնի է լա-
տինական :” — “Եւ արդ մեր զայսքան համեմատեալ
վասն յոմանց բանաւոր պատճառաց, եւս օգտութեան
վասն վերնագունիցն զոր ճառեցաք, յորում ընթեր-
ցեալ զայս յուսամ յիշման զիս առնուլ զխաչատուր
տրուպ կեչառեցի ի բարեպաշտութենէդ ձերմէ վսեմա-
գունիցդ, որ ի յարմարումն սակաւ բանիցս, եւս ի
գրչութեան գրոյս, հաւաստեալ արդարեւ աշխատեցաւ :
Առ ի հեթանոսական գրոցս յարմարումն վասն զի մինչ
լոկ ընթերցեալ, անվայելուչ եւ անմիաբանք երեւին,
սնոտի կարծեօք որակացեալք, եւ խաբէութեամբք, որ-
պէս եւ առ գրասիրաւն Պտղոմէոսիւ պատուեցաւ՝ բա-
նալ միտս գրոց : Իսկ զայս պատմութիւնս աշխարհա-
կալին Աղեքսանդրի՝ զոր աշխատեալ եւ յարմարեալ
զփոխանգրեալսն իմով ձեռամբ՝ ի յարմարութիւն ա-
ծեալ սակս օգտի ինձ նուաստիս, եւ ամենայն մերազ-
նեայ բանասիրացդ, որք կամին օգտիլ եւ յելանել ըս-
բօսումն ի սմին՝ լսել զհանձարեղ արարմունս կորովամիտ
բանիցն մեծին Աղեքսանդրի աշխարհակալին : Ուրեմն
մաղթելի աղերսանօք ժտեմ ի գնալն ձեր ի յանխոտոր-
նակ ճանապարհ սորա ո՞վ պուէտիկոոք եւ անսղալ
քարտուղարք, իմանալոց էք զիմ աշխատանս որ ի սմայ
վաստակեցա՝ եւ ձեզ ընծայեալ թողի յիշատակ ի լու-
մայասարաս՝ յորում գոհացեալ մեք ձեօք հանդերձ ի
վայելն հանցուք շնորհակալութիւն ահաւոր սրբոյ եր-
րորդութեան անզրաւ յաւիտեանս ամէն :”

Այս յիշատակարանէն ետքը կան բազմաթիւ
կեչառութեան ոտանաւորք (43 տուն), որ կը սկսին
“Այ ծեր դառնացեալ ոգի” կտորէն : Ասոնցմէ
վերջը սիւն մը դատարկ է, ապա կան դարձեալ
9 տուն ոտանաւորք, եւ “Գրո-թի-նը կը վերջանայ
վերջն ընդօրինակողի յիշատակագրո-թեմօք :” Չունե-
նալով զայս առ ձեռն՝ ձեռագրիս գրչի անձն ու ժա-
մանակն անյայտ կը մնան ինձ :

Հոս ի վերջոյ կը յաւելունք գիտողութիւն
մը, զոր Կրֆֆֆֆէն ձեռագրին նկատմամբ յղած

է «Հանդիսի» խմբագրութեան՝ Մեծ. Կ. Պատմա-
ճեան:¹

«Հանդիսի» վերջին թուոյն մէջ² Գեր. Ս.
Պարոնեանի՝ Աղեքսանգրի վարույց կրաւժորդեան
ձեռագիր օրինակին վրայ տուած տեղեկութիւնը
տպուած էր: Այդ ձեռագրի յիշատակարանին մէջ
ուշագրութիւնս գրաւեց սա կտորն. «Գրեցաւ սա
Թովիս Հայոց Զ. ՂԳ. Ի Սուլիման աստիւր», զոր
պէտք է կարդալ. «Գրեցաւ... Ի Սուլիման աստիւր»:»
Վասն զի, ինչպէս կ'երեւի, ձեռագրին մէջ գրուած
այլեւայլ յիշատակարանք կը յայտնեն՝ թէ Ի
Կ. Պոլիս գրուած է այն, հետեւաբար «Ի Սուլի
ման աստիւր» Սամաթիոյ, երբ տակաւին Պատրիար-
քարան էր, եւ ոչ «Ի Սուլիման աստիւր», որ գոյու-
թիւն չունի:»

«Մայրաքաղաքիս Սամաթիա թաղի Սուլու-
մանաստըր կամ Ս. Գէորգ եկեղեցին՝ Զաքարիայէն
յառաջ ուրիշ նշանաւոր գծողներ եւ գրիչներ ալ
սնուցած է յիւր ծոց, ինչպէս կը տեսնուի անցեալ
տարի յայտնուած ձեռագիր Աւետարանին մէջ, զորմէ
գրած եմ Ի «Ծաղիկ» շաբաթաթերթի, 1891,
Թ. 25: Ըստ յիշատակարանին՝ զԱւետարանն «Կա-
րապետ եպիսկոպոս կաթայեցին» «նկարել... եւ
կապել», տալով յիշատակ գրեր է «Ի Ս. Գէորգ
տաճարիս որ կոչի Սուլու-ման աստիւր: ... Թով. ԶԽԳ»
(= 1495). այսինքն՝ 49 տարի յառաջ քան
զԶաքարիա:»

«Ասկէ ուրիշ գիտողութիւն մըն ալ կը ծագի:
Եթէ «Սուլիման աստիւր» ձեւն ընդօրինակող վար-
դապետին չէ, կրնամք ըսել՝ թէ Զաքարիայինն ալ
չէ. վասն զի կարելի չէ՝ որ Զաքարիան այս սխալը
գործէր նոյն իսկ իւր նստած վայրին նկատմամբ
ուստի այլ ձեռաց արդիւնք է, եւ հետեւաբար

¹ Տես Հանդիս Մ. 1892, Թ. 1, էջ 21:

² Հմմտ. Հանդիս Մ. 1891, Թ. 11, էջ 324: Տես
վերը՝ էջ 158:

կրաւ թորդեան օրինակը Ջաքարիայի իսկական ձեւ
ազգիրը չէ:»

6.

Թարգմանութեան անբիւն արժեքն ու լեզուն:

Խնդրոյ տակ չի կրնար ըլլալ՝ որ ուղղակի
յոյն բնագրէ եղած է այս թարգմանութիւնը: Բայց
թէ ի՞նչ յատկութիւններ ունի թարգմանութիւնը՝
այս կէտը պիտի ջանանք պարզել, որչափ կարելի է՝
համառօտիւ: Ապա քանի մը խօսքով քննութեան
կ'առնունք թարգմանութեանս լեզուն:

Գիտնալով ե գարու մեր թարգմանչաց
հմտութիւնը յոյն լեզուին, եւ մեծ վարժութիւնը՝
ամէն բան բուն հայ ոճոյ փոխելով թարգմանե-
լու, պէտք ենք նոյնն սպասել նաեւ այս գրքէս,
որուն թարգմանիչը՝ Մ. Խորենացի՝ ունէր ար-
դեամբք այս յատկութիւնները: Բայց նոյն իսկ այն՝
որ թարգմանիչը Մեսրոպայ երկրորդ դպրոցէն էր,
ինչպէս սովոր ենք ըսել, այսինքն՝ այն խմբէն, որոնք
քիչ շատ յոյն լեզուի օրինակին կ'ուղէին նմանցընել
իրենց լեզուի ոճը, կը ստիպէր զմեզ ընդունելու՝
որ այս թարգմանութեան լեզուն չի կրնար բոլորու-
վին զերծ ըլլալ յոյն լեզուի ազդեցութենէն: Ասով
արդէն թարգմանութեանս գլխաւոր կէտերը ճանչ-
ցած կ'ըլլանք. այսինքն՝ ճշգրտութիւն եւ հաւա-
տարմութիւն բնագրի, բնիկ հայ ոճոյ յեղուած
թարգմանութիւն, Խորենացւոյ յատուկ կտրուկ
եւ ճղոտ՝ ըսենք նաեւ մեր յուսացածէն շատ աւելի
անխառն՝ լեզու, սակայն ոչ թէ բնիկ մեսրոպեան
(առաջին դպրոցին յատուկ) դասական լեզու ամէն
տեղ. այլ շատ տեղ արդէն լեզուի այլայլութեան
նշանները կրելով, եւ ըստ բաւականի ալ յունա-
կանին ազդեցութեան ենթարկուած: Թէ աստ
անդ կրնան փոքր զարտուղութիւնք, անճշգրտութիւնք
եւ նման կէտեր գտնուիլ, այս՝ զարմանալի չէ, եւ

քիչ շատ ամէն թարգմանութեանց ալ սովորական :

Բնական է որ յոյն բնագրի մը նշանները չեն կրնար միշտ անհետ ըլլալ թարգմանութենէ մը, որչափ ալ ջանայ թարգմանիչը: Ան օրինակի համար շատ մը բառախաղեր եւ այլ նման ակնարկութիւններ, զորոնք թարգմանիչը չէր կրնար միշտ այնպէս թարգմանել, որ մութ չմնան հայ ընթերցողին: Այսպէս կը հրամայէ Աղեքսանդր աղեղնաւորի մը որ եղջերուի մը վրայ նետ արձակէ: Նետը կը վրիպի իւր նպատակէն, եւ Աղեքսանդր կը գոչէ. «Այր դու արապապիւն եղեւ քեզ:» (παράτονόν σοι γέγονεν.) Հոս կալիսթենէս կը յաւելու՝ որ ասոր համարնոյն տեղը «Պարատոնիոն» կոչուեցաւ¹: Հայ մը չի կրնար ըմբռնել՝ թէ ինչ գործք ունի «տարապատիւն» բառը «Պարատոնիոն» անուան հետ. բայց երբ յոյն բնագիրը զննենք՝ կը տեսնենք բառախաղը եւ կը հասկընանք. — παράτονος կը նշանակէ «տարապատիւն», իսկ Παραιτόνιον «Պարատոնիոն» անունն է: — Երբ Աղեքսանդր կառարշաւի մէջ յաղթելով Նիկողայոս արքային՝ կը պատկուի, այսպէս կ'ըսէ իրեն Արամաղդայ տաճարաշարդարը. «Որպէս Նիկողայոս յաղթեցեր, այդպէս դու քաջաց (այսինքն՝ աշխարհ) յաղթեցես².» (ὥσπερ γὰρ Νικόλαον ἐνίκησας, οὕτω πολλοὺς νικήσεις ἐν πολέμοις.) Յոյն բնագիրը հոս ակնարկութիւնը կ'ընէ Նիկողայոս (Νικόλαος) անուն մեկնութեան իբր «Աղգայաղթ» նշանակութեամբ, ուստի իբրեւ νικάω եւ λαός բառերէն բաղադրեալ:

¹ Պատմ. Աղեքս. ՀԸ, էջ 37, 2: Քաղաքին անունն է քսա A παρατόνων; B παράτονον; C παρατόνη; V Paratonium, իսկ M կ'առաջարկէ Παραιτόνιον. V օրինակեր է հոս պարզապէս յոյն բառը՝ գրելով. paratonon istud factum videri.

² Պատմ. Աղեքս. ԾԵ, էջ 27, 11: V այս տեղ պարզ է. Ut quod primo certamine Nicolaum vicisset, esset sibi conjecturae, perfacile multos eum populos vinciturum.

— Աղեքսանդրիա քաղաքը տարածուեցաւ, կ'ըսէ Աալիսթենէս,¹ մինչեւ Հերմեայ քաղաքը. «բայց, կը յաւելու, ոչ կոչէին Հերմոպոլիս, այլ Հերմոպոլիս. քանզի ամենայն որ ելանէր յԵգիպտոսէ կամ իջանէր, անդր դէմէր:» Յունագէտ շեղող հայր չ'ըմբռներ սոյն «Հերմոպոլիս» եւ «Հերմոպոլիս» ձեւերուն նկատմամբ եղած այս ակնարկութիւնը, եւ աւելի եւս՝ անոր տրուած մեկնութիւնը: «Հերմոպոլիս» (Ἑρμοῦ πόλις) է «Հերմեայ քաղաք», իսկ «Հերմոպոլիս» (սոյն՝ Ὁρμοῦ πόλις = Հորմոպոլիս) առնուած է ὄρμη (բռնողիմուն, յարձակում, ամբոխ) բառէն, ուստի կը նշանակէ քաղաք մ'որ կը դիմէ ամէն մարդ, ինչպէս կը մեկնէ Սուտ-Աալիսթենէս: — Աղեքսանդր եկաւ ի «Տապոսիրիս» եւ հարցընելով իմացաւ «շէշէշման Ուիշէայ լինել մեհեան:²» Գրիշը հոս «Տապոսիրիս» (Ταπόσιρις) անունը կը մեկնէ τάφον Ὀσίρεως (դերեզման Ոսիրեայ) բառերով: — Աղեքսանդրիոյ մէջ շինուեցան, կ'ըսէ Աալիսթենէս, ստորերկրեայ «ջրամղահոսներ», որոնք իրենց անունն առին Հիպոնոմոս ճարտարապետէն³: Բառախաղ մըն է այս. վասն զի «ջրամղահոս» յունարէն «հիւպոնոմոս» (ὕπονομος) կ'ըսուի: Հայր դժուարութենէն աղատեր է մասամբ

¹ Պամ. Աղեքս. 2, էջ 38, 6—8: Յոյն բնագիրն է. Οὐ καλεῖται δὲ Ἑρμοῦ πόλις, ἀλλὰ Ὁρμοῦ πόλις, ὅτι πᾶς ὁ κατερχόμενος ἐκ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀνερχόμενος ἐκεῖ προσορμεῖ. Ուրիշ մեկնութիւն կու տայ V գրեւով Sed enim nomen hoc longe secus ac se veritas habet in usu appellationis resedit, Hormo enim polis, non Hermopolis, dicta est, quod portuosus illic alveus Nili latiusque in latera descendens fidam stationem navibus per sese labentibus faceret.

² Պամ. Աղեքս. 2Թ, էջ 37, 5—7: Յոյն է ἦλθεν εἰς Ταπόσιριν... Οἱ δὲ ἔφησαν, τάφον Ὀσίρεως εἶναι. V աւելի որոշ կ'ըսէ՝ թէ Գերեզման Ոսիրեայ էր անունը, որ ապա աղաւաղուելով եղաւ Տապոսիրիսոս (Sepulchrum Osiridis, ... quod a veteri compositione corruptum Taposiridis dictus esset.

³ Պամ. Աղեքս. 2Բ, էջ 39, 11—14:

այնու՝ որ հոս այս յոյն բառը փոխ առեր է. բայց
ասոր հակառակ ամբողջ խօսքը յունական անյաջող
լեզուաւ թարգմանութիւն է այսպէս. «եւ կոչին (այս
«Ջրամիջահոս» փոսերը) հիպոնոստ վասն այնր՝ որ
եցոյց լիբէացին Հիպոնոստ կոչիլ:»¹ — Հատ կա-
րելոր է հետեւեալ բառախաղը: Աղեքսանդրի հետ
յերազի խօսող դից անունը յայտնի չի յիշեր Աա-
լիսթենէս, այլ այս հանելուկով կ'ուզէ իմացընել.
«Երկիցս հարիւր, կ'ըսէ,² այսպէս եւ զմի համարն
խառնեա. ապա հարիւր եւ մի. եւ չորիցս քսան եւ
տասն, եւ զառաջին գիրն առնլով արասջիր վեր-
ջին, եւ յամենայն ժամ իմասջիր ո՛ր բնաւորեցայ
դու ես աստուած:» Այս թուաբանական հանե-
լուկն է $200 + 1 + 100 + 1 + 80 + 10 + 200$, որմէ
հայ ընթերցողը բան մը չի կրնար հասկընալ. բայց
խնդիրը կը լուծուի, երբ այս թուերուն համապա-
տասխանող յոյն տառերը դնենք, այսինքն՝ $\sigma + \alpha +$
 $\rho + \alpha + \pi + \iota + \varsigma$, եւ կ'ունենանք «Սարապիս» դից
անունը: — Ըստ Աալիսթենէայ Աղեքսանդր Ծուր
առնելէն յառաջ երազ մը տեսաւ՝ որ ինքը պա-
նիր մը կը կոխկրտէր ոտքին տակ: Երազագէտ
մ'ալ, կ'ըսէ, մեկնեց երազն այսպէս. Աղեքսանդր
Տիւրոս պիտի առնու՝ երազին մէջ պանիրն առ ոտն
կոխելուն համար³: Այս մեկնութիւնը շատ պարզ
կ'երեւայ, երբ մտածենք որ յունարէնի մէջ Τύρος
է «Տիւրոս» եւ τυρός «պանիր»: Այսպիսի կտորներ
կրնայինք գեռ յիշել:

Ինչպէս տեսանք, թարգմանիչն եւ ոչ այս-
պիսի տեղեր փոփոխութիւն մ'ըրած է, որով կրնար
հայ ընթերցողին ըմբռնել տալ այն կտորները:
Տեղ մը միայն դիմած է թարգմանիչը վերջին մի-
ջոցին: Աղեքսանդրիայի շինութեան ժամանակ հինգ

¹ Այս է բնագիրը. A: Καλοῦνται δὲ ὑπόνομοι διὰ
τὸ[τὸν] ὑποδείξαντα Λιβυκὸν Ὑπόνομον καλεῖσθαι.

² Պամ. Աղեքս. ՂԳ, էջ 45, 10—14:

³ Պամ. Աղեքս. ՃԱ, էջ 49, 11—14:

գիր արձանագրել տուաւ Աղեքսանդր¹. *A, B, Γ, Δ, E*, որոնց մեկնութիւն է. *A = Ἀλέξανδρος, B = βασιλεὺς, Γ = γένος, Δ = Διὸς, E = ἔχτισε (πόλιν ἀεὶ μνηστον)*, այսինքն՝ «Աղեքսանդր՝ արքայ, ազդ Գիսսի, շինեաց (զքաղաք մշտայուշ:»)² Այս խօսքը *V* երկար մեկնաբանութեամբ թարգմանած է. իսկ հայը քանի մը մանր փոփոխութիւններ ընելով կրցեր է հայերէն Ա, Բ, Գ, Դ, Ե գրերուն յարմարել խօսքը, եւ թարգմաներ է. «Գրեաց ի վերայ գիրս հինգ Ա, Բ, Գ. Դ. Ե. այքն՝ Աղեքսանդրոս. բենն՝ բարձրագոյն թագաւոր. գեմն՝ գերագոյն ազգաց. դայն՝ դեր Արամազդայ. եջն՝ էջ եւ շինեաց քաղաք աննմանելի:»

Մանր փոփոխութիւններ կրնան գտնուիլ տեղ տեղ. բայց ընդհանրապէս շատ յաճախ չեն: Քանի մը փոփոխմունք եւ յաւելուածք թարգմանչին՝ առիթ ունեցանք յիշելու յընթացս գրութեան, ինչպէս Յուշկապարկաց կռուոյն², Հայոց Անգղայ գաւառին³, «գերերի» տնկոյն ի Հայս գտնուելուն⁴ եւ նմանեաց կտորները: Նշանաւոր յաւելուած մըն է հետեւեալը: Ըստ *Ապլիսթենեայ*⁵ Գարեհ փախաւ «ի դրունս Ասպից» (*ἐπὶ τὰς Κασπίας πύλας, V: Portas Caspίας*.) իսկ հայն յաւելուած մ'ալ կցեր է. «Փախստական է ի Ասսիական դրունս մերձ յաշխարհն Թաւիշ ի գաւառն Գիլանայ:»

¹ Պատմ. Աղեքս. 2Է, էջ 40, 28—32:

² Հմմտ. վերը՝ էջ 45—46:

³ Հմմտ. վերը՝ էջ 42—43 եւ 78—79 եւ այլուր: Հոս թարգմանչին յաւելուածն է Արածանի գետին համար գրելը. «Որ հոսի ի Ծաղկաւէտ լեռանցն Անգղայ գաւառին յալունքն Եփրատայ հանգէպ լերինն Այրարատայ:», *ABC* կ'ըսեն լոկ *Παραγίνεται εἰς Εὐφράτην*, բայց *V* ուրիշ յաւելուած մ'ունի գրելով որ Արածանի շատ մեծ գետ է. (*Ad Euphratem veniens fluvium magnitudine haud cuique facile secundum*.)

⁴ Հմմտ. վերը՝ էջ 83—84:

⁵ Պատմ. Աղեքս. ԾԳԴ, էջ 110, 4:

Ուրիշ տեղ մ'ալ գրեր է¹. «ի կասբիական գրունս
յաշխարհն անարիկ է — դժո՞ւրահան:» Վերջին խօսքը
յաւելուած է:

Արեգական եւ լուսնոյ մեհենի ծառոց համար
կ'ըսէ հայր². «Երկու ծառք էին հանգէտերկնեայք³,
որք էին հաւասարք սարոյց ծառոց՝ որ առ Տէր լինին:»
Վերջինը յաւելուած մըն է, իսկ «սարոյց» է ըստ
յոյն բնագրի *κυσσάρισσος* (*cupressus*.) —

Մանր փոփոխութիւնք ալ քիչ չկան. բայց
ասոնք բնագրի հաւատարմութեան դէմ աննշանակ
են: Այսպէս հռոմէական «էքսպլորատորէս» (*explo-
ratores*, յոգնակի ձեւով) բառը մեկնել՝ թէ «առ-
հայս՝ լրտեսք⁴» կոչուին: Հոս յոյնն անգամ մեկներ
է նոյն բառը⁵: — Նամակի մը գլուխը թարգմանիչն
իրեն ծանօթ սովորական ոճոյ փոխեր է գրելով.
«Թագաւոր Աղեքսանդրոս... գրեմ ամենայն բնակ-
չացդ որ ի Պարսկաստան յաշխարհիդ էք Արեւոյ եւ
Անարեւոյ (յոյնը չունի այս բացատրութիւնը), գեղ-
ջէից եւ քաղաքայնոց⁶:» — Կալիսթենեայ առական-
որ մէկ խօսքը տեղական ոճոյ փոխեր է դոյզն յաւել-
լուած մ'ընելով. «Մարդ որ այլում չար կազմէ,
իւրում իսկ լէրդէ՞ կազմէ⁷:» Այս առածին կից
«եւ չար խորհուրդ խորհեցելումն յոյժ չար է»
խօսքը չունին ABCV. (վերջինս առածն ալ չունի:)

¹ Անդ, ՃՂԳ, էջ 109, 15:

² Անդ, ՄԻԴ, էջ 145, 17:

³ Ձեռագիրք ունին «հանգէտ երկեանք», միայն Թ. 424 «հանգէտ երկնեանք», Յոյնը չունի նման բացատրու-
թիւն մը (*δένδρα... παραπλήσια κυσαρίσσοις*) բայց նման
է V, որ կ'ըսէ *arbores coelum ferme proceritate in-*
tervectas.

⁴ Պամ. Աղեքս. Բ, էջ 2, 15:

⁵ I, 2. A: ... *ἐξπλωράτορες τινες... κατὰ δὲ Ἑλ-
λίνας κατάσκοποι*.

⁶ Պամ. Աղեքս. ՃՂԹ, էջ 114, 4—7:

⁷ Անդ, ԾԴ, էջ 27. 3: Յոյնն է. «Ὅς ἄλλῳ κακὰ
τεύχει ἑαυτῷ κακὸν τέτευχεν. (որ այլում չարիս նիւթէ,
անձին իւրում չար նիւթեաց:)

— Աննշանակ չէ թերեւս որ այն տեղ՝ ուր կ'ըսէ
 կալիսթենէս թէ Աղեքսանդր Տրամայեց նշանա-
 լոյծին «լուծում տալ» նորանշան դէպքի մը, հայր
 կը գրէ. «Հրամայեաց զԷթերցան-ի-ն առնել վասն
 նորա¹», թերեւս հոս Հայոց դիւթիշներու սովոր-
 ութեան ակնարկութիւն մը գտնել անպատեհ
 չըլլայ: — Բնագրի անհաւատարմութիւն չենք
 կրնար համարիլ անուանց ազգայնացումն կամ
 Հայոց սովորական կամ այլուստ ծանօթ անուամբ
 թարգմանել, ինչպէս Արածանի, (յոյն՝ «Եփրատ».)
 Գկղաթ (յոյն՝ «Տիգրիս», որ եւ բնիկ հայերէն է)
 որ Ս. Գրոց թարգմանութենէն ծանօթ էր թարգ-
 մանչին, կաւոս (յոյն՝ «Կիւրոս») որ սովորական
 ձեւ է ասորի բնագրէ եղած թարգմանութեանց.
 Արիվարդան (²Αριοβαρζάνης, Արիոբարդան.) «Ա-
 րեգ», քաղաք² (πόλις τοῦ ἡλίου.) եւն: Նոյնպէս
 են նաեւ դից անուանք. զոր օր. «Անահիտ»³ փո-
 խանակ ⁴Ηρα (Հերա.) զոր «Երա» կ'ըսէ հայր ուրիշ
 տեղ մը.⁴ «Միհր» (Μίθρα, Միթրա)⁵, «Արամազդ»
 (յոյն «Գիոս» եւն:): Այսպէս նաեւ յոյն բնագրին
 քանի մ'անուանք թարգմանուած են, զոր օրինակ
 «Յարկ» (Στοά), «Աղբէք» (Κοπρία.)⁶ Պտղոմէոս
 «Փրկիչ»⁷ (փխ. Սովտէր = Σωτήρ) եւ վերջապէս
 նաեւ «Այծք» անուն քաղաքի⁸ ուր յոյնը (Αἶγας)
 է: Շատ դիւրաւ կրնար ըլլալ՝ որ միւս անուանց
 մէջ ալ երբեմն ասոր հակառակ մինչեւ անգամ
 յունական հոլովման վերջաւորութիւնք պահուէին.

¹ Պտմ. Աղեքս. ՄԾԹ, էջ 170, 22: Յոյն է. τὴν σύγκρισιν ποιήσασθαι.

² Հմմտ. Պտմ. Աղեքս. «Յանկ անուանց».

³ Անդ, Ղ, էջ 42, 24 եւն:

⁴ Անդ, ՄԾԳ, էջ 164, 4:

⁵ Անդ, ՃԳ, էջ 49, 32 եւն. եւն:

⁶ Երկուքն ալ՝ Պտմ. Աղեքս. 22, էջ 40, 20 եւ 26: Վերջին անունը գրի սխալով «Աղբիւրք» եղած է:

⁷ Պտմ. Աղեքս. ԽԷ, էջ 22, 13 եւ ՄԻԹ, էջ 151, 14:

⁸ Անդ, ՄԹ, էջ 123, 2: Յոյն է. τὴν πόλιν ἔκτισα Αἶγας [B Αἶγας] προσονομάσας.

օրինակի համար “Թրասիլէոնտա”¹ (Θρασυλέοντα, հայցական:) Այսպիսի օրինակք քիչ չեն: — Քանի մ’անգամ յիշեցինք նաեւ յետագայ գրչաց ըրած գոյզն յաւելմունքը:

Այս գոյզն փոփոխութիւնք չեն կրնար խախտել թարգմանչին հաւատարմութիւնը, որ կէտ առ կէտ միաբան է բնագրին: Այս ըսել չէ՝ որ չենք կրնար գտնել հայերէն թարգմանութեանց յատուկ ճոխ ոճը նաեւ ասոր մէջ. վասն զի հայ թարգմանիչք՝ (գոնէ ինչ ինչ գրոց) սովորութիւն ըրած են շատ տեղ պարզ բնագիր մը ճոխ ասութիւններով ու ոճերով, նոյնանշան բառերու յորդութեամբ փոխել հայերէնի: Ահա այսպիսի ճոխաբանութեանց քանի մ’օրինակ: “Այժմ փախստական մազապուր՝ եղէ անապատ աւերակ” կ’ըսէ Դարեհ իւր անձին համար². (νῦν φεγγὰς ἐγενόμην ἔρημος.) — “Ապա սակաւ մի ուշաբեր եղեալ եւ ընդկանգնեալ եւ յինքն եկեալ եւ զգաստացեալ ի բազում հեծեծմանէն եւ ի դժնդակ հառաչմանէն եւ ի վտանգալից արտասուացն՝ ջանաց կազդուրիլ կալ ի վերայ մտացն, յետս ընկրկեալ զծփումն ալէկոծեալ վըշտացն³:” Այս խօսքին շատ մեծ մասը (“ի բազում հեծեծմանէն” սկսեալ մինչեւ վերջը) չունի յոյն բնագիրը: — “Այլ իբրեւ երկոցունց կողմանցն կոչ առնէր պատերազմողականն փող, բազում թնդիւն ի միմեանս բախեալ ճայթմունս ուժգին եւ դոփիւն սաստիկ առնէին, եւ կանչիւն եւ դոչումն զօրականացն ամպոց որոտումն գործէր, եւ մեծաւ յօժարութեամբ դումարտակեալ հասանէին ի գործ պատերազմին⁴:” Այս ամբողջ խօսքը (“բազում թնդիւն” կտորէն սկսեալ) չկայ բնագրին մէջ: — Սակայն ի հարկէ այսպիսի ճոխացեալ կտորներ շատ յաճախ

¹ Պատմ. Աղեքս. ՄԻԴ, էջ 146, 14 եւն. եւն:

² Անդ, ՃԶԹ, էջ 106, 1:

³ Անդ, ՃՂ, էջ 106, 10—14:

⁴ Անդ, ՃԶԷ, էջ 104, 24—29:

չեն պատահիր: Թերեւս այս տեղեր քիչ մ'ալ տարբեր էր յոյն բնագիրը, զոր թարգմանիչն առջեւ ունէր: Անն գոնէ այնպիսի տեղեր, որ կրնային թարգմանչէն փոփոխուած կարծուիլ, բայց չեն անշուշտ: Այսպէս Դեմոսթենէս ընդդէմ խօսելով Գէմադէսի, որ Աղեքսանդրի դէմ պատերազմելու կը յորդորէր Աթենացիները եւ օրինակ կը բերէր որ Քսերքսէսի անթիւ բանակին յաղթեցին Յոյնք, կ'ըսէ՝ թէ Քսերքսէս թէեւ մեծ ամբօխ զօրու ունէր, բայց «բարբարոս» էր այն եւ «Յունաց հանճարէն» յաղթուեցաւ: Նման իմաստով է նաեւ V օրինակը: Ճիշդ հոս հայն բոլորովին ուրիշ իմաստ ունի¹. «Քսերքսէս մեծ էր եւ հզօր զօրականօք, այլ ի պարտութիւն մատնեցաւ յայնժամ. եւ էր մեզ ըստ կամաց մերոց իրք, զինուազեալ գտաւ Քսերքսէս:» Հայը կարծես կ'ուզէ ըսել՝ որ ըստ դիպաց յաղթուեցաւ Քսերքսէս, մինչդեռ յոյն բնագիրք պարծելով կը յիշեն «Հելլենացւոց հանճարը:» Ուրիշ տեղ մ'ալ «քաջ» ածականով մը պատուուած է Քսերքսէս հայ թարգմանութեան մէջ², զոր չունի յոյնը: Արնար այս ամենայն հայոյն փոփոխութիւն համարուիլ, որ իրենց տերանց եւ դրացեաց Պարսից հռչակաւոր արքային համբաւը խնայել ուզած ըլլայ: Բայց այսպիսի դիտաւորութիւն մը ճշդիւ Ե դարուն Խորենացւոյն ընծայել անհնար է:

Արնայինք ենթադրեւ որ պիտի չպակսին այսպիսի ընդարձակ թարգմանութեան մէջ նաեւ տեղեր, որ չափէն աւելի հաւատարիմ գտնուած են բնագրին, եւ բառական կամ գրեթէ ստրկօրէն թարգմանութիւն են յոյն բնագրին, որով նաեւ խորթ եւ շատ անգամ անիմանալի հայ ընթերցողին: Այսպիսեաց հետ պէտք է յիշել նաեւ

¹ Պամ. Աղեքս. ՃԽԲ, էջ 80, 1—4: Յոյն է. Α. Καίτοι Ξέρξης τὸ μὲν πλῆθος μέγας ἦν, ἀλλὰ βάρβαρος, καὶ ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων φρονήσεως ἡττήθη.

² Անդ, ՃԽԱ, էջ 78, 19:

Թարգմանութեան եթէ կամաւ եւ եթէ ակամայ եղած մանր անճշդութիւնքն: Թէեւ կան այսպիսի տեղեր մեր Թարգմանութեան մէջ, բայց բարեբախտութեամբ ցանցառ են:

Հոս կը դնենք ըստ իմիք նորանշան՝ բայց ոչ ամէնը խոտելի կտորներու քանի մ'օրինակներ: Դեմոսթենէս կը պարսաւէ՝ թէ «Եւքինէս վարեցաւ խառնեալ բանիւ առ ձեզ¹», (ἐχρήσατο χεκραμμένῳ λόγῳ.) այսինքն՝ անորոշ խօսքեր ըսաւ, ոչ յայտնապէս յորդորեց կռուելու եւ ոչ որոշութեամբ խորհուրդ տուաւ ետ կենալու: Բայց այս բացատրութիւնը կրնայ գուցէ ընդունուիլ, ինչպէս որ «վարել» բային այս գործածութիւնք՝ նախնաբար թերեւս օտարութիւն՝ բաւական յաճախ են: — «Տուեալ ըստ ամսոյ ամսոյ առն հարսոյ՝ ոսկիանակս երիս եւ հեծելոյ ոսկիանակս հինգ:²» Հոս «հարուստ» կը նշանակէ պարզապէս «հետեւակ» զօրական, ինչպէս յաջորդ «հեծեալ» բառը կը ցուցնէ: Բայց «հարուստ» բառին այս տեղ առած նորանշան կիրարկութիւնը բնագրէն ազդուած չերեւար. (A: ἀνδρὶ ἐν ὧν φ [i. e. πεζῶ] χρυσοῦς γ'.) վասն զի A հոս հակառակը կ'ըսէ «անարդ», «դոյղն» կոչելով փոխանակ «հարուստ»: Այս տեղ «հարուստ» բառական չերեւար, ուստի եւ լոյս կը սփռէ մեր «հարուստ» գունդ, «հարստածեռն» բանակ եւ նման առութեանց: — «Բերին ի վերայ նորա սրաւորեալ զձեռս³», Այս զուտ յունախօս Թարգմանութիւն է. (ABC ἐπ'ηνέχθησαν ξιφῆρεις Δαρείῳ.) — «Զճանապարհս Պարսից զվաճառ առնել.⁴» լոկ բառացի Թարգմանութիւն կ'երեւայ, եթէ չէ աղաւաղութիւն գրչաց: ԅոյնն է. τὰς δὲ ὁδοὺς Περσίδος ἐμπορεύεσθαι καὶ πραγματεύεσθαι, ուստի բուն

¹ Անդ, ճԽԲ, էջ 79, 16:

² Անդ, ճՂԳ, էջ 109, 17:

³ Անդ, ճՂԵ, էջ 110, 19:

⁴ Անդ, ճՂԹ, էջ 115, 18:

“զճանապարհս . . . երթալ եւ զվաճառ առնել”
 թարգմանուած էր: — “Աչքն՝ մին խաժակն, աջն
 խոյր-բէր¹.” շատ բառական, բայց նաեւ նշանաւոր
 այնու՝ որ կը հաստատէ Berger գիտնականին առա-
 ջարկած ընթերցուածը, որ է τὸν μὲν δεξιὸν χατω-
 φερεῖ (փոխանակ χατοφερεῖ, ինչպէս ունի BC.) ուր
 M կ’ախորժէր աւելի χυανοχόρην կարդալ, այսինքն՝
 “կապուտաբիր:” — Մէր-Տ. յաղթութեան ի վերին
 խնամոց լինի².” (ἢ ῥοπή τῆς νίκης.) ինչպէս նաեւ
 այլուր³. “Գիպուած բախտի ոչ կայ հաստատուն
 անցեալ ի վերայ միոյ միտման.” (հոս յոյնը τόπος
 կ’ըսէ:) — Թէեւ բառ առ բառ ըստ բնագրի, բայց եւ
 ոչ բոլորովին խորթ են այս ասուած իւնք. “Չանձամբ
 քով լեր.” (περὶ σεαυτὸν γενοῦ.) “Չօրու-
 թիւն ունէր զիւրեաւ բազում” (πλείστην δύναμιν
 ... περὶ ἑαυτὸν ἔχων.)⁴ — “Չարդարէ զմէհեանն
 յի-ր-Ք վեր-դր-իւնէ (A. ἐκ τῆς ἑαυτοῦ ἐπιγρα-
 φῆς)՝ Հօր աստուածոյ Ամսնի որդի Աղեքսանդրէ⁵,”
 — “Ես նախկին գրեմ ձեզ . . . համառօտ ասեմ
 շէլ-իւն⁶” (τὰ χεφάλαια.) այսինքն՝ էական կէտերը
 են. բայց “գլուխ” բառին նման նշանակութիւնք
 արդէն յաճախ են մեր մատենագրաց քով: —
 “Ունելով ի ձեռն + արդիւնէս,”⁷ այսինքն՝ գեա-
 պանութեան նշան եղող գաւազան. (χηρὺχιον):
 — Շատ նորանշան է այս խօսքը. “Պատրաստեալ
 զթագաւորական զդեստն, զպատուականն, զմէք-
 ան-մէն քան զամենայն թագաւորական տեսու-
 թիւն.”⁸ (πάντα κόσμον τίμιον ὑπερῆφανον
 ὑπὲρ πᾶσαν βασιλικὴν θεωρίαν.) Հոս վերջին

¹ Անդ, ԻԸ, էջ 15, 8:

² Անդ, ՃԷ, էջ 53, 17:

³ Անդ, ԾԱ, էջ 25, 10:

⁴ Անդ, Կ, էջ 29, 10 եւ ԿԷ, 31, 14:

⁵ Անդ, ՀԷ, էջ 36, 10:

⁶ Անդ, ՃԼԷ, էջ 75, 30:

⁷ Անդ, ՃՀԴ, էջ 97, 5:

⁸ Անդ, ՄԹ, էջ 122, 16:

մասն բառացի թարգմանութիւն է. իսկ «ամբար-
հաւածն»՝ որ հոս չի յարմարիր, անյաջող թարգ-
մանութիւն է ὑπερήφανος բառին, որ այս տեղ
«մեծաշուք» կամ նման բառով պէտք էր թարգմա-
նուիլ: — Աւերջապէս բառական թարգմանութիւն
են այս խօսքերը. «Հարցեալ զիւր խորհուրդսն¹.»
(ἐξέτασας τὸν ἴδιον λογισμὸν) «Բարուց իմոց
տէրն².» (ὁ τῆς γνῶμης μου δεσπότης.) «Եւ էր
ահն եւ երկիւղն՝ որ ոչ ունէր գլխապաղումն³.» (ὁ δὲ
ἀγὼν ἀναβολὴν οὐκ ἔσχεν.) «Եղաք ի բնութեան
ճանապարհն որ տանէր ի Պրատիական քաղաքն⁴.»
(εἰς τὴν κατὰ φύσιν ὁδόν.) «Պեղեցկութիւն
ամբարտաւան⁵.» (χάλλος ὑπερήφανον.) այլովքն
հանդերձ:

Այս մասն դիտմամբ քիչ մ'ընդարձակ դրինք:
Միայն բռնէք նաեւ՝ որ շատ բան կրնայ նախնարար
օտարութիւն բլլալ, բայց ասոնց գոնէ սմանք սո-
վորական բլլալով՝ կրնան ընդունելի բլլալ. ուս-
տի ոչ ամէնն՝ զոր յիշեցինք, պէտք է խոտելի
կարծել:

Աւերջապէս կան տեղեր ալ, որ ուրիշ ըն-
թերցուած կ'երեւան: Աղեքսանդրի խորհուրդ կու
տային որ մեծ քաղաք շէինէ, վասն զի մարդով
լեցընել չի կրնար: «Եւ եթէ լցցես, կը յաւելուն⁶,
» ոչ կարասցեն ցած++ զառ ի պէտս հարկաւոր կե-
րակրոցն մատուցանել:» «Ցամաքք» հոս այնչափ
չի յարմարիր, եւ եթէ բնագիրը համեմատենք (A.
ἔμποροι, թանգարականք. BC. ὑπηρέται, սպասու-
որք.) կ'իմանանք որ ἔμποροι բառին տեղ ἥπειροι
(ցամաքք) կարդացեր է թարգմանիչը: — «Ան-

¹ Անդ, ՄԺԵ, էջ 133, 3:

² Անդ, ՄԻԳ, էջ 137, 24:

³ Անդ, ՄԻԳ, էջ 142, 10:

⁴ Անդ, էջ 143, 17: Տպագիրը «բանութեան ճանա-
պարհ» կը կարգայ՝ սխալմամբ:

⁵ Պատմ. Աղեքս. ՄԻԵ, էջ 149, 15:

⁶ Անդ, 2, էջ 38, 14:

ցեալ զնոց ընդ Տուրանս Երթալ¹. յոյնք
կ'ըսէ «ընդ Ասորիս» (παρὰ τὴν Συρίαν.) ուստի
կ'երեւայ թէ Տորիա անուան տեղ Կորիա կարգա-
ցեր է, եւ «Տուրանսան» թարգմաներ՝ իբրեւ Τύρος
(Տուր) անուանէն ածանցեալ: — Աստիւթեանէս²
կը գտնէ զԽամենիաս իբրեւ քաջ երգիչ, եւ իբրեւ
«ի ձեռն ոյլ-ցն հմտութեան քաջ լինել:» Այս
անիմատ խօսքը գիւրաւ կը մեկնուի. յոյն է հոս
διὰ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐμπειρίας ἀριστέων,
այսինքն՝ «Որչո-ցն հմտութեամբ քաջ լեալ. յ
սերեմն թարգմանիչը ἀνθρώπων (որնգաց) բառին տեղ,
որ հոս ի դէպ է, ἄλλων (այլոց) տեսեր է: —
«Յամբաւ ցած-+ կամէր անցանել Աղեքսանդրոս,
քանզի ֆիլոսոֆ զառ մայրն եղեալ զԱնտիպատրեայ
լուծանել զթշնամութիւն³:» Այս բոլորովին յու-
նախօս խօսքին մէջ «գիտեաց» բառին այս կի-
րարկութիւնը յոյն բնագրին ազդեցութեամբ է,
(բայց կարելի է նաեւ ուղղել «գիտեաց») եւ «ցա-
մաք» թարգմանութեան տեղ թերեւս տեւի լաւ
էր «Եպիրոս» գրել. Ἡπειρος (V: Epirus) կը
նշանակէ ցամաք կամ հաստատուն եւ միջերկրեայ
երկիր: — (ՃՀԷ, էջ 98, 25.) «Եւ արձակեալ ի
վերայ յոյժ զարմանալիքն Գարեհի. յ բոլորովին
յունախօս անյաջող կտոր մըն է. (Յոյնն է. ὁ δὲ
ἀθροίσας τὸ πολὺ θάυμα Δαρείου) — Աղաւ-
աղման բնագրի ալ օրինակ է հետեւեալը: Ա-
ղեքսանդր բաղմութիւն զօրաց առնլով՝ երբ որ
«հուպ էր Աբ-+ յոր կոչի Տաւրոս⁴,» նիզակը
դետին ցցեց եւն: Բոլոր յոյն օրինակք հոս կ'ըսեն.
«անցեալ ընդ կոչեցեալն Տաւրոս» (ὕπερπεράσας

¹ Անդ, ՃԲ, էջ 49, 26:

² Անդ, ՃԲԷ, էջ 65, 15:

³ Անդ, ՄԿԱ, էջ 172, 16: Յոյնն է. Εἰς Ἡπειρον
διαδραμεῖν ἐβούλετο. Ἀλέξανδρος [δὲ], διαγνοὺς τὴν
ἐνεσιῶσαν πρὸς τὴν μητέρα Ἀντιπάτρου λῦσαι ἔχθραν.

⁴ Պ.մ. Աղեքս. ՃԲ, էջ 59, 33:

τὸν καλούμενον Ταῦρον.) ուստի “Աերատոն”
 անուն մը չեն գիտեր: Բայց V ունի հոս այսպէս.
 Tumque summo in culmine Tauri (ի գագաթան
 Տաւրոսի:) Ուրեմն կրնանք ըսել որ հայն առջեւ
 տեսեր է չէրաս, կամ χεράτιον (եղջիւրք, կատար)
 կամ նման բառ մը, եւ նոյնն իբրեւ անուն գրեր է
 “Աերատոն.” անոր համար բնագիրն էր անշուշտ.
 “Եւ մինչդեռ հուպ էր ի կատար լերին որ կոչի
 Տաւրոս:” — “Առաքեցի շարժեալ զմեր, որ վաղ-
 վաղակի զլեզուս ձեր կտրեալ ի բաց բերցէ առ
 մեզ:” Այս տեղ A է. Πέπομφα πρότερος
 τὸν ἡμέτερον ἐν τάχει Λεόντην (cod. λόγον),
 այսինքն՝ “առաքեցի նախ զմեր վաղվաղակի զլեզ-
 ւոս” (ձեռագիր “շէն:”) Ուրեմն Ե դարու աղաւ-
 աղ էր արդէն յոյն բնագիրը եւ Լեոնտա անունը
 դուրս ինկած: Հայը πρότερον (“կանխաւ” բառը)
 անունը գրեր է. եւ կամ ըսելու ենք՝ որ հոս πρότε-
 ρος անունն մ’աղաւաղութիւն է: Բայց այս վեր-
 ջինը հաւանական չէ, վասն զի նաեւ V կը կարդայ
 անունը Leontam: — “Եւ յիսի գոգն շինեցի քա-
 ղաք Աղէքսանդրիա շարժեալ.”² (ἔχτισα πόλιν Ἀ-
 λεξάνδρειαν τὴν κατὰ Ἰσσόν,) այսինքն՝ “զԱղէ-
 քսանդրիա՝ որ ի վերայ Իսոնի.” ուստի յոյն նախա-
 դրութիւնն իսկ օրինակուած է կամաւ, ինչպէս
 կը ցուցնէ նոյն անունն կրկնուիլը: — “Եւ զմնա-
 ցեալ ոսկերս նոցա ի Սպարթանա տանել.”³ (τὰ
 περιλειφθέντα αὐτῶν ὅστ’ εἰς τὰς πατρίδας
 αὐτῶν πεμφθῆναι,) այսինքն՝ “զոսկերս նոցա ի
 հայրենի տանել.” ուստի հայը εἰς πατρίδα իբրեւ
 անուն Իսպարթանա փոխեր է. (այսպէս պէտք է
 գրել անշուշտ՝ փոխանակ “Ի Սպարթանա”.) Եւ
 կամ պէտք է ըսել՝ որ հոս յունին մէջ նման ա-
 նուն մը պէտք է ուղղել:

¹ ԱՆԴ, ՃԼԹ, էջ 76, 16:

² ԱՆԴ, ՈՒԹ, էջ 123, 3:

³ ԱՆԴ, էջ 125, 1:

Արնայինք այսպիսի կտորներ յիշել. բայց ասոնք
կրնան նաեւ ուրիշ մեկնութիւն գտնել: Թէ յոյն
եւ թէ հայ բնագիրք շատ աղաւաղուած են, եւ
այսպիսի խնդրական կտորներու լեզէոն մը կրնայինք
դնել հոս: Զոր օրինակ այս խօսքը¹. “Եւ է յիմէ
տեսութեանէ հն-թ-ս-ս-ն բաժանումն ցուցանելով:”
Այս զուտ յունական խօսքին մէջ “հնածու” ան-
սովոր բառը ցայս օր առնուած էր իբր “նախկին եւ
գլխաւոր առաջնորդ” նշանակութեամբ եւ իբրեւ
“նիւթական թարգմանութիւն յն. բառիս ἄρχη-
γός” (Հայկազնեան Բառարան:): Սակայն “հնածու”
գրի սխալ մըն է “խնամածու” բառին, ինչպէս
բնագրին τὼν ἐπιμελητῶν տեսութիւնը կը
ցուցնէ:

Աղեքսանդրի մեռած օրը “նուիրած” կոչուե-
ցաւ², Աղեքսանդրի “մանուկ” մեռնելուն համար:
Առեղծուած մըն է հոս “նուիրած”. յոյնն է νεομην-
νία (ամսագլուխ, նորալուսին) ըստ առաջարկու-
թեան M. P. (BC νεομαχίαν, L: νεόμαχα.) ասորին
լաւ եւս՝ “մանկասպան” կ’ըսէ: — “Լուցին շաբա-
թայ աշաբան”³, եթէ չէ աղաւաղութիւն, թարգ-
մանութեան սխալ է, վասն զի պէտք էր ըլլալ “լա-
րուարձանս” (τὴν προάστειαν.) — “Աին սմա (Արա-
տերոնի) շիւ-նէն զդուստր Փիլիպպոսի:”⁴ Այս
տեղ յոյն բնագրէն չենք կրնար իմանալ թէ
“Աիւանէ” ուղիղ է թէ ոչ. (յոյնն է χαὶ γυναιῖχα
τούτῳ χοινὴν τὴν Φιλίππου θυγατέρα.) հոս
χοινὴν չի կրնար ըլլալ, եթէ անուան մ’աղաւա-
ղութիւն չէ. իսկ V շունի հոս անուն: Քուցէ հոս
իրաւունք ունի հայն, թէեւ անունն աղաւաղած
ըլլայ: — Նոյնպէս է այս յաջորդը⁵. “Ոչ ահա

¹ Անդ, ՄՀԲ, էջ 179, 9:

² Պատմ. Աղեքս. ՄԶԶ, էջ 186, 17:

³ Անդ, ՄԼԳ, էջ 153, 6:

⁴ Անդ, ՄՀԴ, էջ 179, 30:

⁵ Անդ, ՃԿԵ, էջ 92, 30:

քերեցի զԱնի-ւ-ր-ն, զ'ի յարեւելից կողմանէ Աս-
տուածս ի մուտս արեւու բնակեցուցանել:» Հաս-
լաւ կրնայ ըլլալ ամբողջ խօսքը. բայց հոս յոյն
ուրիշ է բողոքովն, այսինքն՝ Ἐν τύχῃ οὐχ οὕτως ἡδὴ
ἔξεις ἂν τὴν ἄγχυραν, ὥστε οὖν ἀπ' ἀνατο-
λῶν θεοὺς εἰς δύσµας κατοικεῖν. (ոչ այնպէս ըստ
բախտի ունիցիս արդեօք զօգնութիւն, մինչեւ զգիս
եւս յարեւելից յարեւմուտս տանեալ բնակեցու-
ցանել:) Յայտնի կը տեսնուի հոս ἄγχυραν (զխա-
րիսիս, զօգնութիւն) բառին «Անկուրան» անուան
հետ ունեցած կապը: Անշուշտ հայն է ուղիղը.
բայց զարմանալի է այն ատեն որ V ալ չէ տեսեր
այսպիսի անուն մը, եւ V ի ընթերցուածը յոյնին
աւելի նման է քան հայոյն¹: — Երբ Գեմատիէնէս
խօսեցաւ՝ ամէնքը հաւանեցան, կ'ըսէ Նալիսթենէս²,
եւ նաեւ «այլք ամփիքաթիոնացիքն լաւիւնէն»:» Ա-
նիմաստ է այս բառը, եւ կրնար գուցէ ըսուիլ որ
սխալ իմաստով առեր է թարգմանիչը ἐψήφισαντο
(հաշուէին. վճռէին, որոշէին. հաւանէին, օգնա-
կան լինէին վճռով եւն) բառը. բայց ո՞վ կրնայ ըսել
որ նախնարար «արժան վարկանէին» կամ նման բան
մը չէր գրուած: — «Փիլիպպոս զԱղեքսանդրոս ոչ
ինչ դժուարաւ խորհեացէ³,» անիմաստ է նաեւ այս
որ ըստ յոյնին պիտի ըլլար «Փիլիպպոս ոչ ինչ միա-
սակար զԱղեքսանդրէ խորհեացի», (ὅτι Φίλιππος
κατὰ Ἀλεξάνδρου οὐδὲν χαλεπὸν ἐβουλεύσατο.)
Աղաւաղութիւն է անշուշտ աւելի քան անյաջող
թարգմանութիւն այս ամբողջն. ինչպէս խնդրական
է՝ «Գրեաց որ մօտն անդր նախարարք էին պիտա-
կաց այլ⁴,» գուցէ թէ անուան մը աղաւաղում է
այս. վասն զի A կը կարդայ այս տեղ ἔγραψεν τῶ

¹ V: Non igitur adeo pertaesos deos regni mei
et orientis sui esse sedis existimo, ut ad occidua tecum
pariter migraturi sint.

² Պատմ. Աղեքս. ճիւղ. էջ 81, 10:

³ Անդ. ճԾԷ, էջ 89, 16:

⁴ Անդ. ճԿԹ, էջ 95, 3:

ἔγγιστα σατράπῃ Πηνυγάλῳ [այսպէս]. որով
 “Պիտակաց այլ” եւ Πηνυγάλῳ երկուքն ալ ա-
 ղաւաղ անուն ըլլալու են: — “Ջեղխեալ Ռաւ-
 բարութ¹.” (յոյն՝ φρενοβλαβεῖς γνώμας) ուստի
 անշուշտ “միտ” եւ “փնաս” բառեր կան աղաւա-
 ղուած այս բառին մէջ, ինչպէս կ’ըսենք նաեւ “փնա-
 սեալ” կամ “պակաս ի մտաց” եւն: — “Պատեալ
 ինչպէս” քարամբք²” դժուար է ասոր ուղիղը
 գտնել, ուր ABC չունին նոյն խօսքը, եւ ըսկ V ու-
 նի “ամուր պարսպաւ” (muro quam validissimo
 est circumsepta.) — “Եւ հասեալ ի Պարսսանգաս
 եկի ի Հերակլեայ արձանս.” “Պայաք ի Պարսսան-
 գաս” . . . որ կոչի Թերմադոն գետ: ³ Յայտնապէս ան-
 տեղի է “Պարսսանգաս” անունը, որուն տեղ յոյնն
 է միշտ ἀνὰ παρασάγγας (“փարսախս”) որ շատ
 աւելի կը պատշաճի, բայց միայն որ երկու տեղն ալ
 փարսախի թիւը կը պակսի, ինչպէս նշանակուած է
 աստղով: Յունին փարսախ բառը “Պարսսանգաս”
 րրած է հայը, ինչպէս կ’երեւայ: — ՄԸ, 122, 2
 “առաքեցի բերել ձեզ զՊարսնուն ճակդոնակն.”
 յունարէնին մէջ անուն է աւելի, վասն զի է ἀπο-
 πέπομφα χομίζοντα Κάρανον. (բառ առ բառ՝
 “առաքեցի բերող զՊարսնուն”) Հ ալ կրնայ ըլլալ
 այսպէս, բայց միայն “մակեդոնական” վերագիրը չի
 յարմարիր անուան մը: Յայս վայր տեսածնիս կը
 հաստատէ նաեւ այն՝ որ շատ աղաւաղ են Վարուց
 Աղեքսանդրի հայ օրինակք, որուն վրայ քիչ մ’ետքն
 աւելի ընդարձակ կը խօսինք: Այժմ տեսնենք հա-
 մառօտիւ գրոցս լեզուն:

Լեզուի կողմանէ առանձին ուշադրութեան
 արժանի գործք մըն է Վալիսթենէս: Հինգերորդ
 դարու վերջին կիսուն այն գրութեանց կարգէն է,

¹ Անդ, ՃԼԵ, էջ 110, 12:

² Անդ, ՄԻԵ, էջ 149, 8:

³ Անդ, ՄԾԸ, էջ 167, 4 եւ 17:

որոնք թէեւ չեն պահած մետաղեան նախնական
դպրոցին ~~անհատ~~ նկարագիրը, բայց որոնց քով
լեզուն իւր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝
որոնց խումբն «արծաթի դարու» անուամբ կը յոր-
ջորջենք: Նաեւ ասոնց մէջ եթէ ոչ առաջին, գոնէ
շատ կարեւոր տեղ կը բռնէ, եւ աւելի կանոնաւոր ու
կտրուկ լեզու մ'ունի: Բազմաթիւ նորանոր բառեր
կը գտնենք գրութեանս մէջ,¹ որոնք կամ այսչափ
հնարութեամբ այլուր դեռ չեն գտնուած, (— ի
հարկէ որչափ մեզ ծանօթ է. —) կամ շատ ցանցառ-
հնոց, այսինքն՝ Ե դարու գրոց², որոնց հետ միայն

¹ Օրինակի աղադատ՝ ԽԷ, էջ 22, 17 «խրխնջեաց...
ի-ի-ի» (φοβερόν, ահագին) — ԾԴ, 26, 30 «անկեալ ար-
դ-ի-ի կառքն» (καταπίπτει ὅλως τὸ ἄρμα, անկանին...
կառք.) եթէ չէ աղաւաղութիւն — ՃԹ, 54, 28 «ճակդա-
րան» (κρόταλον, բոժոժ) — ՃԺ, 55, 17 «սնդմայ» (κόραξ),
բայց այս յունարէն է — ՃԻԹ, 68, 9 «մաղաղեցաւ» (καθ-
λώθη), 69, 24 «գեղձեցաւ» (ἰκετεύσας, աղերսեալ) — ՃԼԱ,
70, 8 «հուրբ մաղեցից... մոխրեցից զարմատս», Հոս «մաղէլ»,
շատ ապահով չէ — ՃԼԴ, 72, 21 «մի ոմն ի մարտիկ + ան-
շէֆր-յն» (εἷς τῶν ἀνελήτων, մի ոմն յըմբշամարտաց) —
ՄԹ, 127, 11 «գերերի» (ὑδρον) — ՄԻԴ, 141, 14 եւ յաճախ
«լիկ» (= լիճ) — ՄԿԶ, 175, 3 «թ-չի-լ-լ ընդունայն որ-
ծալով», (որ դեռ խնդրական է) եւ ՄԿԷ, 175, 9 «լեզուն
պորոմեցաւ», (իրը՝ փոթոթիւ.) եւն — Յիշեւու է նաեւ այս
բառերը. ԺԶ, 9, 30 «մօրուարձակք» (γένειον, ծնօտք.)
ԺԷ, 10, 26 «խոյեղջիւր», (κριοκέρατος.) ԻԶ, 14, 4 «բա-
ցակաուր», (ἀπόκοπος, կուրտ.) դարձեալ՝ ԾԵ, 27, 9
«տաճարացարդար», ՀԹ, 37, 18 «նրբափողոցք... վարազա-
փողոցք», ՃԺԳ, 57, 11 «կռուածակաւ», ՃԻԹ, 67, 20
«կշառգող», եւ 69, 10 «արգնակիր», ՃԶ, 100, 23 «ընդ-
կանդնել», ՃՂԹ, 114, 12 «ամենուրհի» (= գիցուհի.) ՄԸ,
122, 5 «ամենայականող», ՄԻԷ, 150, 19 «կ-րբանոց»,
(στατήρ, կշարդ, սառեր.) ՄԾԲ, 162, 23 «տօնս ամենժո-
ղովս», (πανήγυρις, տօն, կցուրդք.) ՄԾԸ, 168, 30 «լորա-
նոց» (ὀρτυγοτροφεῖον.) ՄԾԵ, 165, 16 «փիղք մարամուտք»,
ՄՀԶ, 181, 13 «կակղանալիք», եւն եւն:

² Պատ. Աղեքս. Դ, 3, 22 «ընդգողել» — ԾԱ,
25, 21 եւն «աղաջուր» (իրը՝ ժանտ.) «տողութ» (թութ, խուխ.)
«ժմտել», — ԾԷ, 28, 2 «երկաւաշտեայ հացկատակ», —
ՂԱ, 43, 10 «յականել» (նայիլ) — ՃԼԲ, 71, 10 «շտա-
մալցն կայր» (երգիքին վրան կեցած էր) — ՃԶԲ, 101,
24 «չմօրեցուցանել» (չփոթեցընել.) «ըմպանակ» (բա-

պէտք ենք համեմատել, երբ խնդիրը հնադոյն լեզուի համար է: Մասնաւոր մտադրութիւն կը դրուող են կարգ մը բառերու բոլորովին նոր կամ հնադոյն, բայց անսովոր իմաստով գործածուիլն, զորոնք կամայական չեն կրնար ըսել դիւրաւ. զոր օր. (ԺԳ, 8, 17) «շինաւան» իբրեւ «տիեզերք» (οἰχοῦμένῃ), եւ այլ այսպիսիք: Բայ աստի շատ բան, որ յետնոց

ժակ: — ԾՂԶ, 111, 20 եւն «տխրեալ ծմբէր», եւ «տխրաւոր տրամբէր» — ԾՂԹ, 115, 10 «ապագէն», եւ 116, 24 «առցէ... պատմութեան պարսիկ առաջ» — Այսպէս նաեւ ՄԺԲ, 130, 29 «ահեւ», ՄԻԴ, 141, 5 «ցմախ», ՄԾԶ, 165, 32 «ի ձմերուս մատնեւ», ՄՀԴ, 180, 9 «տեառ», ՄԶԱ, 184, 2 «շամանդաղ», եւ ՄԻԳ, 135, 25 եւ այլուր «բարձեալ թողեալ» եւն եւն:

1 Ա, 2, 9 «մկրտէր զնաւ», (ընկղմէր) — ԼԳ, 17, 22 «բաժ», (μοῖρα, ճակատագիր) եւ «բաժանեւ», (μοιρολογέω, ճակատագիրը վճռել՝ դուշակել) — ԾԹ, 54, 28 «կոճ», (ἀστράγαλος, վէպ) — ԾԺԴ, 57, 20 «հրամայեաց հաւաքել փողահարաց աղա առնել պատերազմական փողօք...» (Յոյն է. σημαίνειν [ἐκέλευσε] τοὺς σαλπισταὺς [τὸ] πολεμικὸν μέλος. հրամայեաց նշան առնել երգովք պատերազմականաց): — ԶԱ, 38, 29 «հրաման տայ խաչել բնակչացն», եւ ի դեռ երթալ ի բացեայ իբրեւ երեսուն մղոնաւ, (καὶ κελεύει τοῖς κατοικοῦσι... μεταβαίνειν κτλ. հրամայեաց բնակչաց... անցանել երթալ եւն): «Փորեւ», հոս «տեղի տալ, քաշուիլ», իմաստով ընտանեկան բացատրութիւն մը կ'երեւայ: — ԾԻԹ, 67, 4 «զքս նախաբերելով զաստուածսն հնձանեան փողաւորի Գիոնեսի», եւն: Հոս յոյն թերի եւ աղաւաղ է, բայց «նախարար», բառն, եթէ չէ աղաւաղութիւն, գրուած է իբր թարգմանութիւն προπάτορας (զնախահարս) բառին: — ԾԽԲ, 79, 9 եւ այլուր «խնջոյ» կամ «ամբոխ խնջոյի» իբրեւ աղմկալից բաղմութիւն, ամբոխ (յոյն՝ ὄρος). — ԾԼԶ, 74, 14 «աղճկան մեհեան», (τὸ τῆς Θεοῦ τέμενος, գիցուհւոյն տաճար) — ՄԺ, 129, 16 «նաւալ եւ ամայի վայր», իբր՝ անշէն: — ՄԿԹ, 176, 25 «Աղեքսանդրի իրացն ընկալաւ փոխանորդ», (Ἀλεξάνδρου πραγμάτων διάδοχος, Աղեքսանդրի իրացն յաջորդ) — Պէտք յիշել նաեւ հետեւեալները. ԾԶԳ, 102, 15 «հայէր տեսանել ինքն անձին ի բուժ», (σημεῖον, նշան, կանխանշանակ ապագայի համար) ԾԶԹ, 106, 6 «յաղջաւաղ ի վայր իջուցանէ», (εἰς ζόφον [ἢ ἄδην] κατὰγει,) այսինքն՝ յանդուսդա. ԾՂԳ, 109, 12 «իրաւունք են քեզ առաջնել ի վերայ իրացս զոր կրեց», (ἀγανακτῆσαι, ցաւիլ, տրամբիլ) եւ վերջապէս՝ ՄԿԸ, 176, 10 «փոքր նշան է քեզ իմոց փառաց բառնալ ի քէն», եւ այլ նմաններ:

քով միայն յաճախ կը գտնենք, եւ որոնք թերեւս նորագոյն բառ կը կարծուէին, մեծ հնութիւն կ'առնուն Ապլիսթենեայ վկայութեամբ¹։ Մեծ ճարտարութեամբ յօրինուած են անթիւ ուսումնական բառեր, որոնք անհրաժեշտ են Ապլիսթենեայ նման յոյն գրքի մը թարգմանութեան մէջ. այսպէս ի մասնաւորի անասնոց, տնկոց եւ այլ այսպիսի բառեր, զոր օր. *αὐτὸν* զիշերադուէս, եզնախոյ, զուարակափիղ, շնակաքաւ եւն եւն, որոնք ամէն քայլափոխին կը հանդիպին²։ Քիչ կայ տեղ, ուր անյարմար բառեր գնելով՝ միջին կամ անյաջող նախադասութիւն մը ծնած է։

Հին լեզուի կենդանութիւնը կ'երեւայ գլխաւորաբար ասութեանց եւ այլ ձեւերու առատ պէսպիսութեան մէջ։ Այս կողմանէ ալ աննշանակ չէ մեր այս գիրքը, որ ճշիւ է շատ մը հին ու բնիկ հայ դարձուածներով։³ Ասոնց եթէ մաս մը չերեւայ

¹ Քանի մը հատ կը յիշենք հաս. Գ. 3, 8 «համգունդ», ԾԱ, 24, 27 եւ այլուր «գիպուած բառախ», 2Է, 41, 20 «լորտու», ՃԶԱ, 101, 15 «ընդկողմնեալ», ՄԻԳ, 141, 30 «չէկ», ՄԽԷ, 160, 4 «բալ», ՄԾԹ, 170, 8 «խինծ», եւն եւն։

² Մասնաւոր մտադրութեան արժանի են ի մէջ այլոց. ՄԻԳ, 142, 20 «բռնաժանի», (*ὀδοιποτύραννος*, *Odonotyrranus*.) ՄԻԷ, 150, 27 «ցուպք սեաւք հնդիկք», (այսինքն՝ երեւոս. յոյն է՝ ըստ A *ῥάβδοι ἐβεννίαι*, BC *ἐβελλίνας*). ՄԼԷ, 155, 25 «խոյակքն հնդիկ խոյակքն փաղփիւն», (*τὰς κεφαλίδας ἐλεφαντίνοις χροιαῖς ἀπαστραπόντες*, խոյակքն փաղփիւն իբրեւ զեղեփանաական [փղական] գոյն.) եւ 155, 29 «ծիրանի քար», (*ἐκ πορφύρεῖτου λίθου*, պորփւր.) ՄԼԹ, 156, 16 «օգագոյն քար», (*ἐξ ἀερίτου λίθου*, B *ἀργίτου* լ., C *ἀρορήτου* լ. V *nam lychnitem etiam vocant*, այսինքն՝ սպիտակ մարմորի տեսակ մը.) ՄԻԷ, 150, 16 «բերին քեզ.. յապիւն երկերիւր», (*Ψιτάκους* Տ, մինչ Հայկազնեան Բառագիրք սխալմամբ կը կարծեն որ հոս «պապկայ», յունին *σφίγγας* խօսքին կը համապատասխանէ)։ Բնական գիտութեանց յատուկ բառերու մեծ բազմութիւն ունի Ապլիսթենեայ։

³ Չոր օրինակ. Բ, 2, 25 «որք միանգամ յարեւելոյն կան ազգ», (*ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς*, ինչպէս նաեւ այլ ՕՕ. ունին «յարեւելոյս», կամ «յարեւելս կոյս», գուցէ վեր-

այնչափ ըստ ճաշակի նախնական մետրոպեան լեզուի եւ մաս մ'ալ ոչ բոլորովին նոր, սակայն շատ մեծ թուով կը մնան տակաւին գրոցս յատուկ առաջ թիւիք, ինչպէս նաեւ այլ քերականական ոճք¹ :

Յինս է ուղղագրոյն ընթերցուածն : — ԺԳ, 8, 1 “Հանդերձ եղջիւրովքն իւրեւն,” (σὺν τοῖς κέρασι τῶν χοροτάφων αὐτοῦ, Հանդերձ եղջիւրովքն ծամելեաց նորա) : — ԺԵ, 51, 17 “Հրաման ետ զիւրեքս զհրէշտակսն կապել,” — ԺԺԳ, 57, 27 “բախեալ զմիմեանս... Զի իւրեքս,” (πολὺν χρόνον.) — ԺԺԶ, 58, 29 “ձի կալեալ բազում եւ նոր հանգիստ ի հանգիստ փախչէր,” (ἐκ διαδοχῆς, յաջորդաբար) : — ԺԶԱ, 101, 11 “ոչ է վրէպ ի փիլիսոփան,” որ սակայն ապահով ընթերցուածք մը չէ. (յոյնն է ըստ BC: Οὗτός ἐστιν ὁ τοῦ Φιλίππου παῖς. Սա է որդի Փիլիպպոսի.) եւ 101, 13 “ի իւրեքս քնայցեն շրջիցին,” խնդրական է նաեւ այս. (յոյնն է BC: καὶ ἐν σκοτει διαγώσιν, եթէ եւ ի իւրեքս շրջիցին) : — ՄԹ, 126, 18 “Հայ գոյն քարանց ընդունէին,” ԺԺԵ, 58, 19 “յառաջ ժամանակս,” ՄԾԳ, 164, 10 “ի տարւոյն գլուխս,” եւն եւն : Ի հարկէ այսպիսիք յատուկ չեն միայն այս գրոցս, եւ արդէն հոս յիշուածներէն ոմանք կը գտնուին և՛ դարու ուրիշ մատենագրաց քով :

¹ Այսպէս՝ ԺԵ, 10, 24 “նիզակակուր զաշխարհս եւ զքաղաքս արաողէ,” (δορυαλώτοὺς τὰς πόλεις ποιοῦμενος, տիրեալ նիզակաւ) : — ՀԸ, 37, 2 “տարապատկան եղեւ քեզ,” (παράτονον σοι γέγονεν, նետը նպատակին չհանդիպուցիր) : — Զ, 4, 20 “ի թաղուհին մածուցեալ կառուցաւ առանց թափելոյ,” եւ նաեւ՝ ԺԼԱ, 69, 27 “ի նմա յերկար զակն կառուցեալ,” — ԺԺԲ, 56, 20 “չարահաւ խորհեցեալ վասն այսորիկ տեսանեմ զքեզ,” (κάκιστα οὖν πεφρόνηκας.) — ԺԼԱ, 70, 20 “բաջութիւն ձեր մօթ-իօթ եղեւ,” (κατησχύνθη.) — ԺԽԱ, 77, 13 “Ընդ քերէն իհար զեփրինէս,” “յսինքն՝ խօսքն ընդհատեց. (յոյնն է՝ καὶ ἀποκόπτει τὸν Αἰσχίνην.) Այս “հարկանել,” բայց հնոց քով անթիւ առաջ թիւններ կը կազմէ, որոնք առատութեամբ կը գտնուին նաեւ Ապոլիսթենեայ մէջ, զոր օր. ԺՀԵ, 99, 7 “զմիմեանց բութն հարեալ ի հաշիւ քնացից,” ԺԼԵ, 111, 4 “զձախոյ զծունին յողինն նորա հարեալ եւ յետկոյս բեկեալ,” ՄԾԳ, 165, 6 “բազմաց ի մանկուոյն ոտքն թրջեալ հարան վասն բոկութեան,” ՄԾԹ, 171, 8 “տեսեալ զնա այսքան հարեալ յանցիցն,” եւն եւն : — ԺԾԵ, 88, 14 “ի բաց թափել ի նմանէ զախտ հիւանդութեան,” հմմտ. նաեւ՝ ԺԾԶ, 89, 5 “ի բաց թափեաց ըմպելով զդեղն,” ուր նշանակութիւնը տարբեր է, այսինքն՝ բաժակը պարպեց խմելով. (յոյնն է՝ καὶ εὐθέως ἔπιε, եւ վաղվաղակի ըմպէր) : Իսկ ՄԾԹ, 171, 2 “Սոքա զայս ասացեալ, զհարգ եւ էր՝ թափեցան ի նմանէ,” գեղեցիկ խօսք մըն է, մինչ յոյնը չորս

Մեծ մաս մ'ալ հարկաւ աղաւաղութեան արդիւնք է պարզապէս¹ :

Լեզուի կանոնաւորութեան կողմանէ ունի թէեւ ոչ սակաւաթիւ խոսորումներ հնագոյն մեարսպեան լեզուէն, բայց ընդհանրապէս կանոնաւոր է: Ոչ-մեարսպեան ոճեր ու բառեր, զոր օր. ըստ յունի յօրինուածներ («արտ, գեր, վեր» եւ նման մասնկամբք բաղադրութիւնք եւն) պակաս չեն, բայց եւ ոչ բաղմամբիւ: Քիչ մ'աւելի են մեարսպեանց ոչ այնչափ հաճոյ դարձուածքներ, եւ երբեմն նաեւ անքերական կտորներ²: Բայց այսպիսիք քիչ

ցամաք «զայս ասացեալ՝ սղառեցան», կ'ըսէ. (καὶ οἱ μὲν ταῦτα εἰπόντες ἀπηλλάγησαν.) — ՃԶ, 100, 19 «իրբեւ ի մէջ էին զինարբուաց», ինչպէս նաեւ՝ ՄԺԴ, 131, 24 «սրեալ ի քաջալերութիւն զգօրն», ՄԹ, 124, 15 «անցաք մնացաք», եւն: — ՄԿԲ, 173, 12 «ի մօտոյ առ ձեռն ունելով զբարկութիւն», — ՄԿԶ, 174, 17 «բան արկին ի ներքս», այսինքն՝ խօսք նեաեցին. որպէս զի երկարի խօսակցութիւնը եւն. (յոյնն է՝ λόγου δὲ προσπесόντος.) — ՄԾԶ, 166, 1 «ի նոյն երկիր եթէ որ զինքն քաւ ժուժասցի», թէեւ այսպիսիք նախնարար օտարաբանութիւնք են սեմական լեզուներէ: — ՄՀԶ, 181, 17 «խնդրեալ ջուր յողողել զբերան», ինչպէս այսօր իսկ ռամիկը «ողվել», կ'ըսէ բերանը ջրով. — ՄՀԷ, 182, 19 «հանդերձին ներքոյ առնէր զերեսսն եւ դադտաբար արտասուէր», եւ վերջապէս ՄԿԸ, 175, 27 «անցոյց զճրագն, եւ ի դուրս ելեալ ի շորս փայր առ գետով», (յոյնը վերջինը կը բացատրէ այսպէս. καὶ τὰς θύρας ἐξελθὼν τετραποδιστὶ.) Այսչափն ալ կը բաւէ ցուցնելու գրոցս լեզուին կորովը:

¹ Զոր օր. 2Ե, 40, 4 «լուրեւ Եղեքսանդրի», անշուշտ «վարկանել» պիտի ըլլայ եւ ոչ «վարեւ», յոյնը «արտմեալ», կ'ըսէ, թէեւ աղաւաղեալ է այս աեղ: — ՃԶԴ, 103, 4 «ոչ կարացին անդէն հեթի կալ», անշուշտ պիտի ըլլայ «զհետ գալ», (Զորս ՕՕ. «զհետ երթալ»,) յոյնը διαπεραῖσαι (անցնիլ՝ գետը) կ'ըսէ: — ՃՂԵ, 110, 32 «սրովք իւրեանց լանչին զնա», ուր խօսքն է թէ սպաննեցին զԳարեհէ երկու դաւադիրք (յոյնն է՝ φόνους αὐτὸν ἀμύναντο, սրովք լուծին զվրէժ իւրեանց): Այսպիսի աղաւաղութեանց վրայ յետոյ կը խօսինք:

² Օրինակի աղագաւ՝ ԻԳ, 13, 9 «Իսկ Անտիփոնտաւր — առնչին Կիլիկիոյն — աստուծոյ կամօքն փնջեալ էղէ՝ յանձն իւր, ասէ», Այս խօսքն ասորաբանութեան կերպարանք մ'առած է, բայց բուն յոյն բնագրէն ազդուեր է. (ὁ δὲ σημειολύτης εἶπεν ἐμπνευσθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ.)

շատ ամէն գրոց մէջ կան: Քիչ մ'աւելի մտադրու-
թեան արժանի են անկանոն ձեւեր, թէեւ ասոնց
ալ մեծ մասն աղաւաղութիւն ըսելու է: Ո՞վ կրնայ
երաշխաւորել «յականջում», «անտից», «հասայ»,
եւ նման ընթերցմունք: Բայց ասով չենք կրնար
ամէն բան ալ՝ որ ընտանեկան կամ նաեւ ռամիկ
լեզուի նկարագիր ունի, առանց քննելու մերժել:
Սոյնպիսի ձեւեր մեսրոպեան քանի մը գրոց մէջ
ալ շատ յաճախ են: Խոտելու չենք ուստի «ալի»,
«երեքաշէք», «որպէս որ» եւ նմանները, մանաւ-
անդ «որ» յարաբերականին գործածութիւնքն,
ընդունելութիւն անցելոյն ունեցած ընտանեկան
կիրարկութիւնք եւն միայն անոր համար՝ որ ռա-
միկ ձեւեր են աւելի քան «~~ալի~~» գրաւոր լե-
զուի²: Այսպիսիք աննշանակ են իրենց սակաւու-

— ՄԻԴ, 141, 31 «Եւ ահա ոմանց կորուսելոց եւ զման-
կանց վաղվաղակի լալիւնս եւ կառաջ ոչ սակաւ ունէր
զմեզ», եւ անթիւ նմաններ, եթէ չեն աղաւաղութիւն: —
ՃԺԹ, 59, 26 «ՁԷՊ-+ԷՂ զգունդդ եւ զօրութիւնդ՝ զոր
ունիս, ի մօտ լեր առ մեզ», այս անքերական խօսքը բառա-
կան թարգմանութիւն է. (τὰς ὑπὸ σε φάλαγγας καὶ πᾶσαν
δύναμιν ἔχων [cod. ἔχοντα] τάχιον παραγενοῦ σὺν αὐταῖς
πρὸς ἡμᾶς.) Հմմտ. ՄԾԹ, 171, 15 «սլահանջէր ի նմանէ
զյաղագս սորա բանն», եւ նմաններ: — Բառ չբարդելով
յառաջ եկած մթութեան օրինակ է՝ ՃԻԼ, 65, 11 «Իսմե-
նիա . . փողոյն-նուագաւոր-երգոց տեղեակ», փխ. «որնգա-
հարութեան տեղեակ», (τῆς αὐλομελωδίας ἔμπειρος.) —
Դարձեալ՝ ՃՂԹ, 114, 22 «Իւրաքանչիւր ոք որում կարգի
հասելում ի վարս կենցաղոյս կացցէ պարսիկ», որ անյաջող
խօսք մըն է. ՄԺԲ, 131, 8 «զերկիր պարարտ վայելեմք»,
եւն եւն:

¹ Հմմտ. ՃՀԷ, 98, 21 «տարերուք», ՄԺԲ, 131, 9
«երթ ժողովեցիր», եւ ՄԽԱ, 158, 3 «կոչեցիր Անտիգոնոս»,
(երկուքն ալ հրամայական.) ՃԺԵ, 58, 3 «զդարեհացիքն»,
ՄԹ, 126, 21 «ջուրը աղբերացով», ՄԻԴ, 147, 3 «յա-
կանջում ասացին ինձ», (որ գրի սխալ է փխ. «յականջս»,
ՄԻԶ, 149, 21 «Հասայ յեգիպոս», ՄԻԴ, 140, 6 «~~ալի~~»
սկիզբն արարեալ», Հմմտ. ՄԹ, 123, 24 եւն: Սակայն այս-
պիսիք հարկաւ աւելի աղաւաղմունք են գրչաց:

² ՃԼԱ, 70, 5 «կոյր ~~ալ~~», եթէ չէ ուղիղ «աչաւք»,
գրել հոս. (2^{որ}ս ՕՕ. «աչարու», մին ի լուսանցս. «աչա-
ցու»,) — ՃԿԲ, 91, 15 «էզարկ զթագն», — ՃԶԼ, 105,
16 «~~ալի~~» յափշտակեաց էառ զամենեւեան», — ՄԹ, 125,

Թեամբն, մինչ օրինակի համար Փարպեցի մեծ առատութեամբ ունի նոյն ձեւերը: Տեղ տեղ կարծես բուզանդեան գրչէ ելած են նախադասութիւնք¹: բայց այս ամէնը գրքին ծայրէ ի ծայր կանոնաւոր լեզուին զարդ են աւելի, եւ ոչ թէ սովորական:

5 «Երեք-չէ+», հմմտ. 126, 33 «վեցաշիք», — ՄԻԳ, 138, 24 «զիւրեանց նախնիքն բարձին-թողին», հմմտ. 144, 28 «որք միանգամ են ի քաղաքս մարդիկ», եւ 145, 28 «էր իրիք են հարկէն», Աստուծոյ եւ այլ այսպիսիք հնազանդ լեզուին գեղեցկագոյն զարդերէն են կրնանք ըսել, որ ապա տիրող եղած են նոր լեզուի մէջ: — ՄԹ, 126, 29 «Ոչ գիտեմք ուր իրեմք», — ՃԷ, 53, 26 «որպէս որ գրեցերն առ իս», հմմտ. 54, 2 «զգուհիս որ նշանակեցեր ինձ», եւ ՃՂԳ, 109, 26 «յոր տեղի որ ժամ եղաք գալ ժողովել», եւն: — ՃԶԹ, 105, 30 «շատ քաղաքս ծառայեցուցի», հմմտ. ՃՂ, 106, 19 «այր եղեր շատ եւ բաւական ի յիշատակս», եւն: — ՃԺԴ, 57, 18 «աջոյ դեհն», ՃԽԸ, 85, 14 «Բիւրե, ցոյցս առնել կամեցեալ», եւն. ՃՀԳ, 96, 12 «իմանայր իմ կորովն լ. զեքսանդրոս», այսինքն՝ Բն հը կը խորհէր հնարել (ἐπινοεῖ οὖν τι) — ՄԽԱ, 157, 21 եւ 23 «ես Բնի սրտմտիմ, զի ոչ ունիմ զսուսերն իմ», եւ «սպանանէի զքեզ նախնիքն», — ՃԽԵ, 82, 29 «հանդերձ իւրեանց յանձնէ իւրեալ ձեռնարկութեամբ», հմմտ. ՄԺԴ, 132, 15 «յիշէն պարտեալսն հարեալ ազինքն», եւն: — ՄԾԲ, 162, 15 «Եւք ամազոնական գետոյ այլ յայսկոյս», (եթէ ուղիղ է.) ՄՀԷ, 182, 17 «Բիւրի խօսէր», Բայց աղաւաղութիւն է ՄՀԲ, 178, 19 «յայս ելաք իմաց», փխ. «փառաց», ուր բառ մ'ալ սլակաս ըլլալու է գուցէ. (εἰς τοῦτο προήλθομεν δόξης) ՃԺԵ, 58, 11 «Ոչ երկնք երեւէր եւ ոչ երկիր տեսանէր հարկ ի բազում եղեւոյ ապափութին», (οὕτε γὰρ ὁ ἀήρ ἐφαίνετο, οὕτε ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πολλῶν λύθρων.) եւն եւն:

¹ Հմմտ. ԿԵ, 30, 31—31, 4 «Հայրն իմ յորժամ էր անորդի, հարկս տայր ձեզ. բայց յորժամ եղեւ նմա որդի Աղեքսանդր, հարկս այլ ոչ տայ ձեզ. բայց զոր առէք հարկս ի նմանէ՝ ոչ թողից ձեզ, այլ գամ այսրէն գարձուցանեմ եւ պահանջեմ ի ձեռն», — ՃՂԱ, 107, 27 «Եթէ յառաջագոյն այսր աշխարհի նա էր իշխան, զայս չհ երկնք քաղաքէն», — ՃՂԳ, 109, 20 «առաքեցից զկէս աւարին՝ յորոց թէ առից զթշնամեաց», Մտադրութեան արժանի է «բիւր», բառին իբրեւ անորոշ բազմութեան թիւ գործածուիլը, զոր օր (ՄԹ, 125, 23) «Ելին ի վրայ մեր . . Բն-բ+անթիւք, բայց մեքէաք բիւրք չորք», եւն եւն: — ՄԻԳ, 140, 21 «Քարոզաւ հաշակեցուցեալ ազգին քան որքէ (յոյնը լի՛ ռατεκλήρουσαν).

Գծբախտաբար յոյն լեզուի ազդեցութիւնը բաւական կը զգացուի, որուն համար պէտք է միայն վերը դրուած քանի մ'օրինակներն աչքէ անցընել: Ի մասնաւորի մտադրութիւն կը գրգռեն բազմաթիւ յոյն բառեր¹ նաեւ հոն՝ ուր բոլորովին աւելորդ կ'երեւար, զոր օր. «Ելատէ» (Եղեւին)

¹ Նոր յունարէն բառերուն գլխաւորքն են. Բ, 2, 15 «Էքսփլորատորէս», (ἐξπλωράτορες, բուն լատիներէն՝ exploratores, որ յոգնակի է.) — Ը, 5, 18—20 «Լուսին» — «Բարեկէտ» եւ «Բարեկէտ» . . . Կառնոս «Բարեկէտ» եւ «Ժամագէտ» ինքնաւոր, (Β ἡ δὲ σελήνη ἀδαμαντίνη. ΑΙ τὸν Ἄρεα αἵματίτου λίθου, ... τὸν Κρόνον ὀφίτου λίθου, ΑΒ ὁ δὲ ὠροσκοπὸς λύγδινος (Α ἰωλ. λίθου) եւն.) — ԺԶ, 10, 5 եւ այլուր «Բիբլոս» (βύβλος, կամ նաեւ՝ βίβλος.) — ԻԶ, 14, 4 «Գալլոս» (γάλλος, զոր «բացակայ» կը մեկնէ:) — ԶԳ, 34, 30 «Նաւա լիբեռնեայ» (λιβυρνίς, յաւանաւ:) — ԶԷ, 41, 4 եւ 15 «աւրի» եւ «աթերայ» (τύβι αὐτοῦ ἀνδρὸς, ἀνδρῶν, ἰσχυροῦ:) — ԶԸ, 41, 29 «քեզ ինքն» խոյեղծիւր առեւ. (ուղիղն է՝ «փիւրոս», Φοῖβος, անբիծ:) — Դ, 42, 25 «զօրեղիկսն ետես», (ὀβελίσκος, բարդն.) — ԺԺ, 55, 17 «անգամայնք կապեալ», (σύνδεσμος.) — ԺԻԹ, 68, 21 «Ելատէ», (ἐλάτη, Եղեւին:) — ԺԼԳ, 72, 15 «Հանգէս ինքն», (τὸν Ἰσθμὸν τῶν ἀγώνων.) — ԺԼԵ, 74, 3 «Նիքէ» պաշտեն», (τὴν Κόρην, Գլղղիկ:) — ԺԾ, 86, 4 «սկեպեայ», (σκύτος, փոկ:) — ԺԶԲ, 102, 5 եւ 8 «պեւկէ», (πεύκη, մարխ:) — ԽԹ, 125, 4 «Իբրեւ զչունս որ առ մեզ կոչին քանքան», (δάνδηκες, ուր հայն յոգնակի եւ վերջաւորութիւնը պահած է.) 126, 6 «Իբրեւ զպարսիկ քանքան», (ὥσπερ συκῆς στακτὴν, որ սխալ գրութիւն մըն է, եւ περσικός անգլանն որոշ կը աւանդուի:) — ԽԻԳ, 139, 8 «կիտոս», (κῆτος, կէտ ձուկ:) — ԺՀԵ, 99, 5 «կոչիկս քանքան», (որ խնդրակաւն է, փան զի հոս յոյնն է լոկ «եւ կոչիկս զարգարեալս ակամբ»,) — ԽԹ, 123, 12 «քղամիդն անքան», (խնդրակաւն է աս ալ. յոյն է լոկ χλαμύς, քղամիդ.) եւ 124, 4 «Ժառ որ կոչի ինքն», (յոյնն է՝ Β ἀνάφαντον, L ἀναφάνδα, C ἀναφνήτων ուստի աղաւաղ են:) — ԽԻԴ, 145, 20 «մրաբաղանոն», (μυροβάλανος.) 148, 22 «— լուսն» (ՀՀ «սաղմորեայ») վեցկանգնեանս կշիռս քանքարաւորս. յոյնէք երկքանքարաւորս, (ամբողջը խնդրակաւն է, եւ հոս ABCV չունին կտոր մը,) նոյնպէս նաեւ 148, 30 «սպունգք ծիրանիք երեսուն եւ քիւնք», (եթէ շէ = γλαύξ, որ է «բու»,) 150, 11 «սկիւտալ», (σχυτάλη, ջայլոս.) եւ

պիտի բառեր, որոնք ինքնին մեր առջեւ ելած, են
ուսումնասիրութեան մէջ¹ :

1. Պտմ. Աղեքս. ԼԳ, 17, 14 “Հարուածս . . ի
լէւն:” (Հոս BC ἰσχίον, ազդր. A ἐγκέφαλος ուղեղ, V
cervix ծոծրակ:)

Փեւ. Լեւեւ-Բ. Բ, 24. “Ի լանջացն ի վերկոյս՝
յետկոյս յողնեալք, որոց լարքն ցաւեն եւ լէւ:”

2. ԽԷ, 22, 17 “Խրինջեաց . . քաղցր, կոհեւ
գողարիկ:”

Փեւ. Իսահակ. “Առնէ դեգերանս հեշտ եւ կոհեւ:”

3. ԾԱ, 24, 27 “Դիպուածով բաստից . . Ժու-
կոյեւ:” (յոյն է՝ φρουαττόμενος, գոռոզացած:)

Փեւ. Ժ. Բա. Ի- Լեւեւ-Բ. “Փքանալ Ժուկոյեւ
առ նմանս.” “Որ բարձրավիզն է եւ Ժուկոյեւ:” (Այլոց
քով “փռնկալ” աւելի = փռնչել է:)

4. ՃԻԱ, 60 8 “Երեւելի.” (իբրեւ “մուսայ.”
Μοῦσαι, V Musae.)

Փեւ. Լեւեւ. Ա. 6. “Չոր օրինակ քերթողքն ա-
սեն Երեւելի պար.” եւն:

5. ՃԼ, 69, 25 “Աղաչեաց զարքայ եւ Գեղնեաց:”

Փեւ. Լեւ. Գ. 24 “արտօսրահոս Գեղնեաց:” “Շար-
ժիլ ի Գեղնեաց.” եւն:

6. ՃԽԲ, 79, 9 “Ամբոխն Խնդն.” (իբր՝ խուռն
բազմութիւն, ժողով: (յոյնը՝ θρόος.)

Փեւ. Ել-Բ. “Խնդն եւ բազմամբոխն եւ խառ-
նիճաղանճ ժողով:”

7. ՄԻԷ, 150, 16 “Պապկայ.” (Ψιπτακός, թու-
թակ:)

Փեւ. Լեւ. “Որ ի Հնդիկա ուղիւն է.” (յաճախ:)

8. ՄԾԹ, 170, 8 “Չմանուկն եղեալ . . Է Էնի.”
(BC ῥάκιον, ցնցոտիք. A προκόλπιον, ծոց:)

Փեւ. Դեւ. “Յերկոցունց կողմանց Էնի ի վայր
թողացուցեալ.” հմմտ. Նեւ. Բ. “Գեղձքն որ ի խինճ
մարմնոյն են,” եւն:

9. ՄԿԵ, 174, 14 “Գեղեւն չաբարութիւն:”

Փեւ. Բա. Ի- Լեւ. Գ, 25. “Գեղեւն բարեբախ-
տութիւն:”

10. ՃԼԱ, 69, 28 “Ի նմա յերկարումն կոհեւ.”
(ὅμμα πρὸς αὐτὸν μηκύνας, զական առ նա յերկարեալ:)

Փեւ. Դեւ. “Չւն ի նմա կոհեւ:”

¹ Ուստի եւ Փիլոնի օրինակք առնուած են “Հայ-
կազնեան Բառագրոց” վկայութիւններէն:

11. ՄԺԱ, 130, 10 “Ա-դ-հ-է-ն-ւ-ի բարկու-թենէ.” (λῆξαι τῆς ὀργῆς.)

ՓԷԼ. “Յետ յ-դ-հ-է-ն-ւ-ի չարին.” (ի բաց փա-րատելոյ):

12. ՃՂԹ, 115, 3 “Ջամենայն ղէքէք-ի զինուց. եւ զվահանս.” (յոյնն լոկ՝ πᾶν δὲ ἀμυντήριον ὄπλον, զա-մենայն զէն վրիժու կամ պաշտպանութեան:)

ՓԷԼ. ԼԷ-“. “Ի սպառազինութենէն վրիժակացն մերկք եղեն.” եւն եւն:

Արնայինք այս օրինակները շատ բազմացընել, բայց աւելորդ կը համարինք: Բաց աստի ոչ ամէն բառերու համաձայնութիւն կարելի է իբրեւ հաս-տատուն կռուան առնուլ, ըստ որում շատերն այ-լազդ ալ կրնան մեկնուիլ, եւ ոմանք նաեւ այլոց քով ալ կը գտնուին: Լեզուէ առնուած այսպիսի փաս-տերու վրայ ապահովութեամբ յենուլ եւ հետեւ-ութիւն հանել՝ շատ քիչ անգամ կարելի է, եւ այն՝ երբ խնդրոյ առարկայ եղող ոճն ալ սեպհական գոյն մ'ունի: Այսպէս քիչ շատ վստահութեամբ կրնանք համեմատել Աստուծոյ խօսքը. (ՄԻԹ, 151, 19.) “Գայի ի տարեւորական խոր-հուրդ ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել. (ἐνταύσιον μυστή-ριον τελέσαι, V: ad sacrificium annuum, այսինքն՝ ի կատարել զտարեկան զոհս:)

Այսպէս “իւղազլիութիւն” իբրեւ “զոհք, ձօն, նուիրումն” նշանակութեամբ եզական ասութիւն մըն է, այն-պէս որ մեծ նշանակութիւն ունի, երբ հնոց քով միայն Փիլոն կը գործածէ սոյն ասութիւնը. (հմտ. ՓԷԼ. Ժ Բ-ն. եւ Ի-հ-դ-հ-է-ն-ւ. եւ ԷԼ. Բ, 51. “Պարտ է մեծիւ ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել [զոհագործել] ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել.” “Ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել.” “Ար-ժանաւորս ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել.” “ՓԷԼ. Բ-հ-դ-հ-է-ն-ւ. “առ ի-դ-գլխ-ի-ն-կատարել խորհուրդս.” եւն եւն:)

Յետնոց ոմանք օրինակած են այս բառն, զոր օր. Լուծմունք գրոց Փիլոնի, Մագիստրոս եւն: — Տեղւոյս չէ Փիլոնի, Նիւսացւոյ եւն ճառից լե-զուն քննութեան առնուլ մանրամասն, թէեւ կա-

րելի էր այնուհետև հիմնովին լուծել Ապրիլի 1-ին եւ այս գրոց լեզուի նմանութեան խնդիրը:

7.

Հայ թատրոնը յոյն օրինակաց հետ ունեցած համեմատութիւնը:

Սեր ցայս վայր դրածներուն եթէ լաւ միտ դրուի, կրնայ ընթերցողն ինքնին հետեւցընել՝ թէ ինչ արժէք ունի հայը նկատմամբ իւր բնագրին՝ եթէ հաւատարմութեան եւ եթէ աղաւաղման տեսակիտէ: Սակայն աւելի մանրամասն համեմատութիւն մ'աւելորդ չըլլալով՝ կը ջանանք համառօտիւ գնել այս բնագրաց համեմատութիւնը՝ քիչ մ'ետքը: Բայց նախ քան այս կէտը՝ քանի մ'ուրիշ դիտողութիւններ աւելորդ չենք համարիր ընել:

Նպատակ չունենալով լիովին համեմատութիւն մը յօրինել, չենք առած համեմատութեան ասորին: Բաց աստի հայ բնագրին նկատմամբ ալ միայն Ապրիլի 1-ին տպագրութեան հետ կը համեմատենք յոյնը՝ առանց միջամուխ լինելու՝ թէ այս կամ այն կտորն ինչ մանր փոփոխութիւն կրած է այլեւայլ ձեռագրաց մէջ: Սակայն յայտնի է որ այս կամ այն ձեռագրին մէջ կարելի է շատ մը կարեւոր տարբերութիւններ անգամ գտնել: (Հմտ. վերը՝ ձեռագրաց մասը, էջ 138—183:)

Ասկէ աւելի կարեւոր այն է, որ հայոյն մէջ կը գտնուին քանի մը կտորներ, որոնք ակնյայտնի կրկնութիւն են միեւնոյն կտորին, բայց զարմանալի եղանակաւ կէսը յոյն այս ինչ բնագրին, միւս կէսը միւս բնագրին համեմատ է, որով կարծես երկու խմբագրութիւնք քովէքով կեցած կը գտնուին: Այս տեղ կը գնենք այսպիսի կտոր մը, որ Վարապետի գից պատգամին վերջին մասն է՝ Աղեքսանդրիա քաղաքին տեւականութեան նկատմամբ:

(ՂԳ, էջ 44, 20—34) (ՂԳ, էջ 44, 34—45, 7)

“Եւ քաղաք կարգեալ զսա կալ մնալ միշտ հաստատուն . . . որպէս զի իրք շարդիւաց ոչ ինչ կարասցեն առնել ընդ քաղաքս. քան զի շարժումն ունի առ սակաւ մի եւ ժանտախտ, մի անգամայն եւ սով. նոյնպէս պատերազմ, բայց ոչ ծանր սպառնամաք, այլ իբրեւ երազ վաղվաղակի անցցէ ընդ քաղաքս: Եւ բազում թագաւորք առ կենցաղով աշխարհիս զքեզ յամենայն ժամ իբրեւ զաստուած եղեալ երկիր պագցեն. եւ դու իբրեւ աստուածացեալ երկրպագեսցիս մեռեալ . . . :”

“Բայց ես . . . վերակացու եւ պաշտպան եղէց, որպէս զի մի դժուար ինչ կատարելապէս կացցէ մնացէ՝ ժանտախտ ինչ մահաբեր կամ շարժումն, այլ որպէս զերազ ինչ անցցէ զքաղաքաւս: Եւ բազում թագաւորք եկեսցեն ի սա ոչ պատերազմ տալ, այլ երկիր պագանել քեզ իբրեւ աստուածացելոյ եւ երկրպագեցելոյ՝ մեռեալ եւն:

Հոս յոյնը (A) առաջին կտորէն (էջ 44, 20—34) ետքն անմիջապէս կը կցէ սա խօսքը (45, 7—9.) “Ընակեսցես ի սմա մեռեալ եւ ոչ մեռեալ. զի քաղաքս այս՝ զոր շինես, սա գերեզման լիցի քեզ.” մինչդեռ հայերէնին մէջ այս խօսքը միջանկեալ կտորէն (44, 34—45, 7) ետքն է: Այս կտորներու մէջ Հ եւ A շատ տարբերութիւն ունին: — Արկին խմբագրութեան հետք կրնայ առնուիլ նաեւ Գարեհի մօր առ Աղեքսանդր գրած նամակին այս մասը:

(ՄԵ, էջ 121, 2—8. = A¹) (ՄԵ, էջ 121, 9—13. = B¹)

“Գրեցաք Պարսից մնացելում ազինդ, որպէս զի աղաչեաց² զՊարսս աստուածդ աթոռակից նըս-

“Գրեցաք եւ Պարսից ազինդ այսպէս, զի գիտացես՝ այժմ զԳարեհ գիտեմք³. որ եւ այժմ Գա-

¹ II, c. 22:

² Գրի սխալ կ'երեւայ փխ. “աղաչեցէն.” (A: ὅπως ἐρωτήσωσι κτλ.)

³ B “նոր Գարեհ զԱղեքսանդր գիտեմք՝ զմեծ արքայ.” (νέον νῦν Δαρεῖον οἶδαμεν Αλέξανδρον μέγιστον βασιλέα.)

տուցանել Արամազդայ, երկրպագութիւն կրել զոյգ ընդ նմա. եւ զՀռոքսիանէս զոր ընտրեցեր եւ վարկար¹ ւթոռակից լինել քեզ, երկիր պագցուք իրեւ Անահտայ², յորժամ Արամազդ զՀռոքսիանէս յամուսնութիւն իւր ածէ:»

րեհի գաւազան թագաւորութեան ուղղեալ կանգնի³. քանզի Արամազդն⁴ մեծ Աղեքսանդրոս՝ զՀռոքսիանէս յամուսին իւր առնու:»

Ինչպէս յընթացս գրութեանս, նոյնպէս նաեւ յաջորդ համեմատութեան մէջ յիշած ենք ընթերցումներ, զորոնք Հ արդէն Ե դարու աղաւաղ գտեր եւ այնպէս օրինակեր է: Այսպէս յիշեցինք «~~մ-է-գէր~~» բառը⁵, զոր նոյնպէս ունի A: ἀμοσμάντες անիմատ, (զոր կ'ուզեն ուղղել կարգաւ ἀμμομάντες = աւազագէտք:) — ՀԹ հատածին (էջ 31 — 38) շատ կտորներուն վրայ՝ հմմտ. յաջորդ համեմատութիւնը. (հմմտ. ըստ իմիք նաեւ՝ 2Բ, էջ 39, 3 եւ Ղ, 43, 1 եւն:) — ՃԽԱ, 78, 22 «Զնաւսն այրեցաք եւ զգումարտակս (Պարսից) ի բաց հալածեցաք Վիւնիդերայ եւ Անդիգէրայ եւ Վղէր⁶»։» Դեմագէտի այս խօսքին մէջ յայտնապէս պակաս է նախադրութեան մը. («~~աւ~~ Վիւնիդերայ» եւն.) բայց այսպէս էր՝ կ'երեւայ՝ նաեւ Ե դարու, վասն զի նաեւ A չունի այսպիսի նախադրութիւն. (A: καὶ τὰς ναῦς ἐπρήσαμεν [ἐπὶ, որ պակաս է] Κυναίρειου (Հ գրի սխալով «Վիւնիդերայ» փխ. «Վիւնեգէրայ.») καὶ Ἀντιφῶντος καὶ Μνησοχάρους («Վղէրքայ» դրեր է տպագրիչը, մինչ ՕՕ «Մնեսիքորայ» = «Մնեսիքորայ» ունին:) — ՃԽԷ,

¹ A մէկ բառ է (ἐκρινας.)

² «Իբրեւ Անահտայ» հոս A չունի:

³ «Որ եւ այժմ — կանգնի» չունի B.

⁴ B կ'ըսէ քիչ մ'այլազգ. «Բախսն՝ Աղեքսանդր արքայի ամենայն տիեզերաց զՀռոքսիանէս յամուսնութիւն ածէ.» (ἡ τύχη Ἀλέξανδρου βασιλεῖ πάσης τῆς οἰκουμένης Ῥωξάνην πρὸς γάμον ἄγει.)

⁵ Է, էջ 5, 2: Այս ամբողջ կտորը տես վերն էջ 128 եւ Ծ. 1:

85, 3.) Լակեդեմոնացւոց համար կը գրուի՝ թէ
 «փակեցին զգրունսն եւ հրէշ արարին շատ-
 կանացն. քանզի տեղեակք էին նաւօք մարտնչել
 առաւել քան որ ի վերայ երկրի քաջ պատերազ-
 մողք»։ Հակառակը կը պահանջէ իմաստը. վասն զի
 նաւամարտիչ Լակեդեմոնացիք չէին կրնար իրենք
 իրենց ձեռօք այրել իրենց նաւերը։ Սակայն արդէն
 Ե դարուն այսպէս անճաշ գտած է հայը յոյն բնա-
 գիրը, ինչպէս կը գտնենք այսօր A բնագիրը, որ
 կը կարդայ՝ καὶ τὰς ναῦς ἐπρησαν («այրեցին
 զնաւս», զոր M կ'ուղղէ ἐπλήρωσαν, լցին) —
 (ՃԾԴ, 87, 33.) «Ովկէանոս» գետոյն վրայ՝ տես
 վարը համեմատութեան մէջ, ինչպէս նաեւ ՃԾԹ
 հատածը (Եփրատ եւ Տիգրիս գետերու ընթացից
 նկատմամբ) ՄԼԷ. 155, 21 «ունիովնայց», ՄԽԷ,
 160, 7 «Թմբիւն լռութեամբ ծառայել», ՄԿ, 172,
 1—2 եւն եւն։ Այս կտորները մեր համեմատու-
 թեան մէջ յիշուած են։

Ասոնց թէեւ մի մասն այլազգ ալ կարելի ըլ-
 լայ մեկնել, կը մնայ կարծենք միշտ մաս մ'ալ, զոր
 պէտք ենք յոյն նախաբնագրին արդէն աղաւաղ ըլ-
 լալովը մեկնել։ Իսկ թէ ինչ մեծ աղաւաղութիւն
 կրած են հայ բնագիրք Ե դարէն յայսօր՝ ըստ բաւա-
 կանին կրնայ գուշակուիլ մեր ցայս վայր գրածնե-
 րէն՝ ի մասնաւորի այլեւայլ ձեռագրաց նկատմամբ։
 Թէ անթիւ աղաւաղմանց կոյտ կայ նոյն իսկ Թ.
 424ին մէջ, որ հիմն է տպագրութեան, յիշեցինք
 աստ անդ, եւ պիտի յիշենք՝ մանաւանդ քանի
 մ'անուանց նկատմամբ՝ յաջորդ համեմատութեան
 մէջ։ Սակայն հոս ալ կը դնենք քանի մը կարեւոր
 սխալներ որոնք՝ բաց ի բուն տպագրական աղաւա-
 ղումներէն՝ սպրդած են նաեւ տպագրութեան մէջ
 եւ տեղ տեղ իմաստն այլայլած։

¹ Հմմտ. ՃԽԱ, 77, 28 Դեմադէս կ'ըսէ. «Այժմ
 Երկնի տպատերազմել ընդ Աղեքսանդրի՝ առե Երեւել»։
 Պատկառեացի ի մէջ յառաջնորդ վարդապետացս Աղեք-

Այսպէս՝ Բ, 2, 14 «բազում ժամանակի գնացել . . . եկեալ պատմէին» փխ. «գնացելն» ուստի Յ եւ Յ շփոթուած. (χρόνου δὲ ἱκανοῦ γενομένου.) — Է, 5, 1 «Բազմօրինակ են . . . խուզից քննութեան փխ. «Իւրեք» (B : ἡ τῆς σκέψεως αἵρεσις. C : . . . εὐρεσις. A : ἡ κρίσις.) — Ժ, 6, 29 Ներսիսեան «արարեալ մարդիկ մտնայ» փխ. «մահաճակ», ինչպէս ունին Երեք 00. (լոկ V ունի lectulum ei fabricatur.) — ԼԱ, 16, 18 Ջուարակազմութիւն պիտի փակուէր վանդակաւ եւ «անձ» երէւ իւր «բնութիւն», Ընդհակառակն է յոյնը, որուն համեմատ պիտի փակուէր ձին վանդակելով առանց սանձի. (καὶ τοῦτον ἐγκλεῖσαι ἀχαλίνωτον.) — ԼԵ, 18, 18 «Մարդիկ թաղմամբ» փխ. «եղիպտական», որ յետամուտ առմկականութիւն է : — ԽԵ, 21, 18 «Մի մահաբեր է ի բաց առաքել» անշուշտ պիտի ըլլայ «մի մահամարդիկ» եւն : — ԾԹ, 28, 22 Յուշկապարկաց համար կ'ըսուի՝ թէ «զինուք զմեզ», փխ. «Լուրդ», (յոյնը BC : ὅπλοις ἐχρήσαντο.) — 2Ե, 40, 9 «Եղիցին ի սմա ծնեալք մարդիկ քան զԲաղայ», Ընդ ամենայն աշխարհք շուրջ «նոյն», փխ. « . . . քան զԲաղայ» Ընդ ամենայն աշխարհք շուրջ յոյնը. — 2Զ, 40, 26 «Աղբիւրք» անուան վրայ՝ տես վերն էջ 189, Ծ. 6. նոյնպէս ՂԹ, 47, 33 «զօրաժողով արարեալ հօգ» խօսքին վրայ՝ էջ 60, Ծ. 2 : — ՃԺԴ, 57, 18 «Արարեալ հանդէպ սոցա շարժուի կողմն» փխ. «շարժուի» (A : τῶν Περὶ σὺν κτη.) — ՃԺԶ, 58, 24 «Ա-

սանդրոս եւ ամաչեսցէ յերեսաց մերոց. որք յանդիման զամենեւին զմեզ թշնամանեաց» եւն : Այս տեղն այսպէս կ'իտարարուած՝ հակասական է. սյլ պէտք էր այսպէս բաժնել. «Այժմ երբեք պատերազմել Ընդ Աղեքսանդրի : (Աւարդիւն.) Աւել Եւրոպայ. «Պատկառեսցի ի մէջ . . . յերեսաց մերոց, (Պարսկական) Դեմ յանդիման զամենեւին զմեզ թշնամանեաց», եւն : — ՃԽԶ, 84, 14 «Աղեքսանդրի» «նոյն» փխ. «նոյն» է, — ՃԶ, 101, 1 «Բազում լուսութիւն եղեալ, Աղեքսանդրի» յիշեաց եւ ի միտ էառ յամենեցունց ի նոցանէ : (Հոս նոր հարաւ՝ ՃԶԱ) Պարսկականութեան իշխան եւն : Պէտք է բաժնել «Բազում լուսութիւն եղեալ՝ զԱղեքսանդրոս յիշեաց եւ ի միտ էառ՝ յամենեցունց ի նոցանէ Պարսկականութեան . . .», — ՄԼԳ, 153, 9 «Հրամայեաց Աղեքսանդրոս կոչել ի ներքէն զԲաղայ : Թաւառ մեծ զօրութեամբ եւ աստ հրաման տայ ձեզ» եւն : Պիտի ըլլայ. «Հրամայեաց Աղեքսանդրոս կոչել ի ներքէն (էւրոպայ) թէ Կանդակէս է թագաւոր մեծ զօրութեամբ», եւն : — ՄԾԱ, 161, 30 «Առեալ հարկ ի նոցանէ Բաղայ. Բաղայ յիւրեանց տեղիս կալ մնալ», փխ. « . . . Բաղայ Բաղայ» : Հմմտ. ՄԹ, 127, 10 եւն եւն :

զէքսանդրոս առաւել + - - - - - լուրեւ, անշուշտ « քա-
 ջուրեւ » վաւեալ . (յոյնը՝ φιλοτιμούμενος.) — ՃԺԷ,
 59, 10, 11. « Եւ անկելոց Մակեդոնացւոցն էր յոյժ .
 հետեւակք հինգհարիւր եւ յիսուն, եւ հեծեալք հ-
 րէ-ր է- - - - - , եւ վիրաւորք յոլովակի քան չհ-րէ-ր
 է- - - - - , » Յայտնի է որ վերջին 160 թիւը շփոթ-
 մամբ կրկնուեր է. ըստ B վիրաւորեալք են 300, C:
 350, V:2000: — ՃԻԸ, 65, 13 « զթերայեցիսն կոր-
 ծանեալ . . . եւ զամենայն հ- - - - - սատակեալ . » կ'ե-
 րեւայ թէ պէտք է կարդալ « զամենայն հ- - - - - , » (յոյն
 է՝ πᾶσαν ἡλικίαν.) — ՃԻԹ, 67, 22 « զքս անդաս-
 տանս մի առանց հասանելոյ է լայր՝ աւերեր » փխ. « հա-
 սանելոյ է լեր- », (յոյնն է՝ ἀκρίτως, անխորհրդաբար.)
 — ՃԻԹ, 68, 16 « Աստանօր է ն- - - - - վաղեալ անկաւ-
 յանդնդային ալիս » փխ. « Ին- - - - - , անուն. (յոյնը՝ Ἰνὸν.)
 — ՃԻԹ, 68, 27 « Այս վտակ է քարշեցելոց քիւ- » փխ.
 « Դեր- », (Δίρκη) անուն գետոյ. նաեւ « քարշեցելոց » ա-
 ղաւաղութիւն է եւ գոնէ աւելի լաւ է թ. 424ի « քար-
 շեցելոց » ըսելն, թէ եւ նաեւ ասով որոշ իմաստ մը չ'ել-
 լեր: Հոս Գ եւ Դ, Յ եւ Յ, Ք եւ Գ շփոթուեր են:
 Յաջորդ (էջ 68, 29) « Մեփինքս » անուն մէջ պէտք
 ենք « Սփինքս » կարդալ. (յոյնը՝ εἰσφηξ. M կ'ուղղէ ἡ
 Σφίγξ.) (69, 3) « Այս աստուածոց աղբիւրն է
 յորմէ բղխեն գեղեցիկ ն- - - - - , » փխ. « ն- - - - - , » (յոյնը՝
 ἀναβλύζουσιν . . . νύμφαι.) բայց ասոր կից « է- - - - - , »
 չի յարմարիր (յոյնը՝ εἰς τὰ λιβάδια կ'ըսէ), ինչպէս որ
 քիչ մ'ետքը (69, 4) « - - - - - Աքտէոն » սխալ է
 փխ. « - - - - - Աքտէոն (յոյնը՝ ὁ δὲ δύσαγνος Ἀκ-
 ταίων.) — ՃԼԴ, 72, 21 « մի ոմն ի մարտիկ քուշորն-
 գրացն՝ ոյր շ- - - - - , » փխ. « . . . այր ն- - - - - , » (παρά-
 δοξος ἀνὴρ) եւ (73, 19) « ի պատիւ երեք աստուածոցն՝
 Հերմեայ, Հերակլեայ եւ Լէ-րէ-ի- », փխ. « . . Պ-րէ-
 րէ-ի- », (εἰς τιμὴν θεῶν τριῶν Ἑρμοῦ, Ἡρακλέους,
 Ποσειδώνου.) — ՃԼԸ, 85, 6 « Ուսեալ Աղէքսան-
 դրի շ- - - - - նոցա առ պատերազմ » փխ. « . . շ- - - - -
 - - - - - , » նոյնպէս նաեւ (85, 10) « զինչ կ- - - - - ու-
 նիք ի նախնեաց՝ ամբողջ պահել » պիտի ըլլայ « . . - - - , »
 կամ նման բառ մը (յոյնը՝ φήμη.) — ՃԼ, 107, 6
 « Արամազդ իսկ զքեզ Բէ-րէ-ի- », փխ. « Բէ-րէ-ի- »,
 (միայն A: Ζεύς σε ποιεῖτο μέγαν.) — ՄԸ, 122, 5
 « Երկիր պագէք ամենայնականողինն Ե-րէ-ի- Ե-րէ-ի- »
 պիտի ըլլայ « . . . Նէ-րէ-ի- Ե-րէ-ի- » (BC: προοκυ-
 νεῖται τὴν παντέποπτον Νέμεσιν καὶ Δίκην.) — ՄԹ, 125,
 11 « Հ- - - - - մարդիկ » փխ. « հ- - - - - . . » (B: τῶν
 Μηλοφάγων.) միջին-մետրոպեան գրութեանց Մ եւ

Տ շատ դիւրաւ կը շփոթուին: — Աւելի դժուարաւ կը մեկնուի (125, 16) «Լրբարար հօգէր ընդ մեզ» փխ. «... հոյէր...» (κατώπτευσεν.) այսպէս է նաեւ (128, 6) «Իմացութեւ մատակ» (տես վերը՝ էջ 37 եւ Ծ. 2.) զոր պէտք ենք ուղղել «ընդհանրութեամբ», (ἐπίλεξον κατλ.) — ՄԾԸ, 169, 13 «Գաւթի արուեստն յարմարակա՞նք որ...», Ասոր վրայ տես վերը՝ էջ 141—142, Ծ. 3: — ՄԿԱ, 172, 20 «Եւ դիտեալ Անտիպատրէս զհնարան Աղեքսանդրի», փխ. «... դիտեալ...», Նաեւ Ա եւ Ե կրնան շփոթուիլ միջին-մասնական գրութեանց մէջ: — ՄՀԸ, 182, 27 «Արդ բնկալ զիս Հերակլէ եւ Աթենա եւ դուք որքա՞նք մեզնոցն որո՞շի վերոնք», Գժբախտարար այս կտորը չունին այլ բնագիրք. բայց՝ որչափ կ'երեւայ՝ պէտք է ուղղել. «որքա՞նք մեզնոցն որո՞շի (կամ երեք) Ե վերոնք եւ. Ե եւն եւն»:

Այս քանի մ'օրինակները կը բաւեն ցուցնելու՝ թէ մեր ցայժմ ունեցած ամենէն ընտիր ձեռագիրն անգամ որչափ աղաւաղ է: Մեր այս տեղ դրած ցանկն եւ ոչ հարիւրին մէկն է՝ կրնանք ըսել. բաց աստի շատ բան ալ յընթացս գրութեան յիշեցինք եւ պիտի յիշենք յաջորդ համեմատութեան մէջ: Նաեւ աւելի մեծ կամ ամբողջ հատածներ գրեթէ բոլորովին կամ շատ խիտ առ խիտ աղաւաղութեամբք խճողուած են, մանաւանդ քանի մը կտորներ, որոնց յոյն բնագիրն ալ նոյն բախտն ունեցած է: Այսպէս են օրինակի համար ՃԻԹ, ՃԼԲ եւն հատածները: Այս եւ այլ այսպիսի կտորները ծայրէ ի ծայր ուղղելու եւ բուն բնագիրը վերականգնելու համար նոր անկախ ձեռագրաց պէտք կայ:

Այս ընդարձակ աղաւաղութեանց քով մանր խնդրական կամ աղաւաղական ամբողջնախագասուցութիւններ կարելի է գրեթէ ամէն էջի մէջ գտնել: Մենք կը դնենք հոս միայն մի քանին: Փիլիպպոս, կ'ըսէ Ալալիսթենէս¹, լսելով՝ որ զուարակագլուխ ձին մարդակեր է, ըսաւ. «Ճշմարիտ է այս որ յելլենացիքն իրէ եղեն. ղի ի մօտ ի բարիս է՝ ի չարիս բնաւորեցաւ»: Այս խօսքը դժուարաւ կը հասկցուի

¹ Պատմ. Աղեքս. ԼԱ, 16, 14:

իւր այժմու աղաւաղ ձեւին մէջ. բայց ըստ յունին
 գիւրբմբռնելի է. (ABC: Ἀληθῶς ἐν τούτῳ πλη-
 ροῦται τὸ ἐν τοῖς Ἑλλησι παροιμίον [BC: προοί-
 μον], ὅτι ἐγγὺς ἀγαθοῦ πέφυκε κακόν [B: ἀγα-
 θῶν . . . καλόν]. այսինքն՝ «Ճշմարիտ է յայտ
 առաջն շէլեհնացւոց թէ մօտ ի բարիս եւ չարիք
 բնաւորեցան:» Գոնէ այսպէս կամ նման ըլլալու էր
 նախնաբար հայերէնին այս մասը: — Աղեքսանդր
 յիշեցընելով Նիկողայոսի բախտի փոփոխական ըլ-
 լալը կ'ըսէ¹. «զի յեղյեղումն փոփոխէ միշտ, եւ
 շայլանդան ընդունելէ է:» Այս կտորն առանց նոր
 ձեռագրի օգնութեան ուղղել չատ դժուար է: Ըստ
 BC պէտք էր ըլլալ «Զի միտումն (բախտի) անարդ է
 զհպարտացեալս. իսկ ըստ A «զի միտումն (բախտի)
 փոփոխէ զհպարտացեալս [եւ] սպանանէ.» (BC: ῥοπή
 δὲ τοὺς ἀλαζόνας κατευτελίζει. A: ῥοπή δὲ μετα-
 βάλλει τοὺς ἀλαζόνας [καὶ] ἀνθενίζει.) — Փի-
 լիպպոսի թաղման համար կ'ըսուի.² «Եւ Բռնէ-
 եղեւ Փիլիպպոս Բռնէ եւ շատ հանելու Բռնէ Ո-
 ղմիւն:» Այս ոչ այնչափ յարմար խօսքն ուղղելու
 ենք թերեւս այսպէս. «Եւ Բռնէ-եղեւ Փիլիպպոս
 Բռնէ-որօրէն.» (այսպէս է յոյնը՝ θάπτεται οὖν
 βασιλικῶς, եւ այսպէս ունին երկբայականք, որ
 պահած են «թաղաւորօրէն» բառը:) Բայց «Եւ
 զսա հանեալ» եւն կտորը կամ աւելորդ պէտք է
 ըսել կամ այլազգ ուղղել: — Աղեքսանդր բազին
 մը գտնելով «հարցեալ ուսանէր ՝ յանի բնակչոյն
 աստուած է:» Պէտք է ուղղել. «Հարցեալ ուսանէր
 յանտի բնակչոյն թէ ո՞ր այն աստուած է:»³ — Ե-
 գիպտացւոց երկրին բերրի ըլլալը յիշեցընելով կ'ը-
 սէ անոնց Աղեքսանդր. «Քանզի թէ հանդերձ այ-
 սքիւք, զոր ունէի պարգեւս, եւ Բռնէ-որ մեռա-

¹ Անդ, ԾԱ, 25, 11:

² Անդ, ԿԹ, 32, 23:

³ Պատմ. Աղեքս. Ղ, 42, 21: Յոյն է. Ἐπυνθάνετο
 οὖν τῶν ἐκεῖσε κατοικοῦτων τίς ἄρα ὁ ἐνταῦθα θεὸς τυγχάνει.

նին խուժադուժքն, որ զայս ոչ ունէին ստացեալք:»
 Յունին համեմատ պէտք է այս անիմաստ խօսքն
 ուղղել այսպէս. «Քանզի թէ հանդերձ այսոքիւք՝
 զոր ունիք պարգեւս՝ եւ Բ-Գ-Դ-Ե-Զ, մեռանէին
 խուժադուժքն» եւն¹: — Դարեհի մէկ նամակը կը
 սկսի². «Թագաւոր Դարեհ՝ յայնկոյս Տաւրոսի
 խնդալ:» Պակաս է «շօր-վարաց որ յայնկոյս» եւն:
 — Դեմոսթենէսի ճառին մէջ կ'ըսուի.³ «Քան շա-
 Ռնայն գործ սկիզբն փութով եղեալ՝ Ժաշայայ է.
 «Բայ եւ կատարածն վաղվաղակի ի տեսումն Գ-Ե:»
 Այս աղաւաղ կտորն ըստ յունին պէտք էր ըլլալ.
 «Ժաշայայն գործայ սկիզբն փութով եղեալ՝
 քաջայայտ է Բէ եւ կատարածն վաղվաղակի ի տե-
 սումն Գայ:» — Դարեհի զգեստն ստորագրելով կը
 գրուի՝ թէ «էր յղկեալ կազմ կերպարանացն ձեւ,
 եւ ի Ռի ժամանակէն անցեալ:»⁴ Այս անյարիր եւ
 անիմաստ կտորը չունին ուրիշ բնագիրք: — Աղեք-
 սանդը կը հրամայէ զօրաց հանգչել, «զի . . . կազ-
 դուրեացին սակաւիկ մի զօրականքն՝ յիշելով ի հմէր
 հմարտին»⁵» Ըսինք վերն (էջ 217) «հմէր» բառին

¹ Անդ, ՂԵ, 47, 17—19: Յոյն է. A: εἰ γὰρ μετὰ
 τούτων ὧν ἔχετε δωρεῶν καὶ βασιλεύετε, ἔθνησκειν
 ἂν οἱ βάρβαροι ταῦτα μὴ κεκτημένοι. V այլադդ է:

² Անդ, ՃԹ, 54, 20: Յոյն է. . . . τοῖς ἐπέκεινα
 τοῦ Ταύρου στρατηγοῖς χαίρειν. Ասոր կից խօսքին «Ա-
 պաքէն ինչ յարացեալ խաղացեալ Աղեքսանդրոս» նոյնպէս
 թերի է սկիզբը, եւ պիտի ըլլայ «Ապաքէն ինձ ադդ ար-
 քին՝ յարուցեալ» եւն. (ἐπιστέλλουσί μοι ἐπαναστάντα Ἀ-
 λέξανδρον.) — Շատ աւելի աղաւաղ է ամբողջ ՃԺԱ հա-
 տածը, որ է Դարեհի նամակն առ Աշտապեւ Սպանդիատա:
 Հայը այս կտորին մէջ աղաւաղութեամբն գրեթէ անիմա-
 նալի եղած է: Նաեւ յիշեալ նախարարաց նամակին սկիզ-
 բը (55, 13) նոյն բախան ունեցած է, վասն զի կը կարդանք.
 «Այսքան ազին ի վերայ Բէր, զարմանամք՝ թէ զիարդ քեզ
 յանգէտս եղեւ» եւն: Հոս պէտք է բառ մը միայն յաւելուլ.
 «այսքան ազին ի վերայ մեր յարացելոյ՝ զարմանամք» եւն,
 (ինչպէս է յոյնը. Τοσούτου ἔθνους ἐπανελάβοντος ἡμῶν.)

³ Անդ, ՃԹԴ, 81, 31:

⁴ ՃՀԵ, 99, 1:

⁵ ՄԹ, 125, 11: Յոյն է B: καὶ ἡλθόμεν ἕως τῶν
 Μηλοφάγων. Հմմտ. վերը՝ էջ 217: — Այսպէս կրնանք

սխալ ընթերցումն ըլլալը: Նաեւ ամբողջ « յիշելով » եւն անկապ կտորը պիտի ըլլայ նոր նախադասութիւն մը. « Եւ գնացաք առ հօտակեր մարդիկն. » ինչպէս է յոյնը. եւն եւն:

Այս քանի մ'ըստ կամի ընտրուած կտորներէն, ինչպէս նաեւ ցայս վայր մեր ըսածներէն՝ կըրնանք գտնէ դատաստան մ'ընել հայ բնագրին աղաւաղութեանց վրայ: Եթէ ապագային փորձուի վերակազմել անարատ հայ բնագիրը, միայն բազմաթիւ ձեռագրաց ընթերցուածոց խիստ համեմատութեամբ կրնանք փորձ մ'ընել՝ միշտ մտադիր ըլլալով յոյն բնագրաց, ի մասնաւորի AV խմբին: Թէ նաեւ շատ բան կրնանք օգտուիլ ասորիէն՝ յայտնի է, թէ եւ վերջինս ուղղակի գործք մը չունի հայոյն հետ, ըստ որում պահլաւիկ բնագրէ թարգմանուած կ'երեւայ: Այս իսկ պատճառաւ մեր գրութեան եւ նաեւ յաջորդ համեմատութեան մէջ չենք առած զայն համեմատութեան. թէ եւ հայ բնագիրն իւր նախկին անարատութեան վերածել ձեռնարկողը պէտք չէ մոռնալ օգնութեան առնուլ նաեւ զայն: Բաց աստի Ալիսթենեայ Պատմութեան ասորւոյն միւս բնագրաց նկատմամբ ունեցած աղերսը կրնայ տեսնուիլ նաեւ Նէօլտէքէի գրութեան մէջ¹, որ իւր համեմատութեան մէջ շատ տեղ յիշած է նաեւ հայերէն բնագիրը:

Եիշել նաեւ յաջորդ կտորները: Աղեքսանդր կը քաջալերէ իւր զօրքն ըսելով. (ՃԴ, 51, 15). « ուսոյց մեզ . . . մօթ վարձել զպարտութիւն՝ աւել մարտիս՝ եւ ըմբռնել լեցունք »: BC ըսկ « զի մի պարտեալ՝ յամսթ եղիցուք » կ'ըսեն, իսկ A « զի մի յանխաբար ըմբռնել՝ ի պարտութիւն մատնեալ լիցուք » (ἵνα μὴ ἀπροσδόκητα ληφθέντες ἡττωμεν.) — Դեմոսթենէս կ'ըսէ Աթենացոց (ՃԽԲ, 79, 10) « Արք քաղաքացիք. ոչ ասեմ աթենացիս քան թէ յեր օտար ինչ քաղաքացիք, պարտէի արդեօք ասել արք աթենացիք »: Յայտնի է որ պէտք է կարդալ. « քան թէ յեր օտար էի ինչ քաղաքացիք » (A: εἰ γὰρ ἦν ὑμῶν ξένος κτλ.) Այսպիսի կտորներ անթիւ են մեր բնագրին մէջ:

¹ Nöldeke, Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans, pp. 18—24:

Մեր ուսումնասիրութիւնը շաւարտած՝ պէտք ենք տեսնել նաեւ թէ ինչ աղերս ունի հայն յուսին հետ, այսինքն՝ թէ հայ թարգմանութեան հիմնեղող յոյն բնագիրը այժմու գտնուած ABC խմբագրութեանց որ կարգէն է, եւ որուն աւելի նման: Ճշգիւ խօսելով այս խնդրին լիուրի պատասխանն աւելի եւրոպական գիտնոց համար յարգ ունի, որոնք հայ բնագրին ընթերցուածովքը յոյն բնագիրը կ'ուզեն ուղղել կամ վերահաստատել, ինչպէս ալ կարելի է շատ տեղ: Բարեբախտաբար եւրոպական գիտնոց այս իրաւացի խնդիրքը լիովին կատարուելու մօտ է: Ինչպէս «Հանդէս» խմբագրութեան ուղղեալ նամակներէն կ'իմանանք՝ Մեծ. Վանայեանց թարգմանած է բովանդակ հայ բնագիրը գերմաներէն, եւ որ լոյս պիտի տեսնէ հանդերձ ծանօթութեամբք եւ ներածութեամբ: Ասով մեր այս մասն ըստ կարելոյն համառօտ պիտի ըլլայ. վասն զի մեր նպատակն է միայն մեծ տարբերութիւնքն նշանակել հայ բնագրին, եւ այն՝ ի հարկէ առանց երկար մանրամասնութեանց մէջ մտնելու: Այսչափն ալ հայ ընթերցողին լոյս կուտայ ճանչնալու հայոյն ունեցած գիրքը ABCV բնագրաց համեմատ: Լատինական թուանշանով նշանակուած են յոյն բնագրին գրոց ու գլխոց թիւն:

1. (I, 1—16=Ա—ԼԸ:) Պատմութեանս սկիզբը կը սկսի հայն «Իմաստունք Եզիպտացւոց», եւն, ուստի ΔΛV ձեռագրաց համեմատ, ուր BC երկար նախերգանք ունին: Սակայն յընթացս այս մասին հ շատ անգամ B բնագրին աւելի մերձաւոր է: Այսպէս ԺԳ հատածն, ուր ներքտաներայ շնութիւնը մանրամասն կը պատմուի ըստ B (A շատ կարճ է.) նոյնպէս չունի A ամբողջ ԺԳ հատածը, որ շարունակութիւն է նախընթացին, ինչպէս նաեւ ԼԵ, ուր ներքտաներայ եւ Աղերսանդրի թաղման պարագայը կը համեմատուին:

Ա, 2, 1 «առնելով զլէկ-նադի-լու-լի-ն...» ըստ B: ἐποίησε λεχανομαντείαν. իսկ գիւթու-

Թեան ջրոյն «աղբերային» ըլլալն B կը հաստատէ, ուր A անձրեւի ջուր կ'ըսէ. իսկ (2, 4) «շնչաւոր լի- նէին մարդիկքն» միայն V ունի, որ շատ աւելի նման է նաեւ 2, 5—10 կտորներուն մէջ, զոր օր. 2, 8 «զերկրային չաստուածս եւ զօդային դեւսն» = V deos superos inferosque, այլ A: ἀγγέλους καὶ θεὸν Λιβύης Ἀμμωνα կ'ըսէ: — Բ, 2, 22—24 ազգաց անուանքը շատ տարբեր են ամէնուն մէջ, զորոնք յիշել աւելորդ կը համարինք: — 2, 26—29 Հոմե- րոսի երկու տողերը միայն L ունի = Հ, որ կ'ըսէ «Անկցի ի սիրտ քո հոմերական երկու տունքն. Ոչ է պարտ եւ արժան զգիշերն ամենայն ի քուն կալ առնխորհրդաբերի (βουληφόρον, ուստի բառական), որում ժողովուրդք յանձնէն եւ այսքան հոգք» (ὃς λαοὶ ἐπιτετραφαται χτλ.) — Դ, 3, 14 «հրաման — գնալ», եւ 3, 16 «կառուցեալ զակնն ի լականին՝ տեսանէր», ունի լոկ A (L վերջինը.) իսկ 3, 19 եւ 20 «այր սովորեալ», եւն լոկ BC. իսկ թէ Նեքստանեբոս Պելլէս փախած «կտաւիս զգե- ցեալ» կը նստէր, համեմատ է A V բնագրաց: — Ե, 4, 2 Եգիպտացիք փնտռեցին իրենց թագաւորը, եւ պատգամ տուաւ «որ ի սանդարամետսն Սինուայ աստուածսն էր», հոս «Սինուայ» = (BC ὁ δ' ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ Σεραπείου (Սերապեայ,) ուր AL: πρὸς τὸν ἀόρατον τοῦ Σινωπίου, թէեւ ամբողջ խօս- քը հայուն մէջ աւելի նման է BC բնագրաց. իսկ V չունի Ե հատածը: — Զ, 4, 11—25 աւելի հա- մեմատ է A, այսպէս (4, 23) թէ Նեքստանեբոս ար- ժանի չըրաւ զՈղոմպիադա թագուհի անուանել՝ յիշելով իւր թագաւոր ըլլալը: — Է հատա- ծին, ի մասնաւորի 5, 1—5 կտորին համար՝ հմտ. վերը, էջ 128, եւ Ծ. 1: — Ը հատածին մէջ AVBC անել խառնակութիւն մ'ունին ընթերցուածոց, իսկ Հ շատ տեղ ուրոյն ընթերցումն ունի: Հմտ. էջ 207, Ծ. 1: Թ. հաստուածն, ուր Ողոմպիադա եւ Նեքստանեբայ խօսակցութիւնք դրուած են, ընդ-

Հանրապէս BC բնագրաց համեմատ է, A շատ տեղ
թերի. բայց տեղ տեղ ալ Հ սեպհական կերպա-
րանք ունի. այսպէս՝ 5, 23 “ընդ աստեղաց սքան-
չելի տեսութիւն” . 6, 7 եւ 8 “եւ եթէ (ընկեցեալ)
լիցիս, գացես որ խնդրեսցէ զվրէժ քո.” 5, 16 Ո-
ղոմակիադա ըրած հարցումն Ամոնի հասակին վրայ
բնդարձակ է ի Հ, ուր ABCV լոկ կ’ըսեն Ποταπὸς
ἄρα ἔστιν ὁ θεός. — Ժ=BC ընդհանրապէս:
Նեքտանեբոս իւր հմայութեանց համար “առնու-
բանջար հապաղեայ” զոր գիտէր առ երազափորձու-
թիւն ի ճահ՝ յառապարէն քաղեալ:” Բոլոր բնա-
դիրք հոս պարզ “բոյս” կ’ըսեն (ABC βοτάνας, V
herbas, իսկ “երազափորձութիւն” BC ὄνειροπολία,
A ὄνειροπομπία, V somniorum imperia.)

Յաջորդ ԺԱ—ԺԶ հատածները, ուր Նեք-
տանեբայ շնութիւնքը մանրամասն կը պատմուին,
ըստ BC բնագրաց է. A շատ համառօտ է: Այսպէս
չունի A կամ համառօտ կը լմնցընէ՝ ԺԳ, 7, 31—
8, 13, ամբողջ ԺԳ, այսինքն՝ 8, 21—9, 11. ԺԶ,
9, 22—29, այսինքն՝ Նեքտանեբոսի բազէի մը ձե-
ռօք զՓիլիպպոս կախարդելու փորձը, ուր A քանի
մը խօսքով կը լմնցընէ: — ԺԶ, 9, 27 “եւ կոչե-
ցեալ առ ինքն զերազոց մեկնիչն զԲաբելոնիոս”
այն քիչ տեղերէն է, ուր Հ=C է (C: ἀποστείλας
εὐθέως ἤγαγεν ὄνειροπόλον τινὰ Βαβυλώνιον
ἐπίσημον ὄντα.) Հայոյն 10, 9 “եւ ազդեւ ինչ ոչ”
անիմաստ կտորը չունին ABC, ինչպէս նաեւ յետոյ
ԻԱ, 12, 9 “իսկ թէ ուր չոքաւ, աւելորդ է ինձ ա-
սել” խօսքը, նոյնպէս Ի, 11, 21 “Լսէր զայն Նեք-
տանեբոս՝ զոր ասէին” եւն: Այս կտորներն ալ
(ԺԷ—ԻԲ) Հ աւելի=BCV, իսկ A տեղ տեղ թերի
է. այսպէս չունի A՝ ԻԲ, 12, 11—18 կտորը: —
ԻԳ, 13, 4 “Փիլիպպոս . . . յղեալ կոչեաց զԱն-
դիմանայ” նշանաւոյժը: Այս կտորը BC անուն չեն
տար, այլ ունին AV (A: τὸν . . . ἐπίσημον σημειο-
λότην Αντιφῶντα, V: Antiphontem. ուստի հայն

մինչեւ անգամ յունարէնի վերջաւորութիւնը պահած է:) — ԻԵ, 13, 21 — ԻԵ, 14, 22 A այլաձեւ է եւ աղաւաղ, այնպէս որ ըստ M “առանց ուրիշ ձեռագրի մ’օգնութեան ուղղել անհնար է:” V ալ պակասորդ է, զոր օր. 13, 24—14, 16, զոր M ուրիշ ձեռագրէ մը (Bibl. Regiae Paris. Cod. 8519, fol. 7.) կը լրացընէ — ԻԸ, 15, 11 “քաջայայտ — մանուկն” լսկ A: — ԻԹ, 15, 15 հմմտ. վերը էջ 17: Յաջորդները ըստ A (որ աղաւաղ է) BCV բնագրաց է, միայն 15, 18 “վարդապետ երէց” γραμμάτων, V: literaturae. 15, 19 “հետորական բանից Անաքսիմենոս Արիստոկլէս-Լամպսակէնացի” վերջինքն ունի լսկ V (... Aristocles Lampsacenus.) խկ 15, 22 “Արիստոտելէս Նիկոմեդացի-Կոնստանտինոպոլսեցի” վերջինքն չկան VBCV բնագրաց մէջ: Շատ կարեւոր կտոր մըն է 15, 29—25 “Բայց յիշեաց եւ Պափսփրանոս յաղագս այսոցիկ ի չորրորդում գիրս իւրում յամենազան հնարագէտ պատմութեանց” ունի միայն V (... graecum Favorini librum, qui Omni genere historiae superscribitur.) — ԼԱ, 16, 6 “մատկապանք” չեն ըստ A, այլ οἱ τῆς Καππαδοκίας ἄρχοντες (իշխանք Գամրաց) որ Փիլիպպոսին բերին ցլազլուխ ձին (“ձի” լսկ C, այլք “մտրուկ”) ուստի հոս Հ=B: Իսկ թէ այս ձին “գեղեցիկութեամբ եւ արագութեամբ առաւել քան զՊեդասիոսէն քան զԱրիստոքլէս” զի եւ ի Լամպսակէնաց բերեալ մատուցանեմք քեզ” ըստ մասին միայն ունին BV. (առաջինը՝ χάλλει διαφέροντα τοῦ Πηγάσου, եւ pedibus ad Pegasi fabulam opinabilem, et si quis fuisse Laomedonti ejusmodi praedicatur.) հարկաւ հայր աղաւաղ ըլլալով՝ “Լամպսակէնաց” ուրիշ գիրք առած է: Իսկ 16, 12 “Գեղեցիկ է, երգուեալ յիմ փրկութիւն” չունին ABCV. — ԼԲ, 16, 26 “ի ձի աշտանակէր” խօսքէն ետքը ABCV կը յաւելուն՝ թէ Փիլիպպոս ըստ. Որդեակ Աղեքսանդրէ, կը սիրեմ քու ծնունդդ,

բայց ոչ “նկարագիրդ”, վասն զի աննման ես ինձ
եւն: Այս խօսքերը կը կրկնուին նաեւ յետոյ I, 16,
ուստի հոս Հ իրաւամբ չունի: — ԼԳ, 17, 14 “ի
շիշուն”, եւ 17, 22՝ էջ 50, Ծ. 5 եւ 210, 1: —
ԼԳ, 18, 6 “մտեալ առաջի մօրն”, խօսքէն յառաջ՝
BC կը յաւելուն թէ Ողմագիրադա հարցուց. “Զի՞նչ
է այն, որդեակ, եւ նա ասէ. Նոր ենէաս զԱնքիսէ
կրեմ.” (Νέος Αἰνείας τὸν Ἀρχίστην βαστάζω.) Այս
անձա՛հ կտորը չունին AV եւ Հ: — Ամբողջ ԼԵ (18,
14—19) չունի A. — ԼԶ, 18, 28 “Որ ի ցլագլուխ
ձին հեծեալ՝ ընդ մէջ եւլ-դ-ւ-յ անցցէ.” ABC: διὰ
μέσης τῆς πόλεως. V: medimu Pellae. — ԼԷ,
19, 1 “Աղեքսանդրոս Արիստոտէլեաւ արագիւր-ով
միայն վարժէր”, BC լոկ Ἀριστοτέλει (A յաւ. τῷ
Μιλήσιῳ) . . . ἐχέχρητο. նոյնպէս V: Aristotele
Milesio uteretur. Ուստի “ստագիրացի”, հայոյն
սեպհական, եւ գուցէ յետամուտ, ինչպէս նաեւ
ԻԹ, 15, 22: — Յայս վայր Հ գլխաւորաբար = B եւ
նաեւ = V քան A. իսկ C ունի շատ յաւելուածներ:

2. (I, 16=ԼԹ—ԽԶ:) Կը յաջորդեն ութ նամակ.
1. Զելքսիսի առ Փիլիպպոս. 2. ծնողաց Աղեքսանդրի առ
Արիստոտէլ. 3. Արիստոտէլի պատասխան. 4. ծնողացն
առ Զելքսիս. 5. Արիստոտէլի առ Աղեքսանդր. 6. Աղեք-
սանդրի պատասխան. 7. ծնողաց առ Աղեքսանդր եւ
8. Աղեքսանդրի պատասխան: ABC չունին այս նամակ-
ները, այլ լոկ V: — Ուստի Հ=V.

Նամակաց մանրամասնութեանց մէջ V բաւա-
կան տարբեր է, եւ ընդհանրապէս՝ համառօտ: Օ-
րինակի աղագաւ բոլոր այս վերջաւորութիւնք չկան.
ԼԹ, 20, 5 “Ողջ լինել ձեզ ըղձամ.” ԽԳ, 21, 5
“Ողջ լեր ինձ որդի արդ-եւ-ի.” ԽԳ, 21, 12 “Ողջ
լինել քեզ աղաչեմ.” ԽԵ, 21, 21 “Ողջ լեր մեզ,
քաղցր եւ իմաստուն որդեակ”, եւն եւն:

3. (I, 17—25=ԽԷ—ՀԲ:) Ասկէ սկսեալ Հ գլխաւոր-
աբար AV քնազրաց հետ խնամութիւն ունի, մինչ B,
եւ աւելի C շատ տեղեր այլազգ են եւ աւելի յաւել-

չուածներ ունին: Ասոր փոխարէն A չունի ծած հատածը, այսինքն՝ Յուշկապարկաց կոռոյ յիշատակութիւնը, ինչպէս նաեւ ԿԲ կտորը. որ Լիւսեայ անուան վրայ է: Բաց աստի ԿԸ—ԿԹ հատածներն, որ Փիլիպպեայ սպանուիլը կը պատմեն, աւելի նման են B քնագրին, ուր A երկար եւ տարբեր է հոս: Ուստի ξ աւելի $\approx V(A)$ է:

ԽԷ, 22, 11 “Ջիւնչ է ձայնս, խրխնջիւն ձիոյ է եթէ գոչիւն առիւծու.” հարցումն բոստ AV բնագրաց է, նոյնպէս յաջորդ խօսքին մէջ Պաղոմեայ “Փրկիչ” (Σωτήρ, Soter) կոչուիլը: — ԽԹ, 23, 11 Աղեքսանդրի “հնգետասանամեայ” ի Պիսաս ուղղագիական խաղերու երթալը կը պատմեն նաեւ AV, ինչպէս նաեւ այս առթիւ եղած խօսակցութիւնը (23, 14 24, 2 եւն.) C ինչպէս ի սկզբան այս հատածին, նոյնպէս մէջն ալ տեղ տեղ տարբեր է ամենէն: Զարմանք է որ “Պիսաս” անուան տեղ (Ծ. 24, 22), զոր ունին ABC, հոս քանի մը հայ օրինակ “Մէլի” անունը կը դնեն, որուն արձագանգ կու տայ նաեւ V: secunda admodum tempestate Elim appellitur. — ԾԱ, 25, 21 Նիկողայոս կը թշնամանէ զԱղեքսանդր ըսելով. “Մի բարի լիցի քեզ, պարանէնի աղւնիւն:” Այս վերջին բնիկ հայ անէծքը չունին ABCV. Իսկ 25, 26 Աղեքսանդրի երդումը՝ թէ Երդնում “յանգէս հայրն իմ եւ յորովայն մօրն ի սքանչելին որ իրեցնէ.” միայն A ունի, եւ նման մ’ալ V. վերջինը (“որ կրեաց զիս”) չունին նաեւ ասոնք. — ԾԲ, 26, 7 “Եղաւ սափօրն, վիճակեցան առնթերն իւրեան.” խնդրական է. (A ըսկ ἐκληρώτη, BC ἡ χάμπη ἐκληρώτη. V չունի 26, 3—6:) Յաջորդ ըմբշամարտից անուանց մէջ կան տարբերութիւնք. զոր օր. 26, 9 “չորրորդ՝ Ալիսոմաքոս Բալիւշի.” A: Κλεινόμαχος. (BC լաւ եւս Κλειτόμαχος) Ἀχαιός. միայն V ունի “բաղկեցի”, բայց իբրեւ ուրոյն ըմբշի անուն. (V: Balcheus quinto). “վերջերորդ՝ Պիէրիւ” = V: Pierus, ալ ABC Περίερος,

եւ “իններորդ՝ նիւմ+...» AB: Κλινόμαχος, իսկ
 “եօթներորդ՝ Կիւն Լիոն+...» AB: Δάχων Αύδιος
 ուստի բոլորովին ուրիշ է: Միայն V ունի իբրեւ ու-
 թերորդ “Alcan, անուն մը: Յաջորդ ԾԳ կառ-
 րին մէջ C երկար յաւելուած մ’ունի՝ 26, 23էն
 ետքը: — ԾԳ, 27, 3 առակը չունի V. — ԾԵ, 27,
 11 նիկողայոս անուն բառախաղին վրայ՝ տես էջ 184:
 — ԾԶ (I, 20) C ի սկզբան երկար յաւելուած մը
 եւ Ոտանաւոր օրհնութիւն մ’ի պատիւ ըմբշական
 յաղթութեան Աղեքսանդրի եւն: ԾԶ — ԾԷ Փի-
 լիպպոսի զԱտտաղայ դուստր կին առնելու եւ Լիւ-
 սիասայ սպաննելուն վրայ՝ տես էջ 45, եւ Ծ. 4 եւ
 5: Նշանաւոր է որ Լիւսիասայ խօսքը (28, 3) “Ա-
 մենայն +աղ+աղ հշօր . . . մանկունս հարազատս ա-
 րացես անշնացեալս» AC միայն ունին. A: Φίλιππε
 βασιλεῦ (C յաւելու πᾶσης πόλεως δυνάστα)
 . . . ἀμοιχευτοῦς (A սխալմամբ . . . ἀμευχεσίους.)
 միաբան է եւ V վերջնոյս:

Կարեւոր է յաջորդ ԾԹ հատածը, ուր յի-
 շատակութիւն կ’ըլլայ Յուշկապարկաց կռուոյն, եւ
 Ոգիսեւսի կը նմանցուի Աղեքսանդր: A չունի, այլ
 BCV. սակայն թէ կար նախնաբար՝ վկայ է նաեւ
 Խորենացի, որ օրինակած է հայոյն այս մասն, որ քիչ
 մ’ալ աւելի ընդարձակուած է: Տես վերը՝ էջ 46:
 Խնդրական կը մնայ (28, 28) այն խօսքը՝ թէ զի-
 նուորները զՓիլիպպոս “ընկողմեցուցին ի վերայ դա-
 հոյիցն զվերջնաւ վարելով.” (BC: κατέχλιναν αὐτόν . . .
 χαχῶς [C: ἐσχάτως] ἔχοντα.) — ԿԲ հատուածը,
 այսինքն այն խօսքը՝ թէ Լիւսիայ անունը հարսա-
 նեաց ժամանակ կը ջանան չյիշել, վախնալով որ
 հարսանեաց լուծում չըլլայ, չունի A, բայց ունին
 BCV. — ԿԳ հատածին կամ Մոթոմիւի առման եւ
 այս տեղւոյ ունեցած վերնագրոյն վրայ՝ տես էջ
 98 — 99: — (ԿԴ) Դարեհի հրեշտակաց Փիլիպպո-
 սէն հարկ պահանջելու կտորն քիչ մ’ընդարձակ է,
 ի մասնաւորի 30, 25 — 30, 29, բայց գոնէ ըստ A է

յեական: B աւելի հարցում մ'ունի Աղեքսանդրի՝
 թէ ի՞նչ կ'ուզեն այն հարկապահանջները, եւ կը
 պատմեն՝ թէ «~~2000~~ հարիւր ի քսան լտերյ
 սահլոյ» պէտք է որ հարկ տրուին. զոր V չունի: Ի
 վերջոյ B կը յաւելու թէ սոյն Պարսիկք նկարել տուին
 Աղեքսանդրի նկարն եւ Գարեհի տարին ի Բաբելոն:
 — Կէ հատածին վերջերն, այսինքն՝ Պաւսանիասի
 զՈղոմպիադա յափշտակելու պատմութեան մէջ A
 շատ անճահ յաւելուածներ ունի, նոյնպէս նաեւ
 ամբողջ ԿԸ — ԿԹ հատածներուն մէջ, որ Պաւսա-
 նիասայ Աղեքսանդրէ սպանուիլը կը պատմեն: Այս
 ամէն տեղ $Z = B$, իսկ V շատ տեղ համառօտ է:
 Բայց (32, 10) Ողոմպիադայ յորդորը՝ թէ «~~2000~~ քեա,
 որդեակ, զաշտէդ, զի ինձ Ամոն օգնէ» V ունի
 միայն: Հայոյն ըսելը թէ (32, 11) Աղեքսանդր աշ-
 տէն նետեց եւ «սպան զՊաւսանիաս», գրչի-սխալ
 պիտի ըլլայ, ինչպէս յետոյ կ'ըսուի՝ որ Փիլիպպոս
 անձամբ սպաննեց զանի: Ամբողջ այս կտորն այլազգ
 է ի C, որ Պաւսանիաս եւ Անաքսարքոս գնդով
 յափշտակած կ'ըսէ զՈղոմպիադա: Փիլիպպոս գնդով
 կը հալածէ, կը հասնի նաեւ Աղեքսանդր, եւ ճա-
 կատ տրուելով՝ Փիլիպպոս կը վերաւորուի. բայց
 Աղեքսանդր կը յաղթէ եւ կը բռնէ զանոնք, զորոնք
 Փիլիպպոս կ'իսամահ՝ կը սպաննէ: — ՀԲ հատուա-
 ծին մանաւանդ վերջերը շատ մթին եւ յունաբան
 կտորներով լի են: Իսկ 34, 6 «յաղագս + աղաթն
 յաղթել» յոյնն է «հայրենեաց» (ὅπερ τῆς πα-
 τρίδος νικῆσαι) եւն:

4. (I, 26—36 = ՀԳ—ԾԲ:) Այս կտորն ամէնէն
 խառնաշփոթն է այլեւայլ քննազրաց մէջ: Աղեքսանդրի
 գորածողովէն ետքը (ՀԳ) BC անմիջապէս կ'անցնին ու-
 րիշ պատմութեանց, այսինքն՝ Աղեքսանդրու պատե-
 րազմաց ընդդէմ հելլենաց եւ Յոնիականաց: AV այս
 պատերազմները յետոյ կը յիշեն, իսկ հոս կը պատմեն
 անմիջապէս Սիկիւիա, Իտալիա երթալն եւ Ափրիկէ
 արշաւելն, Աղեքսանդրիայի շինութիւնը, ապա ծուրայ

առումն: Այս պատմութիւնքն ունին նաեւ BC, բայց վերոյիշեալ կտորներէն ետքը. այնպէս որ բոլոր ձեռագիրքը կը միանան I, 29 (= ՀԳ, 35, 6) տեղը: Այս կարգի տեղափոխութեան, եւ ընդհանրապէս այս ամէն կտորներուն մէջ Հ=AV է, ուր BC շատ տեղեր չունին, զոր օր ՀԹ (մասերը), 2Գ, 2Դ եւն:

Ի սկզբան (ՀԳ հատուածին) B կը յաւելուի թէ Աղեքսանդր ԺԸ ամաց թագաւորեց, եւ Փիլիպպոսի մահուան առթիւ ծագած աղմուկը խաղաղաց Անտիպատրոս. իսկ C հոս կը նկարագրէ Գարեհի հրեշտակաց գալն, որ «սակի հաւկիթ» հարկ կ'ուզէին, այլ Աղեքսանդր մերժեց եւ նոյն թուղթը պատուեց: Ասկից ետքը կ'անցնին Աղեքսանդրի բանակին հաշուին, ուր Հ շատ ուրոյն բնութեցումներ ունի, եւ կ'երեւայ թէ նաեւ կրկնութիւններ. հմմտ. 34, 16ff եւ 19ff: Նաեւ ABC թուերու մէջ հոս անմիաբան են մանրամասնութեանց մէջ, իսկ V շատ աւելի այլազգ է հոս. Հ շատ տեղ աւելի ուղղագոյն կ'երեւայ: — AV Հ անմիջապէս կը կցեն այս թուերէն ետքը՝ թէ Աղեքսանդր անցաւ «Մագոն» — (որ գրի սխալ կ'երեւայ. A: δὲ τὸν Θερμώδοντος —) գետը եւ Լիկաւոնիա գնաց: Այսպէս է եւ Հ (ՀԳ, 35, 1—6:) Բայց B կը պատմէ (I, 27) հոս թէ Համբաւ ելլելով որ Աղեքսանդր մեռած է՝ Թեբացիք օտք կ'ելեն: Աղեքսանդր կ'արշաւէ հոն եւ կը կործանէ զայն, ուրուն կործանման նշաններ կ'ըլլան նախ, զոր օր. Գիրկեայ ջուրը կ'ըլլայ արիւնագոյն եւն: (Հմմտ. AV Հ յետոյ՝ ՃԻԶ—ՃԼԴ:) Ասկէ ետքը (I, 28) կու գայ Թրակիոյ կողմերն երթալը (=ՀԳ, 35, 1—6:) Անկէ կ'անցնի Աղեքսանդր յԱսիա, եւ կը ցցէ իւր նիզակը իբր նշան տիրելու Ասիոյ (Diodor. XVII, 17, 2: Հմմտ. նաեւ Խորենացւոյ նման Պատմութիւնը Արշակայ նկատմամբ:) Գրանիկոն գետը կու գայ, ուր ճակատ կը տրուի Գարեհի սատրապաց դէմ. ապա կ'առնուին Յոնիա, Կարիա, Լիւդիա եւն:

Զարմանալիք մ'ալ կ'ըլլայ. վասն զի Աղեքսանդր նաւ չունէր, բայց ծովը տեղի տուաւ, եւ այնպէս կրցաւ անցնիլ: Իսկ C այս կարգաւ, բայց ուրիշ բաներ կը պատմէ. վասն զի Թեբաց եւ Իտալիոյ արշաւանքէն ետքը՝ Արեւմտից աշխարհքները, կ'ըսէ, տուաւ Աղեքսանդր, եւ ապա մինչեւ Ովկիանոս գնաց, եւ աշխարհքը շրջելով դարձաւ Մակեդոնիա: Ապա իրիկն ~~անգամ~~ կը պատմէ Իտալիա եւն երթալը, եւ այն՝ այս անգամ I, 28 բնագրին պէս: Ուստի առաջին անգամ պատմուածն ուրիշ գրքէ մըն է: — Ամէնքը կը միանան Սիկիլիա եւն արշաւելը պատմելու յաջորդ գլխուն մէջ (I, 29 = ՀԳ, 35, 6:) Հռոմայեցւոյ հիւպատին “Մարկոս Եփէ” կուշուիլն ունին միայն ZAV, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ այն պատկն՝ որով պատկեցին զԱղեքսանդր, “Արամաղդայ Ապաիտողեայ” էր. (լոկ A: τὸν τοῦ Καπιτωλίου Διὸς στέφανον.) — ՀԵ, 36, 1 Աղեքսանդր նաւեց Ափրիկէ եւ հրամայեց զօրաց մնալ “Փորիտիս” կղզին: Լոկ A հոս ունի սոյն անունը՝ τὴν Φαρίτιδα (C: Πρωτηίδα) νῆσον. B “ի կղզի ինչ” կ'ըսէ: Աղեքսանդրին երազի մէջ տեսնուած Ամին դից պատգամը (36, 14 – 21) “Ով թագաւոր” եւն յունին մէջ չափական է, բայց նաեւ յոյն բնագրաց մէջ շատ խառնակ: Տես վերը՝ էջ 41 եւ Ծ. 1: Յաջորդ հատածին (36, 24) “~~Պրոտեյա~~” անունը յոյնին ազդեցութիւնն է. (տ՛ըն Πρωτηίδα, V. Proteiam:) — Իսկ “Պարատունիս” եւ “Տապոսիրիս” անուանց (37, 2 եւ 5) բառախաղին վրայ՝ տես նաեւ վերը՝ էջ 184, Ծ. 1 եւ 185, Ծ. 2:

Շատ կարեւոր է ՀԹ հատածն, որ է Աղեքսանդրիայի այլեւայլ կողմանց ստորագրութիւնը: Համաձայն ABC բնագրաց “երկոտասան” գիւղ կը գնէ հայն Աղեքսանդրիայի (V “վեչտասան” կ'ըսէ:) Բայց գիւղերու անունները չունին BGV, այլ լոկ A. սակայն թէ Հ եւ թէ A շատ աղաւաղ են այս տեղ: Ըստ հայոյն գիւղերն են. “Ստերամփիս (Στεριαμ-

οὗ ἐστίν *եւն*), . . . Արդէսս որ կոչի Արդէս (պէտք է յաւելուի «*սիւն*» . A: Ἀργέου στόλος), «*պար-
շտ-րձն* Արէս (A չունի), . . . ի տեղւոջէն որ կոչի
Պաշտիս (ἵπὸ τοῦ Μενδίου) մինչեւ յայն տեղի՝
որ կոչի Հեր-իւ-վար-ի-նի բերն» (յոյնը՝ «Հերմու-
պուլեայ . . .») *եւն եւն*: Այս ամբողջը չունին BC, իսկ
V վերջին մասը՝ 37, 20 ff. վերջին կտորը (38, 1 ff),
ունին եւ մասամբ համեմատ հայոյն, զոր օր. ἀπὸ τῆς
Πανδύσεως (= Հ «Պանդիսա») անունը, զոր M
ἀπὸ Πλινθίνης *եւն* կ'առաջարկէ գրել. նոյնպէս
նաեւ «Հերակլէօփտականի բերն» = B: Ἡρακ-
λεωτικοῦ στόματος [B: στόλου], A քիչ մ'աւելի
յառաջ քսած էր [ἕως τοῦ] Ἡρακλείου στόματος.
V «Պանդիսա» անունն տեղը Interdidium կը գրէ:

Յաջորդ կտորին (2) «Հերմուպուլիս» *եւն* ա-
նունն քառախաղին նկատմամբ՝ տես էջ 185, նոյն-
պէս նաեւ (38, 14) «ցամաքք» բառին վրայ՝ էջ 194:
— 2Բ, 39, 3 «Եւ էին նոցա «*իւլք-ն + ք-ւոյ + քն-նից*
գիւղիցն Եւիլքոսս *եւն*» խօսքին նկատմամբ A ἀρ-
χέφοδοι, B ἀρχέποδες, C ἀρχιτέκτονες: «Եւիլք-
ոսս» անունը հոս լաւ է, բայց վերը (38, 28) «Եղիւ-
րեքոս» եղած էր (τοῦ Εὐρυλόχου, B Εὐρυλόφου.)
իսկ նոյն տեղւոյ 38, 27 «որ առ Կանոքաւն է» խոս-
քին մէջ գրի սխալով մը «Կանոքաւ» եղած է ա-
նունը, փխ. «Կանոքաւ» (V ունի միայն «a Canopo
usque», etc.) Հեպոնիմոսի գործքին եւ ջրամղահո-
սաց վրայ՝ տես 185—6: — Յաջորդ (2Գ) հատածն
չափ այլեւայլ մեծ քաղաքներու հին աշխարհքին,
զոր չունին BC, այլ միայն AV: Հայոյն մէջ կայ նաեւ
Ասորւոց Անտիոք քաղաքին չափը (8 ասպարէզ
եւ 72 սաք.) զոր չունին այլք. բայց վերջինք ալ
Հռոմայ չափն ալ ունին, զոր չունի Հ: — Ինչպէս
այս, նոյնպէս յաջորդը՝ (2Գ), որ Պրոտեայ շերմին
շինութիւնը կը պատմէ, ունին միայն AV: (Տես՝
47, Ծ. 2.) V կը յաւելուի հոս վերջը. Exinque
civitas Pharos est; ejusque mos ad nos usque

= A, միւսը՝ B)։ Տե՛ս վերը՝ էջ 213։ Իսկ վերջին կտորին, այսինքն՝ Սարապիս անուան բառախաղին վրայ՝ տե՛ս վերը՝ 186։ — Հոմերոսի կտորին վրայ (ՂԳ, 45, 27 եւն)՝ տե՛ս էջ 29։ Այս հատուածին հետ կը լմննայ նաեւ BC բնագրաց պակասը, որոնք քիչ ընդհատութեամբ Ղ, 42, 28 — ՂԳ, 46, 3 կտորը չունին, եւ ի մասնաւորի այս Հոմերոսի կտորը։ BC այս կտորներուն տեղ համառօտ կտորով մը միայն կը շատանան, եւ որ զարմանալի եղանակաւ հայ բնագրին ինքեւ կտորին (44, 33—45, 6) բաւական նման, այնպէս որ կարծե՛ս AB խմբագրութեանց ձուլուածն ունէր հայն իւր առջեւ։ — Վերջապէս ՂԷ կտորէն բաւական մաս մը (47, 8—20) BC շատ համառօտիւ միայն ունին։ Նմանապէս AV ունին միայն վերջին գիտողութիւնը (47, 30 եւ 31) թէ Աղեքսանդր գունդն առնելով սկսաւ Ասորիք արշաւել։

Ասկէ ետքը կու գան Ծուրացւոց պարսպաց մէջ փակուիլն ու թղթակցութիւնն եւն։ Ասոնք մանրամասն համեմատութեամբ գրինք վերը՝ Խորենացւոր փոխառութեանց առթիւ։ (Հմմտ. վերը՝ էջ 60—63։) Ծուրացւոց պատմութիւնը կը փակի առ այժմ երկու նոր հատուած ալ աւելցուելով (ՃԱ—ՃԲ։) Առաջինը կը պատմէ Ծուրացւոց թրղթաբերաց տանջուիլն, իւր տեսած երազը եւ Սատիրոսի մեկնութիւնը. (Հմմտ. նաեւ այս կտորներէն մի քանին՝ յէջն 141, Ծ. 3 եւ 186) իսկ երկրորդը՝ Ծուրայ առումն ու Աղեքսանդրի արշաւելն ի «Ծուրաստան.», (Հմմտ. ասոր վրայ՝ էջ 195։)

5. (I, 36—42=ՃԳ—ՃԺԹ։) Այս մասն է Աղեքսանդրի եւ Դարեհի կոռոնց առաջին մասը։ Բնագիրը սովորաբար համեմատ է AV քնագրաց. այսպէս չունին BC ի մասնաւորի ՃԺԳ հատուածը։ Ասոր փոխարէն A քնագրէն թուղթ մը պակասած է (ՃԺԷ եւն։)

ՃԳ, 49, 31 եւ այլուր «աթռակից արեգականն աստուծոյ Միհրայ» (Miθρα.) այս կտորը

լով AV ունին, որ «արեղական» ասութիւնը չունին
 հոս: Գարեհի դեպպանաց աղաչանքն՝ որ չարամահ
 չընէ զիրենք Աղեքսանդր «Ծուրացւոց նախանձեալ՝
 որ ի խաչ հանին զդեպպանսն քո. զայդ մի ուսու-
 ցաներ ամենայն աշխարհի» (ՃԵ, 51, 22—24) չու-
 նին ABCV: Ամբողջ այս հատածը V համառօտած
 է: — ՃԸ, 54, 14 եւն «Եւ Աղեքսանդրի զգորա-
 կանսն առեալ զամենայն, եւ զԱսորիս զբնաւ հնա-
 ղանդեալ՝ անցանէր գնայր յԱսիա:» Այս խօսքն
 լով ըստ A է. (հոս տպագրութեան մէջ սխալմամբ
 է «Եւ զԱսորիս է- զբնաւ հնազանդեալսն անցա-
 նէր» եւն: — ՃԺ, 55, 12 Գարեհի նախարարաց
 զրած թղթին սկիզբը «Վշտասպ եւ Սպանդիատար»
 անուանքն ըստ AV բնագրաց են միայն (A: Ὑδᾱσ-
 πης καὶ Σπίνθης [Σπίνθης] V: Hystaspes et
 Spinther.) BC անուն չունին հոս: Այս կտորին
 (55, 16) «Իշն արս երկաթով եւ սնդմայիւք կա-
 պեալս» լով AV ունին. (A թիւ մը չունի հոս.
 Ἀνδρας σιδήρω καὶ χόραξι δεδεμένους, V «հինգ»
 կ'ըսէ: — Գարեհի պատասխանն առ Վշտասպ (ՃԺԱ)
 շատ աղաւաղ է հայոյն մէջ, բայց կարելի է վերա-
 կազմել մասամբ ըստ A եւ մասամբ ըստ B բնա-
 գրաց: Օրինակի աղագաւ (55, 32) «Զիմ թագաւո-
 րութիւնս յամօթ արարիք՝ պարճաւս տալով առն
 աւազակի» խօսքն աւելի ըստ B է (πρόφασιν δίδοτε,
 A: ἄνεσιν δεδωχότες) — «Պինդարոս» գետը (ՃԺԲ,
 56, 2) գրչի սխալ կ'երեւայ. յոյնն է τῷ Πινάρῳ
 (A սխալմամբ՝ Τινάρῳ, BC: Πινάριῳ) Այս կտո-
 րին մէջ եղած Գարեհի թուղթն առ Աղեքսանդր՝
 գտնէ սկիզբները (56, 6 «Քեզ» — 17 «ի նոցանէ.»
 հմտ. նաեւ 56, 24—26) ըստ A է, ուր BC քիչ
 մ'այլազգ ունին: V հոս համառօտութեան օրինակ
 կրնայ բլլալ: Ասոր հակառակ ՃԺԳ հատածին մէջ
 BC երկ-բ-բ-ն են: Այլ $\lambda = AV$ է այս տեղ, որ
 Ասլիսթենեայ գեղեցկագոյն կտորներէն է, եւ է
 նկարագիր առաջին ճակատամարտին Գարեհի: Այս

նկարագրութեան երկրորդ մասը (ՃԺԳ) չունին BC, այլ լոկ AV (վերջինս համառօտ:) BC կը սկսին 57, 29 “Որ եւ աստանօր” տեղէն. իսկ ի սկզբան նկարագրութեան երկայն բարակ կը ստորագրեն Դարեհի զօրութիւնը, Աղեքսանդրի Աիլիկեան Տաւրոս անցնելով Տարսոն գալն, Աիւդնոսի մէջ լուացուելով հիւանդանալը եւն: Այս ամէնն ունին AV 2, բայց յետոյ (II, 8=ՃԾԴ Եւն) ուր BC նոյնը կը կրկնէ երկրորդ անգամ: — ՃԺԶ, այսինքն՝ Աղեքսանդրի հօս զԴարեհ հալածելու կտորը՝ տես էջ 48—49: Այս կտորէն վերջը (59, 2) A բնագրէն Լուի մ’ինկած ըլլալով՝ պակաս է: — Դարեհի երկրորդ արշաւանաց պատրաստութիւնը (ՃԺԸ) հայոյն մէջ նոյն է V ի հետ. BC երկայն բարակ գնդերու զօրութեան թուերը կը նշանակեն: — Ի վերջոյ Աղեքսանդր փոքր նամակ մը գրէ առ “Սկանդեր” V իսկ միշտ նամակի ձեւով չէ հօս. ABC: Κάσσανδρος կը գրեն այս անունն ըստ M ի. այլ բուն ձեռագրին մէջ էր Ζχαμάνδρω տրականը, ուստի եւ հայը սոյնպէս տեսեր է Ե դարուն:

6. (I, 42—57=ՃԻ—ՃԼԴ:) Այս մասը կը պատմէ Աղեքսանդրի Յոնիացւոց, Թրակացւոց եւն հետ ունեցած կռիւները: A թուղթ պակսելով չունի սկիզբները եւ հագիւ ՃԻԴ հատածէն կը սկսի: Յաջորդ (ՃԻԵ) կտորէն կը սկսի մեծ տարբերութիւն մը, վասն ասկէ սկսեալ (I, 45=ՃԻԵ) մինչեւ երկրորդ գրոց սկիզբները (II, 6=ՃԽԹ) չունին հոս BC, որ նոյններն այլուր կը պատմեն եւ տեղ տեղ ալ այլազգ: Հ է աստ=AV:

ՃԻ, 59, 33 “Աերատոն” անուան նկատմամբ՝ տես 195—6: — Յաջորդ (ՃԻԲ) հատածին մէջ՝ եքտուրի յիշատակութենէ ետքը՝ V ոտանաւոր մը կը յաւելու: Սկամանդրոսի վրայէն ցատկելը՝ տես էջ 25: Հոս գետին անունը BCV ունին, բայց ինչ ինչ բան լոկ B, զոր օր “զվահան Էանդեայ ղեօնիւնիւն” խօսքին մէջ B միայն կ’ըսէ $\tau\delta\ \epsilon\pi\tau\alpha\beta\acute{o}\epsilon\iota\omicron\nu$: “Էանդոս” անունը չունի եւ ոչ մէկը: — Այս տեղ (61,

1—63, 6) բոլոր հայ ընդարձակ օրինակաց մէջ պահաս է, որով շիան հայոյն մէջ Աղեքսանդրի Աբդերա, Ողինթոս եւն արշաւելն, բանակին մէջ կերակրոյ պակսելով՝ ձիեր ուտելն եւն: Հմատ. վերը՝ էջ 140 եւ 176, Թ. 6 եւ Ծ. 4: — Յաջորդ կտորէն սկսեալ (ՃԻԵ) չունին BC, այլ լոկ AV: Հոս (63, 11) կ'ըսուի թէ Աղեքսանդր «եկն յԱլէքսանդրիէն» A կ'ըսէ $\epsilon\pi\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \text{Ἀγραγαντινοῦ}$, V: Agragantum. այլ լատինականին ուրիշ երկու ձեռագիրք Tragacincthes կամ Traganes կը գրեն, եւ M կ'առաջարկէ ուղղել Tegyra, ըստ որում կարելի է որ, կ'ըսէ, յոյնն ըլլար նախնաբար $\epsilon\pi\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \text{Τεγύρας μαντείου}$. Բայց Հ արդէն հինգերորդ դարուն այլազգ տեսերէր, այսինքն՝ համեմատ այժմու AV բնագրաց: Իսկ «Ամբծախօս» (63, 13 եւն) տես՝ էջ 178, Ծ. 1: «Եղիւրդացոց» յոյնը «Լիւրացոց» (Λυδῶν.)

Ամբողջ ՃԻԶ — ՃԻԷ հատածները մանրամասն համեմատութեամբ տես՝ էջ 63—69: — Ար յաջորդէ Իսմենեայ նուագը: «Ի ձեռն այլոց հմտութեան» խօսքն (65, 15) եւ նուագին վերնագրութիւնն՝ տես էջ 195 եւ էջ 99: Իսմենեայ այս երգն թէպէտ համեմատ է A բնագրին, բայց վերջինս այնպէս աղաւաղ է որ «առանց ուրիշ ձեռագրաց վերահազմել անհնար է», ինչպէս M կը վկայէ: Նաեւ սկիզբըն A այլազգ կը սկսի, իսկ Հ ալ անիմաստ աղաւաղութեան կոյտ մ'եղած է: Իսկ V շատ կարճ կտրեր է՝ դրելով ի վերջոյ՝ ի թէ Իսմենիաս շատ մը դիցաբանական վէպեր աւելցուց իւր երգին մէջ (Addedat et fabulas, quaecumque Thebanae sunt etc.) Ուրիշ բախտի շէն արժանացած նաեւ յաջորդ կտորները (ՃԼԱ—ՃԼԲ), որ Աղեքսանդրի պատասխանն է առ Իսմենիոս եւ նկարագրութիւն քանդման թեբացոց՝ դարձեալ չափական, եւ նոյնպէս աղաւաղ A եւ Հ բնագրաց մէջ: Այս մասերուն այլեւայլ կտորները յիշեցինք շատ անգամ: Վերջինը (ՃԼԲ) ամենեւին չունի V բնագիրը: — ՃԼԳ

եւ ՃԼԴ կը պատմեն Իսթմեանց խաղերը, որոնց մէջ յաղթող ըլլալով թեքայեցի մը խնդրեց Աղեքսանդրէ շինել զԹեքաս, որ եւ եղաւ: Հմմտ. վերը՝ էջ 31. Իսկ այս մասին վերջաւորութեան վրայ (73, 24 եւն) տես 6, 13 եւ 93: Այս տեղ կը լիննայ առաջին գիրքը:

7. (II, 1—6=ՃԼԵ—ՃԽԹ:) Այս ամբողջ հատածը, որ Աղեքսանդրի Աթենացւոց հետ ունեցած խնդիրը կը պատմէ, չունին հոս BC, այլ լոկ AV:

ՃԻԶԴ ՃԼԵ հատածով կը սկսին AV “երկրորդ գիրքը” կալիսթեանայ: — ՃԼԵ, 75, 29 “Եսնախկին գրեմ ձեզ . . . համառօտ ասեմ զչլոխսն” խօսքը՝ տես էջ 193, նոյնպէս նաեւ (76, 16). “առաքեցի զՊրատեայ զմեր” կտորին վրայ՝ էջ 196: — ՃԽ, 76, 24 պատմութեան մէջ քիչ մը տարբերութիւն կայ: Ըստ Հ Աթենացիք առին Աղեքսանդրի թուղթը եւ “Գրեցին ի ներքեւ” ոչ առնեմք, եւ առաքեցին” ուստի նոյն թուղթը յետս խաւրեցին: A լոկ կ'ըսէ οἱ δὲ ἀντέγραφον. „Οὐ ποιοῦμεν.“ (Արարին պատասխանի. “Ոչ առնեմք”) — ՃԽԱ, 78, 1 “չչիպպիւս”, կ'ըսէ Գեմասթէս, զժողովոյս մերոյ զթշնամին անդ կացոյց զօրավար: A այս անունը չունի, այլ Κιβόωντα [M: Κηφισοφῶτα?] կ'ըսէ. Իսկ V անուն չունի հոս, եւ ընդհանրապէս շատ աւելի ընդարձակ է այս տեղ: Այս կտորիս մէջ եւ թէ յետոյ (80, 1 եւն) Քսերքսիսի վրայ եղած յիշատակութեանց քիչ մը փոփոխութիւն կրած ըլլալը տես էջ 191: — ՃԽԲ, 79, 7 “Իսկ Գեմասթէս յոտն կացեալ է— ան—բիւ—թե—մէք յե—նն ի—րոյ դէ—պ—մ—մէք—իւն ինչոյն դարեցս—ցե—լ ասաց այսչէս.” փետաղիր կտորները չունին AV: Այս կտորիս 79, 21—26 մասը լոկ = A: — ՃԽԳ, 81, 5 “գովութիւն եղեւ մօլի+դիւնացոյ” համեմատ է լոկ V բնագրին (acclamatio protinus nimia Amphictyonum erat.) A “Աթենացւոց” կ'ըսէ. (πολὺς ἔπαινος παρ' Ἀθηναίοις ἐγένετο.) — ՃԽԴ,

81, 16 եւն անիմաստ եւ խառնակ եղած է հայն՝
 քանի մը բառ դուրս իյնալով: Արդեամբք ալ AV հոս
 քանի մը տող աւելի ունին: Այս տեղ նաեւ ապա-
 դրական սխալ բաժանում եղած է հայ բնագրի
 մէկ երկու նախադասութեանց մէջ: Միայն V ունի
 82, 18—21 կտորը “Եւ թէ զօր կամի, տայ. թէ
 ցորեան պահանջէ, ունի տալ առ ի յագեցուցանել.
 ոսկի կամի ի հարկս, առնու.” զոր կ’ըսէ Գեմսթենէս
 Լեզիպտոսի համար: Ըստ 83, 1 Աթենացոց հրեշ-
 տակք գնացին ի Պղատիա եւ տուին Աղեքսանդրի
 “զվարկ յանձնակալութեան թագաւորութեանն.”
 AV միայն “զհրամանսն” մատուցին՝ կ’ըսեն. (A: τὰ
 φηφίσματα, V: mandata.) — ՃԽԷ, 85, 3 կտորն
 այնպէս անիմաստ գտեր է հայն. հմտ. վերը՝
 էջ 215: — ՃԽԸ Աղեքսանդրի նամակն առ Լա-
 կեդեմոնացիս շատ աղաւաղած է հայոյն մէջ. իսկ
 V նամակի ձեւով չէ, այլ արձակ: — ՃԽԹ, 85,
 21 եւն Լակեդեմոնացիք, կ’ըսէ, այնպէս ուժգին
 յարձակումն ըրին, “մինչեւ որ ի պարսպին զի-
 նեալք էին՝ ի վայր աւելանել. եւ զայն որ ի նաւսն՝
 հրկէզս աւել. եւ հորքս այրեցեալ նաւսն, որ մնա-
 ցեալքն եղեն՝ եկին յաղաչանս առ արքայն, մաղ-
 թելով զի մի գերեցին:” Ասկէ աւելի բացայայտ
 աղաւաղութիւն անհնար է գտնել, եւ գրիչն ա-
 ռանց հասկընալու գրեր է այս կտորը. A է ὥστε
 καὶ τοὺς ἐκ τῶν τειχῶν μαχομένους τοῖς ὀπλοῖς
 καταπесεῖν, τοὺς δὲ ἐν τοῖς ναυσὶ καταφλεχθῆναι,
 ուստի “... եւ որոց (այնքիկ որ) ի նաւսն՝ հրկէզս
 լինել. իսկ որ մնացեալքն եղեն” եւն: Այսպէս “Եւ
 հօւրքս այրեցեալ նաւքն” խօսքն օտարօտի է: AV
 այստեղ կտոր մը կը յաւելուն, այսինքն՝ թէ երբ
 Լակեդեմոնացիք աղաչեցին ներել՝ Աղեքսանդր
 փոքրիկ յանդիմանութիւն մը տուաւ անոնց:

8. II, 7—13=ՃԺ—ՃՀԴ:) Այս մասը կը պատմէ Ա-
 ղեքսանդրի արշաւելը Դարեհի վրայ շատ մը մանրամաս-
 նութեամբ մինչեւ այն տեղ ուր Աղեքսանդր ծալտեալ դեւ-

պաւն գնաց Գարեհի: Հընդհանրապէս = AV, զոր օր. օժիթ հաստածն ունին միայն ՀA. բայց նաեւ տեղ տեղ միացան է աւելի BC ընագրաց:

ՃԾ հաստածով կը միանան ABCV բնագիրք: Սոյն հաստած իս մէկ կտորր (86, 10 “մի անգոսնեւով” — 86, 14 “ըմբռնեալ լիցուք”) շունի A, այլ BC. իսկ 86, 21 “Զայս Գարեհի ասացեալ” ունի միայն V. — ՃԾԱ, 86, 22 “Ոքսիդարկէս” անունը = BC: Ὁξυδέρης, այլ A: Ὁξυάθρης, V: Oxyathrus. — ՃԾԲ, 87, 16 “զի ազինք շատ են ք” լով C ունի (ἔστι γὰρ ὑπὸ τὴν χεῖρα σου ἔθνη πολλὰ.) բայց աստի լաւ եւս է Հ., երբ Գարեհի հպատակ ազգաց կարգին մէջ “Լիբէացոց” կ'ըսէ քան A որ καὶ τὴν Ἰλλυρίαν կ'ըսէ. V շունի այս անունն եւ ոչ BC. — ՃԾԳ, 87, 53 կը յիշուի Կիլիկիոյ մէջ “գետ մի որ կոչի Ուէ-ն-ն:” Այսպէս ալ ունին AB: Ὁξεανόν, զոր M կ'առաջարկէ Κύδνον (Կիւդնոս) կարգաւ: Ուրեմն հայն արդէն է դարու տեսեր է սոյն անյարմար անունը: Բայց Գարեհի դասեր “Գափիփարտա” անունը գրի սխալ մըն է (ՃԾԵ, 88, 21 եւ ՃԾԵ, 89, 20.) AC միայն ունին այս անունը. (A: Δαδιφάρταν, C: Δαδηφάρταν.)

ՃԾԵ, 89, 16 տես վերը՝ էջ 198: — ՃԾԸ կտորին ի սկզբան եղած յաւելումն՝ ուր կը յիշէ թարգմանիչը ծաղկաւետ լերինքն Անդղայ, յիշեցինք. տես վերը՝ 43, 78 — 79 եւ 187, Ծ. 3: Միտ դնելու է որ նաեւ այս խօսքին մէջ (89, 29. “գնաց շատ աւուրս ընդ անջրդի տեղիս եւ ընդ խորածոր օշոն-քս եւ ընդ Արիակէ.”) հայոյն սեպհական է “օ-ծուտ” բառը, որ նշանակութիւն կրնայ ունենալ. V եւ ոչ “Արիակէ” անունն ունի. (per deserta regionis emensus est.) այլ ABC ունին (διὰ τῆς Ἀρειανῆς), բայց “Արիանէ” ձեւով:

Կարեւորագոյն է յաջորդ (ՃԾԹ) հաստածը: Հոս կ'ըսուի թէ մեծ գետ են Գկղաթ եւ Արա-ծանի, որոնք նեղու կը թափին. վասն երբ նեղուս

կը զեղու, ասոնք թափուր կ'ըլլան, եւ երբ ասոնք կը զեղուն՝ Նեղոս կը նուազի: Այս կտորը ունի միայն A. զոր M կը կարծէր թէ ի սկզբան անդ A բնագրի լուսանցքին վրայ գտեր էր այս անհետեւ կտորը: Զիարդ եւ իցէ՝ Հայն արդէն Ե դարուն գտեր է սոյն կտորն իւր բնագրին մէջ: Հայոյն ըսելը Նեղոսի համար՝ թէ «աշխարհաբոյժ» է, չունի հոս A. («Գկղաթ» = Τίγρις.) — ՃԿԲ, 91, 16 ծպտեալ պարսիկ մը, կ'ըսէ, զարկաւ Աղեքսանդրի թագն եւ «ջախեաց զ—զ—ար—նորա», այսպէս է նաեւ A (τὴν χορυσφῆν.) իսկ B անհետեւ թեամբ «զգլուխ» կ'ըսէ (τὴν κεφαλήν.) Այս հատածին վերջն (91, 33) եւ այլուր ալ կը գործածուի «Ս+նդ+ն անց մնաց» եւն անունը փխ. «Աղեքսանդր», ինչպէս որ յոյնը միշտ Ἀλέξανδρος կ'ըսէ: Այս աղաւաղ «Աքանդար» անունը չեմ գիտեր երբ մտած է հայ բնագրին մէջ: — ՃԿԳ, 92, 10 «Առ այդմ շնորհակալ եմ», ընտանեկան բացատրութիւնը չունին ABCV. — ՃԿԵ, 92, 30 «Անկուրանի» կտորը տես վերը՝ էջ 198: — Աղեքսանդրի իւր սատրապաց գրած հրովարտակին մէջ (ՃԿԵ) հայը քանի մ'աւելի կտորներ ունի. զոր օր. այն՝ թէ ամէն սատկող անասնոց կաշին Անտիոք պիտի խաւրուի (94, 10) եւ բացի երեք հազար ուղտերէն (94, 15) հրաման կը տրուի գործել նաեւ «այլ եւս երից հազարաց ուղտուցն՝ որ են յԱնտիոք», որով 6000 կ'ըլլայ ուղտուց թիւը: — Գարեհի նախարարին «Նոտարեայ» անունը (ՃԿԸ, 94, 24) չունին BCV, այլ լոկ A եւ այն ալ՝ այլադդ. (A: Οὐμνητάδης կ'ըսէ:) Նոյն կտորին մէջ «Աովսարէս» անունն ալ գրի սխալներով աղաւաղած է. A: Κωμάρξης (Աովմարքսէս) կ'ըսէ. հայոյն մէջ Ս եւ Մ գիւրաւ կրնան շփոթուիլ: Ասոր կից «Անիաս» անունն ալ «Նանիաս» կը կարդայ A (Νανίας), բայց քիչ մ'ետքը (94, 33) հայոյն «Միհրդատ» անունն ուղղագոյն է քան յունին τοῦ θριδάτου (Թրիդատ) ըսելը, ինչ-

պէս ԹՐ տառերը կը ցուցընեն: «Պիտակաց այլ»
անուան վրայ (ՃԿԹ, 95, 3) տես վերը՝ էջ 198: —
Վերջին կտորին մէջ Գարեհ կը գրէ՝ Թէ (95, 9)
«Հրամայեցի այնոցիկ որ ի կ-լ՝ գալ.» A որ միայն
ունի սոյն նախագասութիւնն, ուրիշ բան կ'ըսէ.
(προσέταξεν δὲ καὶ τοῖς περὶ Κοβάρζην
ὁδεύειν χτλ. այսինքն՝ «Հրամայեաց այնոցիկ՝ որ
դկ-բ-ը-լէ-ւ-ւ էին՝ յուղի անկանել» եւն:) — ՃՀԳ
հատածին վրայ, որ Աղեքսանդրի այծերու եղջերաց
վրայ լոյս կապելով եւն Պարսիկները վախցընելը կը
պատմէ, խօսեցանք արդէն. տես վերը՝ էջ 81—82
եւ 167—168: — Յաջորդ կտորը (ՃՀԳ) կը նկա-
րագրէ Աղեքսանդրի երազը, որով յորդորուեցաւ
անձամբ գետպան երթալ ծպտելով:

9. (II, 14—22=ՃՀԵ—ՄԸ:) Այս մասը կը պատմէ
Աղեքսանդրի ծպտեալ դեսպանն ըլլալը, Դարեհի վերջ-
նականապէս յազթելն ու տիրելն Արեւելից եւն: Հ ընդ-
հանրապէս = ABCV, քայց շատ տեղ ուրոյն ընթեր-
ցուածներ ունի եւ կարեւոր կտորներ ալ միայն = A,
զոր օր. ԾՂԹ հատածին վերջերը՝ գրեթէ երկու ամբողջ
էջ. եւն:

ՃՀԵ, 97, 26 «Մեղդէոս» անունը գրի սխալ
մ'ունի գոնէ սկիզբն. (յունարէնն է Εὐμέλος, V
նախ Eumedus, այլ յետոյ՝ Eumelus:) Երկու վեր-
նագրաց վրայ (97, 24 եւ 98, 1) տես վերը՝ էջ 99:
— ՃՀԶ, 98, 7 Աղեքսանդր ծպտեալ «հեծեալ ի
յէ» դնաց առ Գարեհ. այսպէս ալ V, բայց ABC
անձահ եղանակաւ «ցլագլուխ ձին» կը դնեն հոս:
— ՃՀԷ հատածին վերջը Գարեհի զգեստուց ստո-
րագրութեան տեղը շատ այլեւայլութիւն կայ այլ-
եւայլ բնագրաց եւ նաեւ հայոյն մէջ, ուր կայ նաեւ
«սեպաստանոն» խնդրական բառը. (տես վերը՝ էջ
207 Ծ.:) — Յաջորդ (ՃՀԹ) կտորը, որ Գարեհի
Աղեքսանդրի ըրած խնջոյքը կը նկարագրէ, կարեւոր
է այնու որ հայը բազմութիւն մ'անուանց կը դնէ
մեծամեծաց որ ներկայ էին հոն: BCV չունին այս-

Արամազդ յերկնի» ընդ A ունի: Այլք հոս իրարմէ տարբեր են. մանաւանդ Աղեքսանդրի քաջալերական խոսակցութիւնը հայր քիչ մ'աւելի ճոխութեամբ կը պատմէ եւ է տեղ տեղ = L. — Ճ2Է հատածին պատերազմի ստորագրութեան մէջ հայոյն շատ ճոխ ըլլալը՝ տես վերը էջ 190. ինչպէս նաեւ յիշեցինք յաջորդ կտորներէն քանի մ'այսպիսի ճոխ կտորներ (Ճ2Թ, 105, 20—25, 106, 8—9 եւ 10—14 եւն):

ՃՂ հատածին մէջ, ուր Գարեհ հաղերսանաց թուղթ կ'ուղղէ առ Աղեքսանդր, հայր տեղ տեղ չէ նման A բնագրին, որ նաեւ աղաւաղեալ է տեղ տեղ. զոր օր. (106, 25) Քսերքսէսի համար ըսելը թէ «մեծ ցանկութիւն ունէր յեւրոս զօրու երթալ» միաբան է BC բնագրաց (μέγαν ἔρωτα ἔσχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα στρατεύσασθαι, ուր A է μεγάλως ἔρωτα ἔσχεν εἰς τὴν ἐλπίδα, որ կապ չունի:): Հայոյն սեպհական է Գարեհի խոստման այս խօսքը (107, 2) «խոստանամ ցուցանել քեզ զգանձսն որ ի Մ^Է գաւառին է եւ ի Շ^Ղ» եւն: «Մինա» անուն տեղ A: ἐν Μινυάδι կ'ըսէ, B: ἐν Μηδία. CL: ἐν Μυσιάδι. V չունի անուն: Հմմտ. էջ 154, Ծ. 4: — ՃՂԱ, 107, 31 Աղեքսանդր հրամայեց Գարեհի դեսպանաց՝ պատմել Գարեհի իւր խօսքերը. «բայց, կը յաւելու, թուղթ ոչ գրեաց:» Այս կէտը չունին AC, այլ միայն B. — ՃՂԲ հատածն է նկարագրութիւն կործանման Քսերքսէսի արքունեաց եւ Վիւրոսի գերեզմանին նկարագրութիւնը: V յամենայնի նոյն է հայոյն հետ, մինչդեռ ABC կը յիշեն նախ «զգերեզման Նաբոնասարայ, որ կոչի յունարէն Նաբոքրոդոնոսր. (εἶδε καὶ τὸν Ναβονασάρου [L ունի զայս] τάφον τοῦ κεκλήμενου Ναβουχοδονόσωρ κατὰ τὴν Ἑλλάδοι φωνήν.) եւ զնուէրս (ἀναθήματα) Հրէից որ անդն էին:» Հայր (եւ V) շատ աւելի լաւ է հոս. բայց դժբախտաբար ճշդիւ հոս է

11 տող պակասը հայ ձեռագրին, զոր յիշեցինք այլուր. հմմտ. վերը՝ էջ 141, 162, Ծ. 4 եւն: Աղեքսանդրի հրամանը՝ տալու «եզինս իւրաքանչիւր ումեք մէն վեց», ունին միայն AC (βόας ἐχάστω ξξ.) Հոս (109, 15) Կասբիական աշխարհին «անառիկ», կոչուելուն վրայ՝ տես էջ 188. Իսկ (109, 17) իւրաքանչիւր «առն հարստի», տրուելիք դրամին վրայ՝ էջ 192: Յաջորդ խօսքին մէջ (109, 22), ուր Գարեհ կը խոստանայ Պովրոսի «եւ զայնս որ է Շշ հարձքն են հարիւր եւ ութսուն», եւ գիւղեր, BC չունին ոչ Շշայ յիշատակութիւնն եւ ոչ հարձերու թիւը. V համեմատ հայոյն 180 կը դնէ հարձերը, բայց Շշ չի յիշեր. միայն A բնագրի մէջ Շշի աղաւաղութիւնը կարելի է նշմարել, բայց հարձերու թիւը A կը դնէ 108. (A է. καὶ τὰς ἐν οὐσας [ἐν եւ Σουσα հոս կը զանազանուին] τοῦτοις παλλαχὰς ρη'.) — ԾՂԴ, 110, 3—5 Թալիշ եւ Գիլան անուանց կտորին վրայ՝ տես վերը էջ 187: Հոս (109, 31—110, 5) «բայց ոչ կարծեաց», կտորէն մինչ «մտանել», միայն AV ունին. BC պակաս են հոս: Իսկ «Գիստանեայ», ներքինւոյ (110, 6) անունը չունի A, այլ միայն V, որ Bazanus կ'անուանէ: «Առիվարդանայ», (տես էջ 189) «զեղխեալ մետեաւնաս», կոչուիլը՝ տես վերը էջ 199, եւ ասոնց համար «բերին ի վրայ նորա սրաւորեալ զձեռս», ըսուածը՝ էջ 192, ինչպէս նաեւ «սրով իւրեանց վնէջին», խօսքը՝ էջ 204, Ծ. 1.

ԾՂԶ հատածին մէջ՝ որ կը պատմէ Աղեքսանդրի ողբն՝ երբ կիսամահ դատու զԳարեհ, երկար խօսք մը կը դրուի Աղեքսանդրի բերանը. այս խօսքէն մաս մը (112, 1 «քանզի քեզ» — 112, 12 «պանծայ») չունին BCV. միայն A ունէր, զոր չէ հրատարակած M (որ A բնագրին համար կ'ըսէ A... pluribus etiam verbis haec persequitur.) Գարեհի ալ այս առթիւ խօսածին վերջին մասը (112, 25 «բայց տես» — 113, 14) շատ աւելի ճոխ եւ ընդարձակ է հայոյն

քան ABC բնագրաց մէջ: — ՃՂԸ, 113, 18 Աղեքսանդր հրամայեց Դարեհի դին «*ἡμετέραν* բառնալ եւ թաղել:» Այս բառն է աւամկօրէն (ճշդիւ եւս՝ արաբերէն) «*թափութ*» որ դադաղ կը նշանակէ: Բաւական հին աղաւաղութիւն մըն է այս, այնպէս որ նաեւ քիչ մ'ետքը (113, 23) ուր թ. 424 «*ἡμετέραν*» կ'ըսէ, չորս օրինակք կը կրկնեն «*թափութ*» բառը: Յոյնը հոս «*զմարմինն*» կ'ըսէ (AB տող մը պակաս են հոս՝ 113, 18. ուստի միայն C ունի՝ ἐκέλευσε τὸ σῶμα αὐτοῦ βαστάζεσθαι.) — ՃՂԹ հատածին սկիզբը, որ հրովարտակ մըն է Աղեքսանդրի առ ամենայն ազգս Պարսից, հայը քիչ մը փոխեր է. հմմտ. վերը՝ էջ 188: Մտադրութեան արժանի է (114, 9) այն խօսքը՝ թէ «*ἡμετέραν*» ինչ արար զիս հակառակ Պարսից յաղթութիւն տանել:» Այս տեղ A պարզ εὐδαιμονία (յաջողութիւն) կ'ըսէ: Հայոյն ասութեան կերպը Պարսից եւ Հայոց հեթանոսաց գաղափարաց համեմատ է: Այս հրովարտակին շատ մասերը աղաւաղուած են յոյն բնագրին, ինչպէս նաեւ հայոյն մէջ (հմմտ. օրինակի աղագաւ՝ 115, 18 «*զճանապարհս*» Պարսից զվաճառ առնել» խօսքը՝ էջ 192:) Վերջին մասը՝ դրեթէ երկու էջ՝ միայն A համեմատ է Հ բնագրին (115, 21—117, 10). BC քիչ մը բան միայն ունին այս կտորէն: Նոյնպէս Մ հատածը լոկ A ունի (= Հ:) — էջ 118, 5 վերնագրին վրայ՝ տես էջ 99—100: — ՄԴ հատածին մէջ, ուր կը գրուի թուղթն Աղեքսանդրու առ Ստատիրա եւ Հռոդոգունէ, կայ կտոր մը, զոր միայն L ունի (119, 31 «*բայց բարիօք*» — 120, 2 «*ի տրամութենէ.*») ինչպէս ասոր ճիշդ նախընթացը (119, 17—28) Հ աւելի = A էր, իսկ BC քիչ մը համառօտած: Նամակիս վերջերը (զոր օր. 120, 11 եւն) Հ աղաւաղ կ'երեւայ: — ՄԵ, 121, 2—19 հատածին վրայ՝ տես վերը էջ 213: — ՄԶ, 121, 20 Ստատիրայ եւ Հռոդոգունեայ առ Աղեքսանդր գրած նա-

մակը սպառած ատեն կը գրէ Կալիսթենէս՝ թէ Աղեքսանդր «~~բարեւ~~ հարեւ շքանէն՝ անդէն ~~առաջ~~ պատմել» եւ կը յաջորդէ նամակ մը: BC ասոր տեղ շատ աւելի լաւ կը գրեն՝ թէ «առեալ զթուղթսն՝ գրեաց պատասխանի»: Բայց Հ արդէն հինգերորդ դարուն տեսած կ'երեւայ նոյնպէս. (Ա ալ կ'ըսէ հոս նոյնը. 'Ο δὲ Ἀλέξανδρος μεταλαβὼν εἶπεν.) BC այս նամակն ալ երկու երեք խօսքով լմնցուցեր են, նոյնպէս ՄԻ (երկու տող) միայն A ունի: — Հոս (122, 14) երբ նամակը կը լմնայ, AV կ'անցնին Հնդկական արշաւանաց եւ կը լմնայ Բ գիրքն այս տողերով «զոհս մատուցեալ գաւառային աստուածոց՝ գնայր ի Հնդկիս, ուսեալ զՊաւրոսէ թէ մարտակից օգնական գայ լինել Դարեհի». (որ է Հ էջ 128, 27—31:) Այսպէս կը լմնայ նաեւ V այս տեղ, որոնք կը սկսին հազիւ III, 1 գլխով:

10. (II, 23—43=ՄԹ միայն:) Այս կարեւոր հատածը (էջ 122, 15—128, 27), որ Աղեքսանդրի նամակ մըն է առ իւր մայրն ու Արիստոտէլ եւ իւր ճամբորդութիւնը կը պատմէ առասպելախառն, չունին AV. այլ միայն BCL. սակայն ասոնք՝ ի մասնաւորի C՝ բազմաթիւ գրող յսկէր յաւելուած ունին ուրիշ դէպքեր պատմելով:

ՄԹ, 122, 16 «զգեստ ամբարհաւած», տես վերը՝ էջ 193. նոյնպէս «Այծք», եւ «Կատիսոն», անուանք (123, 2—3)՝ էջ 189 եւ 196, եւ վերջապէս «անամեօհտոն», անուան վրայ էջ 207 Ծ.: Էջ 123, 26 «ըստ սայլիդ շրջանի» (κατὰ τὴν ἄμαξαν τοῦ πόλου): — Էջ 123, 24 C երկար՝ իբր ութ գլուխ՝ յաւելուած մ'ունի, որուն օտար ըլլալն՝ բաց յայլոց՝ յայտնի է նաեւ անով որ ցայս վայր ~~առաջին~~ դէմքով էր խօսքը, (վասն զի նամակը Աղեքսանդրի բերնէն էր,) իսկ C ասկէ սկսեալ երբեք գէմքի կը փոխէ: C կը պատմէ Աղեքսանդրի արշաւելն ի Հրէաստան (II, 24), յեգիպտոս՝ ուր պաղ ջրով լողացուելով կը հիւանդանայ եւ Փիլիպպոսի դե-

զովը կ'առողջանայ (II, 25. հմմտ. II, 8). Եզիպ-
 տացւոց հնազանդիւն՝ երբ կը յիշեցընէ իւր Նեկ-
 տանեբայ ցեղէն ըլլալը (II, 26,) արքունի դղեկին
 մէջ Նեկտանեբայ արձանը գտնելն, (II, 27), Աղեք-
 սանդրիայի շինութիւնը (II, 28), անբնակ տեղեր
 արշաւելն եւ այլեւայլ հրէշներ տեսնելն, եւ “երեք-
 օրեայ” լայնութեամբ գետը հասնիլն (II, 29) այս
 գետէն անցնիլն կամրուրջ մը շինելով Ἀμμοφορος
 (աւազաբեր) անուամբ, վասն զի գետն երեք օր ջուր
 եւ երեք օր աւազ կը հոսէր (II, 30), տաս օրէն ա-
 մայի տեղ մը հասնիլն, ուր կը գտնէ Սեսոնքոսի
 արձանագրութիւնը, եւ ուր երեք օր կեցաւ (II, 31)
 եւն: — BC կը միանան եւ հայոյն հետ կը սկսին շա-
 րունակուիլ “Եւ անտից առեալ” խօսքով (123, 24),
 բայց C՝ թէ եւ նիւթով նոյն՝ բոլորովին ուրիշ է ասու-
 թեանց կերպովն (այսպէս ամբողջ գլուխ մը՝ II, 33
 = էջ 124, 17 եւն) եւ յետոյ դարձեալ յաւելուած
 ունի: “Սպետրիագա” անուան (125, 1) վրայ՝ տես
 վերը էջ 196, նոյնպէս “կանափնիտով” (124, 4) եւ
 “դանդակէս” (125, 4) բառերուն վրայ՝ էջ 207 Ծ.:
 Նորանշան է այս խօսքը (125, 6) “տեսաք եւ լու՝
 որպէս առ մեզ կրիայքդ են, աղգ երկրապետի՝ եւ
 խոշորաբար:” B այս լուերը կը համեմատէ “ցատկող
 գորտերու” հետ. (εἰδομεν δὲ ἔχει φύλλας ὡς τοὺς
 παρ’ ἡμῶν βατράχους πηδῶντας.) “Հմակե-
 րաց” վրայ՝ տես վերը՝ էջ 217: — C այս ամէնը
 շատ տեղ այլայլած եւ ընդարձակած կը պատմէ,
 նաեւ երկար յաւելուածներով: Այսպէս (ըստ C)
 Աղեքսանդր 5 օր ճամբայ ընելով կը հասնի երկու
 ոսկիէ սիւնարձանաց “Հերակղեայ եւ Համիրամայ”
 (հմմտ. III, 27 = ՄԾԸ եւն), կը բնակի Համի-
 րամայ տան մէջ, ապա I3 օր կը ճամբորդէ այլեւայլ
 հրէշներ տեսնելով եւ վերջապէս դեռ եւս 10 օր
 անցնելով Հանագլխաց երկիրը՝ կը հասնի ծովափ մը
 (II, 34:) Պտղալից ծովափնեայ երկիր մը գալով՝
 կը տեսնէ ցամաքէն 6 ասպարէզ հեռու կղզի մը

“Բրաքմանաց :” Եգիպտացիք նաւ մը կը շինեն իւր հրամանաւ եւ Փիլոն նախ կ'երթայ կղզին եւ յու- նախօս մարդիկ կը տեսնէ (հմմտ. III, 17 = ՄԻԴ.) Ասկէ ետքը հոս կը պատմէ Օ Բրաքմանաց հետ տեսնուիլն, զոր յետոյ ունին այլք՝ ինչպէս եւ Հ. որուն վրայ քիչ մ'ետքը :

BC կը միանան Հայոյն հետ՝ էջ 125, 29 “Եւ անդուստ խաղացեալ :” Այս մասերուն վրայ արդէն շատ անգամ խօսեցանք. այսպէս՝ 126, 2—16 կտորը մանրամասն համեմատութեամբ տես վերը՝ էջ 33—35. — անգլուխ, վեցոտնեայ, շնագլուխ եւն մարդկան վրայ (126, 30—127, 9) տես վերը՝ էջ 80—81. “Գերերի” քաղելու կտորը (127, 10—11)՝ էջ 83—84, եւ վերջապէս գրեթէ ամբողջ յաջորդ մասը (127, 14—128, 18) մանրամասն համեմատութեամբ՝ էջ 35—40: Ինչպէս այս վերջին էջե- րու մէջ շատ տեղ յիշեցուած է՝ Օ մէջ ընդ մէջ ուրիշ կտորներ հիւսած է հոս: Օրինակի համար 127, 30 տեղէն ետքը կը դնէ Աղեքսանդրի ծովու խորքն իջնալը տակառով, եւ ձկան մը բերնէն ցա- մաքնետուիլն, որմէ ետքը դաշտ մը գալով կամուրջ կը շինէ եւ քանդակել կու տայ արձանագիր մը հելլէն, պարսիկ եւ եգիպտական լեզուաւ: “Եր- ջանկաց վայր” մտնելու կտորը (մանաւանդ՝ էջ 128, 6—8) Օ երկար խօսակցութեամբք եւ նկարագրու- թեամբք կը զարդարէ, իսկ բուն մտնելու պատմու- թեան մէջ (128, 8 եւն.) ոչ միայն Օ, այլեւ BC աւելի ընդարձակ են քան Հ. այսպէս թէ “Անդրէաս” անուն խոհակեր մը նոյն մթութեան մէջ գտնուած աղբեր ջրով կը լուայ ձուկ մ'որ կը կենդանանայ եւն: — Նամակն՝ ինչպէս եւ այս հատածը կը լմննայ B բնագրին մէջ՝ դոյզն տարբերութեամբ՝ հայոյն հետ միաբան, որով եւ Բ գիրքը B բնագրի հա- մար: Սակայն C դեռ չորս գլուխ ալ կը շարունակէ նոյնը: — II, 41 կը պատմեն CL նոյն մթին տե- ղէն դուրս գալն, եւ տեսնելն որ բոլոր առածնին

մարդարիտ է եւն: Խոհարարը պատմելով իւր դէպ-
քը՝ կը պատժուի, բայց չի յայտներ որ նոյն ջրէն
բերեր է, զոր Խոհարարը խմցընել կու տայ Ասլի
անուն աղջկան: Աղեքսանդր նախանձելով նոյն աղջ-
կան անմահութեան վրայ՝ կը մերժէ զանի, որ ծո-
վադիցուհի կ'ըլլայ (Νηρεΐς), իսկ Խոհակերը ծով
ձգել կու տայ, որ նոյնպէս դիք (δαίμων) կ'ըլլայ եւ
իւր բնակած տեղը Ἀνδρεαντιχός կը կոչուի: Երկու
թռչուն լծակով կառքի մը կապէ եւ յօդս կը վե-
րանայ, բայց մարդագէմ թռչնէ մը կը խրատուի՝
երկիր դառնալ: (Հոս կը լմնայ Լի մէջ նամակը:)
— II, 42 մեղրահամ լիճ մը կը հասնի եւ լուսատու
քար մ'ունեցող ձուկ մը կ'որսան. այս քարը դի-
շերները լոյս կու տար: Լճէն կանայք կ'ելլեն ու
կ'երգեն. եւ վերջապէս կը հասնի նետաձիգ ձիա-
մարդոց երկիրը եւ կռիւ կ'ըլլայ, ապա 16 օր կը
ճամբորդեն՝ եւ բնակեալ երկիր կը հասնին: — II,
43 Արկնութիւն նամակի մը, յորում նոյն բաները
դարձեալ կը պատմուին, որ կային արդէն II, 23—
42 գլուխներուն մէջ: — II, 44 Աղեքսանդր Հնդկաց
դէմ կ'արշաւէ եւ “Հեղիոսի” քաղաքին մէջ
պատգամ կ'առնու իւր մահուան եւն. (Հմտ. III,
17=ՄԻԴ) ապա անապատ մը կը հասնի, ուր գա-
ճաճներ կը տեսնէ միոտանի եւ ոչխարագի եւն: Ա-
սով կը փակի Բ գիրքը:

11. II, (1—15=ՄԺ—ՄԻԳ:) ՄԺ հատածով, որ Ա-
ղեքսանդրի Պաւրոսի դէմ ըրած արշաւանքը կը պատմէ, կը
սկսին միաբան ABCV: Պաւրոսի եւ Հնդկաց դէպքերէն
ետքը՝ կու գայ Մերկիմաստասիրաց կտորը: Բնագիրք
շատ այլեւայլութիւն ունին՝ մանաւանդ BC, զորոնք
նշանակել աւելորդ էր: Միայն AV վերջէն կը յառե-
լոռն քանի մը գլուխ ալ, զոր չունին BC=Հ:

ՄԺԴ, 132, 23 Աղեքսանդր զարմացաւ
փղերուն վրայ, “քանզի տեսեալ զնորոգ եւ զսքան-
չելի գործ գազանացն. զի ընդ մարդկան ունէին սո-
վորութիւն կռուել եւ ոչ ընդ գազանս”: A չունի

զայս. այլ նախ C, ապա BC. (սկիզբը C: θεωρήσας
 γὰρ τὸ ξένον τῶν θηρίων ἐθαύμασεν. BC: ἀν-
 θρώποις γὰρ εἶχεν ἔθος μάχεσθαι, οὐ θηρίοις.)
 Աղեքսանդրի առ Պաւրոս ծպտեալ երթալն (132,
 26—34) չունի A, այլ BC, որոնք հարկաւ աւելի
 ընդարձակ են: — ՄԺԷ, 133, 17—22 կտորը, որ
 զուարկագլուխ ձիուն պատերազմի մէջ իյնալը կը
 պատմէ, աւելի համեմատ է A բնագրին. իսկ C
 ընդարձակ յաւելուած մ'ունի, որուն մէջ դեռ եւս
 կը յիշուի «զուարկագլուխ ձին»: — ՄԻԱ հատածն
 = B է. (C քանի մը տող յաւելուած): Հայոյն
 (135, 7) մերկիմաստասիրաց համար ըսելը՝ թէ «
 ներհանաւորն» բնակեալ էին, չէ յարմար. B
 «յանձաւս» կ'ըսէ (σπήλαια οἰχοῦντες). իսկ A այս
 տեղ ընդարձակ յաւելուած մ'ունի, զոր չունին
 BCՎՀ: Ըստ A՝ Աղեքսանդր Հնդկաց ուրիշ երկիր-
 ներն ալ կ'առնու եւ Պաւսանիասի իշխանութեան
 տակ եղող Հնդիկները, եւ ամուր քաղաք մ'առած
 ատեն կեանքը վտանգի մէջ կ'իյնայ, որմէ կ'ազա-
 տեն Պելկեստէս եւ Պտղոմէոս: — ՄԻԲ, որ մեր-
 կիմաստասիրաց առ Աղեքսանդր գրած թուղթն է
 (135, 13—20), հոս չունի C, իսկ յաջորդը՝ Բրաք-
 մանաց հետ տեսակցիլը՝ այլուք կը պատմէ (հմտ.
 վերը՝ II, 35.) «Մերկիմաստասէր» անուան համար՝
 հմտ. էջ 82—83, նոյնպէս նաեւ «մերկավերար-
 կու» բառին համար՝ էջ 208, Ծ. 1: — ՄԻԳ, 136,
 8 «եւ նա ասէ. մարդ» խօսքին կը կցէ A սա խօս-
 քերը «Դարձեալ այլուժ ասաց» եւն. այսինքն՝ 136,
 20—23, զոր BCՀ յետոյ ունին: Բրաքմանին ըսածը
 (136, 25)՝ թէ «արեգակն ծագէ յահեկին կողմանէ
 յաջակողմն կոյս» միայն Vի հետ համեմատ է. (sol
 etiam oriens ex laevo dextorsum curriculum
 exsequatur.) իսկ յոյնը՝ «աջէն ձախ» կ'ըսէ. (ὁ
 ἥλιος τοῖς δεξιόις ἀνατέλλων τοῖς ἐβωνύμοις
 μέρεσι τοῦ οὐρανοῦ μεριπολεύει.) — Էջ 136,
 29 «դիեցուցանէ» — 137, 6 «ատելութիւն» հա-

տաճը չունին ABC (V միայն սկիզբն ունի,) որոնք
ասոր տեղ Բրաքմանաց Գանդամէս պետին հետ
խօսակցութիւն մը կը դնեն. (այս Գանդամէսի
կտորը չունի հոս C.) — Մերկիմաստասիրաց կտո-
րին վերջը կը յաւելուին BL՝ թէ Աղեքսանդր ուղեց
ոսկի, զգեստ, գինի եւ ձէթ պարգեւել, բայց
Գանդամէս չառաւ. միայն ձէթ առաւ եւ փայտա-
կարկառ ըրաւ եւ վառեց՝ ձէթն ալ կրակին մէջ
հեղուով: — Հոս (138, 3) AV ընդարձակ յաւելուած
մ'ունին, որ կը գրաւէ III, 7—16 գլուխները: Ա-
ռաջին (7 եւ 8) գլուխներուն մէջ կը պատմուի
թէ ինչպէս հեղինակը թեբացիէ մը, որ մինչեւ
Հնդկաստան գացած էր, Բրաքմանաց վրայ այլեւայլ
տեղեկութիւն առած է, եւ ասպա (գլուխ՝ 9 եւ 10)
այլեւայլ տեղեկութիւն կու տայ նոյն երկրին վրայ
եւն, եւ վերջապէս կը յաջորդէ երկար բարոյական
խօսակցութիւն մը (գլուխ՝ 11—16) Աղեքսանդրի
եւ Գանդամէսի մէջ: Գլուխ 11էն սկսեալ ունի
նաեւ C, թէեւ այլազգ ընդհանրապէս: Այս ներ-
մուծեալ կտորը՝ զոր չունին BZ (C մասամբ) ա-
ռանձին գրքոյկ մըն է Պաղղադեսոյ անուամբ (τοῦ
Παλλαδίου περὶ τῶν τῆς Ἰνδίας ἐθνῶν καὶ
τῶν Βραχμάνων.) եւ այլեւայլ անգամ լոյս տեսած
յԵւրոպա: V այս յաւելուածոյ մասերուն մէջ բաւա-
կան տարբեր է:

12. (III, 16—17=ՄԻԴ:) Այս ընդարձակ հաստա-
ծը՝ նամակ Աղեքսանդրու առ Արիստոտէլ՝ կը քովան-
դակէ ի Հնդիկս տեսած անասաւելախառն զարմանալիք-
ներու պատմութիւնը: Ամբողջն ունին միայն AV այս
տեղ եւ այսպէս:

A կը սկսի առանձին վերնագրով՝ Ἐπιστολὴ
Ἀλεξάνδρου Ἀριστοτέλει. իսկ BC ունին այս նա-
մակին շատ մը կտորները, բայց ոչ թէ հոս նամակի
ձեւով, այլ պատմութեան մէջ խառն հիւսուած,
միայն Հնդկաստանի գաղանաց վրայ եղածներն
ամենեւին չունին BC. (V թէ եւ շատ տեղ համա-

ոօտեր է, տեղ տեղ աւելի լաւ է քան A:) —
 Էջ 138, 25 Աղեքսանդրի բարեկամին անունն, որ
 իր կեանքը զոհեց, «Փիդոն» է նաեւ ըստ հայոյն,
 ինչպէս ունի եւ A (Φεΐδωνος սեռական), զոր M
 Φίλωνος կը փոխէ, ինչպէս ունէր C (որ այլուր կը
 պատմէ զայս. հմմտ. II, 35:) Այս նաւակի ընկղմելուն
 մանրամասնութիւնք (139, 5—16) չկան յAV, ու
 րոնք շատ համառօտ են այս կէտերուն նկատմամբ:
 — Էջ 139, 19 կ'ըսուի. «կայեալ մնացաք աւուրս
 ութ ի վրայ սարաւանդակին. տեսաք յեօթներ-դ-դ-դ-
 -դ-դ-դ-դ զգազանն շի քի-դ-դ-դ-դ ի վերայ ի-դ-դ-դ-դ» այլ
 նշանաւոր են հոս AV, վասն զի A է՝ καὶ εἶδομεν
 ἐβδομαδάριον τὸ θηρίον (cod. καὶ δάμεν
 εὐδόμενον τὸ θηρίον) այսինքն՝ . . . տեսաք զգա-
 զանն եօթներե-ի (հեքդոմադարիոն). այսպէս նաեւ
 V:bestiam quoque vidimus, . . . quam Heb-
 domadarion vocant, adeo immensae potentiae,
 ut illi perfaciēe insistentes etiam super dorsum
 elephantos cerneremus. Հայր չունի ուրեմն այս
 նորանշան անասնոյ անունն (անուան տեղ՝ «յեօթ-
 ներորդ աւուր» թարգմանած կ'երեւայ հայր՝ ձայ-
 նից նմանութեամբ, ըստ որում εἶβδαμὰς է «եօթ-
 նեակ.») իսկ հայոյն ըսելը՝ թէ սոյն անասնոյ վրայ
 փղեր կային, ունի միայն V: — Էջ 140, 5 Աղեք-
 սանդր թակոյկներ դտաւ այնպէս մեծ՝ որ «տանէր
 մի մի թակոյկ ք-ժ-ի ինն-դ-դ-դ-դ» Ուրիշ օրինակներ
 «վեց» բաժակ կ'ըսեն, իսկ Թ. 424 գրուած է բուն
 «բաժի'ննսուն»։ Նոյնպէս աղաւաղ է եւ բնագիրը.
 A է ὥς χωρεῖν ἑκαστον κρατῆρα ἓνα ἥμισυ,
 ἄλλον ὀκτὼ. (V չունի:) — Էջ 140, 26 կը տեսնէ
 Աղեքսանդր եղեգնակերտ քաղաք մ'ուր «եղեգն
 կանգնոց երե-դ-դ-դ-դ շրջափակ շափաւորութիւն» ու-
 նէր: Այսպէս է եւ V:castrum consitum undique
 arundinibus, quae ad triginta cubitorum spatia
 supercrescerent. A:χάλαμοι πηχῶν δ' περίμετρον
 ἔχοντες կ'ըսէ: — Էջ 142, 9 տես վերը՝ էջ 81.

նոյնպէս նաեւ (142, 11) «եւ էր ահն եւ երկիւղն՝ որ ոչ ունէր գայապաղումն», տես էջ 194: — Ճիշդ հոս՝ ուր «բռնաժանի» անասնոյ վրայ կը խօսի (142, 16—31), չունի A, որով «բանաժանւոյ» այս հատածն ունի միայն V: Սոյն բառին վրայ՝ տես էջ 51: — Էջ 143, 9—14 չունի A, այլ միայն V. — «բռնութեան ճանապարհ» խօսքին վրայ՝ տես էջ 194, Ծ. 4:

Օգոյ նորանշան տեսլեան (143, 23 եւն) ժամանակ կ'ըսէ հայն «յամսեանն նաւաւորի որ օր երեք էր ամսոյն», յոյնը՝ *μηναία τρίτη* կ'ըսէ: — Էջ 143, 28 «եւ վաղվաղակի», — 144, 13 «կանգունս երիս», հատածը չունի A, այլ միայն V (որ մանրամասնութեանց մէջ ասութեանց այլեւայլութեամբ կը տարբերի հայէն): — Էջ 144, 21 կը սկսին BC նոյն դէպքերը պատմել՝ այլակերպ եղանակաւ. հմմտ. քիչ մը վերը: — Էջ 145, 5—11 չունի A, իսկ V համառօտ: «Հանգէտերկնեայ» (145, 16) բառին վրայ՝ տես վերն էջ 188: — Էջ 145, 21 պատգամատու երկու ծառերը տեղացիք «կոշէին զարուականն՝ արոգաց խորհրդոց, եւ զիգականն՝ իգաց. եւ անուն էր արուականին արեգակն, եւ ի գին՝ լուսին, զորս նոքա ասէին իւրեանց ձայնիւ՝ հո-ր-ն-ա-մ հո-ւ-ւ-ւ:», Բառական թարգմանութիւն է խօսքիս առաջին մասը. յոյնը ճշգիւ՝ *προσηγόρευσον δὲ . . . τὸ μὲν ἀρρενικὸν ἀρρένων λογισμῷ, τὸ δὲ θηλυκὸν θυλιχῷ λογισμῷ* (A չունի այս վերջին բառին կրկնութիւնը, ինչպէս եւ ոչ Հ:) Իսկ «մութուամ ամուսա» րոտ A է գրի մը տարբերութեամբ. A: *μουθοῦ ἐμαῦσαι*, B: *μουθεῖς μαθούς*, C չունի եւ ոչ V: — Էջ 146, 13—15 անուանց մէջ «Ուղղոն» (որ կը կրկնուի եւ այլուր) է = *Ἰόλλας* [cod. *Ἰουλον* = Հ). «Թրասիլէոնտա» տես վերը՝ էջ 190. յոյնն ու լատինը կը յիշեն նաեւ «Դիփիղոն» անուն մ'ալ. իսկ «Մաքայովնա» սխալ մըն է փխ. «Մաքայովնա», զոր ունի միայն V

(Machaona). — էջ 148, 12 “ապա անդուստ” — 148, 30 “յիսուն” շունին ABCV: Հայր կը նկարագրէ պրասիական քաղաքն երթալու դէպքն եւ այլեւայլ զարմանալիքներ տեսնելն, զոր օր “ուզումսւրենայ,” “յուզիդաս,” “գղաւկք” եւն: Այս բառերուն վրայ տես վերն էջ 207, Ծ. 1:

13. (III, 18—25=ՄԻԵ—ՄԺ:) Այս կտորը կը սկսում է Կանդակէ դշտոյին դէպքերն, Աղեքսանդրի ծալտեալ երթալն անոր արքունիքն ու տեսնելն այն ասպարանից շքեղութիւնն եւն: Հ ընդհանրապէս = A. քայց նաեւ շատ սէսպիսութեամբ:

ՄԻԵ, 149, 8—14 “շինեալ էր” շունին ABC, այլ V. “ինքնաբոյս քար” ասութիւնը տես էջ 199. Ինչպէս նաեւ “սկիւտաղ” “հորմայ” եւ “յուզքսեալք հնդիկք” բառից համար էջ 207 եւն: — ՄԻԹ, 151, 19 “իւղազլիսութիւն” բառին առթիւ համար. վերը էջ 211: Նոյնպէս (ՄԼԳ, 153, 6) “արաքոյ ասպարանք” բառին համար տես վերը էջ 197: (III, 20 գլուխը C թէեւ նոյն իրը կը պատմէ, բայց այնպէս տարբեր օր M առանձին դրեր է զայն:) — ՄԼԵ նկարագրութիւն է Աղեքսանդրի՝ իբրեւ Անտիգոնոս ծալտեալ՝ ճամբորդելուն դէպ ի Կանդակէի երկիրն: Երկրին բերքերը կը նկարագրուին շատ ծոխութեամբ: Բայց շատ նորանշան է այս կտորը (154, 15 եւն). “Խնձորենիք էին սսկեգոյնք՝ որ խանձու մն պտղոյն ունէին օրպէս առ Հելլենացիս վարձէք եւն. Իսկ ողկոյզ՝ զոր ոչ կարէ հարկ ընդհանել է գիր. եւ նախնայն որ քան զմեղրապուս մեծ էին:” Հոս ABC եւն. Μηλέαι γὰρ ἦσαν χρυσίζουσαι, τὸν ὄγκον τῆς ὀπώρας ἔχουσαι ὡς τὰ παρ' Ἑλλησι κίτρα, καὶ βοτρυῶν σταφυλαὶ παμμεγέθεις (A: β. στ. ὡς μὴ δύνασθαι ὄρακον ἐγχαῶρησαι, զոր M կ'ուղղէ ῥῶγα τὸ στόμα ἐγγ.) κάρυα [δὲ] τὸ βαλάνων ἔχοντα περίμετρον [BU κάρυα δὲ ἔχοντα περίμετρον πεπόνων], այսինքն է՝ “խնձորենիք . . . որ զխոյճու մն պտղոյ աշնան ունէին՝ օր-

պէս առ Հելլենացիս Կիւր-նէ, եւ (Հ «վարունգք», բայց կայ դիմոյ տեսակ մը citrium անուամբ) եւ խաղողք ողկուղաց մեծամեծք (A յաւ. ըստ Mի՝ «որպէս զի ոչ կարէ տանել բերան», Հ «ոչ կարէ կտակ շի րանել է գիր»,) եւ ընկոյզք ունէին զշրջափակ մեծութիւն հաշիւաց», (BC «մեղրապօպաց» = Հ:) Հ «ընկոյզի» տեղ «նուունք» կ'ըսէ: V ալ կ'ըսէ. Poma... ad magnitudinem ferme quae apud nos est citri excrescentia. Uvae ponderis et densitatis immensae prorsus ut singulis acinis vel implearis si maioris [oris] hiatibus non occursas. Granatis vero..., non minus pepone. — Քիչ մ'ետքը (154, 19) «մողէղք քան շիշ-դ- մեծ էին» խօսքին մէջ «վիշապ» դրուած է փխ. «հետահան» (A: σαῦροι ἰχθυόωνων μεζζονας.) թերեւս թարգմանիչը չէր գտած առժամն յարմարագոյն բառ մը:

Յաջորդ (ՄԼԷ) հատածն ալ է ճօխ նկարագրութիւն Կանդակէի արքունեաց: «Ունիովնայց եւ բիւրղայց» խօսքերուն համար՝ տես էջ 208 Ծ., նոյնպէսնաեւ «հնդիկ փայտ սեւաթոյր» ասութեան համար՝ էջ 202, Ծ. 2: — ՄԽԲ, 158, 6 «Մարպէսգա» անուն է Կանդակէի դստեր: A: ματέρσα կ'ըսէ, B: ἄρπυρσά ἢ ἄρπαγεῖσα; C (զոր կ'ընտրէ հոս M) Ἄρπυρσας; V: Margia: Իսկ Կանդակէի երկրորդ որդւոյն «Կարաբովս» (158, 12) անունը՝ զոր չունին հոս ABC, գրի սխալ է փխ. «Կարադով» (հմտ. ՄԽԳ, 159, 3), ինչպէս ունի նաեւ V: Charogos. — ՄԽԶ, 159, 31 կտորը («յունիովնայց» եւն)՝ տես վերը էջ 208 Ծ.: — ՄԽԷ նկարագրութիւն է Աղեքսանդրի՝ Դից անձաւին այց ելլելուն, զոր C այլուր ունի: BC այս տեղեր շատ թերի կտորներ ունին: Էջ 160, 3 «զատուածս գնալ շրջել» խօսքին համար՝ հմտ. վերը էջ 209 Ծ.: Ասոր կը յաջորդէ սա խօսքը. «արտաքուստն երեւոյթք դիւաց, եւ Բ՛ԲԷ-ն լ-ն-ԲԷ-մԷ Զ-ն-յէլ:»

Այսպէս դատած է հայն իւր բնագիրը, վասն զի ABC
կ'ըսեն. $\xi\zeta\omega\theta\epsilon\nu\delta\epsilon$ [A ունի զասոնք] $\varphi\alpha\nu\tau\alpha\sigma\acute{\iota}\alpha\nu\epsilon\acute{\iota}$ -
 $\delta\acute{\omega}\lambda\omega\nu$, $\kappa\alpha\acute{\iota}\ \theta\rho\upsilon\acute{o}\eta\nu$ [$\theta\rho\upsilon\beta\eta\nu$?] $\sigma\epsilon\gamma\grave{\eta}\nu$ (1.
 $\sigma\epsilon\gamma\grave{\eta}$) $\delta\epsilon\delta\omicron\upsilon\lambda\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\nu$. ուրեմն ճշդիւ նոյնպէս՝
ինչպէս հայր. V է՝ et cum his una crescit turba
formarum, et murmur praesentium usurpatur.
— ՄԽԷ, 160, 16 «Եւ ասեմ», — 161, 4 հաստածի
վերջը՝ չունին ABC. իսկ V այլով ձեւով՝ անանուն:
Այսպէս ի մասնաւորի (160, 21) պատգամի մէջ ը-
սուած քաղաքներու անուանք, զոր Աղեքսանդր
պիտի շինէր, այսինքն՝ «Աքանդարիա (Աղեքսան-
դրիա), Ս-հ-հ-հ-հ, Ի-ւ-ւ-ւ, Դ-ւ-ւ-ւ, Ղ-ւ-տաւ», իրն-
դրական անուանք, զորոնք նաեւ V չունի: — ՄԽԹ
հաստածին շատ մասերը՝ կրկնութիւն են նախըն-
թացներուն. (հմտ. I, 33=ՂԳ:)

14. (III, 25—30=ՄԺԱ—ՄԿ:) Այս մասն է Ամա-
զոնաց հետ ունեցած թղթակցութիւնը, նամակ առ
Ողոմակիադա՝ իւր ծամբորդութեանց վրայ, եւ ի Բաբել-
ոն եղած ցուցանքին վրայ: BC շատ տեղ տարբեր ու
յաւելուածներ ունին: ՄԺԵ (164, 35) — ՄԺԷ (166,
18) չունին ABC, այլ միայն V: Ողոմակիադայ նամակին
սկիզբը (166, 26—167, 20) ունին միայն AV, սակաւ
են BC, որ չունին նաեւ ՄԿ հաստուածը:

ՄԺԲ, 162, 23 Ամազոնք ունէին տարեւոր
«կացուրդս, տօնս ամէնթողովս (յոյնը լոկ՝ $\acute{\alpha}\gamma\omicron\mu\epsilon\nu$
 $\pi\alpha\nu\acute{\eta}\gamma\upsilon\rho\iota\nu$), ձիասպանութիւնս՝ զենլով Արամազ-
դայ եւն», ($\iota\pi\pi\omicron\varphi\alpha\nu\acute{\iota}\alpha\nu$): Այս գից անուանց մէջ
յոյնը՝ «Արէս», ալ կը յաւելու, զոր չունի Հ: —
ՄԺԳ, 164, 28 Ամազոնք կը գրեն Աղեքսանդրի՝
թէ «հաւանիմք քեզ Գէ՛ճ յանդիման եւ ի Բ-ցե-յ.»
այսինքն՝ թէ՛ ներկայ ըլլաս եւ թէ՛ բացակայ. ($\pi\epsilon\iota$ -
 $\theta\alpha\rho\chi\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\ \delta\acute{\epsilon}\ \sigma\omicron\iota\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \pi\alpha\rho\acute{o}\nu\tau\iota\ \kappa\alpha\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\pi\acute{o}\nu\tau\iota$.)
— Ս այս ՄԺԳ նամակն բոլորովին ուրիշ եղանա-
կաւ կը պատմէ: C կը յաւելու ուրիշ կտորներ ալ,
զոր AV չունին, իսկ B առ Ողոմակիադա գրած նա-
մակին մէջ կը հիւսէ: Աղեքսանդր կ'արշաւէ Եւրի-

միթրոս արքային դէմ եւ անկէ կ'անցնի Հիւսիսի Ստինք կոչուած լեռանց, ուր կը փակէ Երկաթի դրան մէջ պիղծ ազգերը: Հմտ. վերը՝ էջ 169—172: — ՄԾԵ, 164, 35 — ՄԾԵ, 166, 18 մեծ կտորը միայն Հ V ունին. չունին ABC: Այս հատա-ծը կը պատմէ նախ «Պարասանդացւոց աշխարհն» երթալը ու կը դնէ Արիստոտէլի գրած նամակը: Հայոյն սեպհական խօսք մըն է. (165, 1 - 5) «Եւ յոյժ ի հեղգութիւն պղերգութեան եկին զինուորքն զ-ր-գե-ին Ռ-ցե-լ-ց. Ա-ւ-շ-ա-դ-ո-չ դադարեաց տե-ղալով աւուրս Խ.» լատինն է՝ *Nam aestatis ferme jam medio* (ուրեմն «մա-ր-ւն Ռ-ցե-լ-ց»), *repentini imbres fluxere etc.*, որով «Արա-մազդ» անուանը չունի: Ասոր հակառակ (165, 10) «ձայնք այսր անդր ընթանային յաղագս այնոցիկ՝ որ ի գնդին» չունի այն իմաստը, զոր V կու տայ, այ-սինքն՝ թէ փայլատականց հետ «անորոշ ձայներ» կը լսուէին. (*voces incertas resonantes audierant.*) էջ 165, 12 «անցանել ընդ գետ» կ'ըսուի առանց անուան. V: *Hypanimque flumen* կը կոչէ (Միլա-նու ձեռագիրը՝ *Trypanim*, B: *πρὸς τὸν Πρύτανιν*:) Հայն ըսած է թէ «են նորա փիղք մ-ր-մ-դ-դ-» (165, 16.) V չունի «մարամուտ» բառին համապա-տասխանող մը: Նոյնպէս քիչ մ'ետքը (165, 20) «Հ-ւ-ւ-ւ-ւ ի ձեռն իւրոյ զօրուն շ-ւ-ւ մատուցանէր» V լոկ *sacrificia . . . facit.*

Բաւական մաս մը (165, 31 «քանզի ի Հնդկաց» — 166, 14) աննման է V բնագրին: ՄԾԵ յիշատակութիւն է Աղեքսանդրի Բաբելոն երթալուն եւ «մերկակրթութեան» հանդէս կա-տարելուն: — ՄԾԸ, որ նամակ է Աղեքսանդրի առ Ողոմակիադա, կը միանան ABCVՀ: AV ճշգիւ = Հ, բայց B կը կցէ նամակիս մէջ նաեւ «Հիւսիսին» գետն երթալու ուղին, չունի Հերակղեայ արձանաց վրայ պատմուածն եւ վերջերը կը պատմէ Երկաթի դրան դէպքը: C նոյն կարգաւ կը պատմէ Bի հետ,

բայց ոչ նամակի ձեւով, այլ արձակ եւ ի վերջոյ
 կը յաւելու նամակ մը: — Ուստի Հերակղեայ ար-
 ձանին գէպքը (166, 26—167, 20) միայն AV ու-
 նին հոս: «Պարասանգա» անուան վրայ՝ տեւ էջ
 199: Նոյնպէս նաեւ (167, 13) «մաղալ» բառին
 յիշուած կտորը՝ էջ 142, Ծ. 1: — «Թերմագոն»
 (Θερμόδον) գետը «Ելանէ եւ մտանէ ի Պապոս»
 (165, 19.) այս անունը չունին A (որ հոս աղաւաղ
 է) եւ V: Այս տեղ կը սկսի B նամակը (եւ C) եւ
 կը պատմէ Պրիւտանիս գետ գալն ու օդոյ յանկարծ
 մթագնիլն եւն: — Էջ 167, 32 ըսածը՝ թէ «գնա-
 ցաք ի կարմիր ծով կոյս ի Նեղ Գեղի» համեմատ է Aի
 (ἐπὶ τὸν στενὸν τόπον, BC անուն ունին Նե-
 ֆալի-ն՝ εἰς τὸν Τένοντα ποταμόν. V չունի
 հոս, ինչպէս չունի «Ատլաս» գետի անունն ալ:)
 — Էջ 168, 5—9 «անգլուխ» եւն մարդկան կտորը՝
 տեւ էջ 81: Նոյնպէս (168, 10, 11) «Արեգ» քա-
 ղաքին հետ «Պղնձի քաղաքի» յիշատակութիւնը՝
 էջ 142, Ծ. 1: — Թէ Արեգ քաղաքն «վաթսուն»
 աստիճանաւ ոսկիէ եւ զմրխտէ աշտարակներ ունէր
 (168, 14), գիտէ միայն C (AB «եօթն» կ'ըսեն:)
 — Տանայիս գետին յիշատակութենէն սկսեալ
 ութը տող (168, 21—28) AV ունին: BC հոս
 երկար խօսակցութիւններ կը յաւելուն եւ կը պատ-
 մեն Նիւսայեան դաշտն (BC: Λύσου λιμένα. Zacher
 կ'ուղղէ՝ εἰς τὸν Νυσαῖον կամ Νῦσον λειμῶνα)
 հասնիլն, բարձր լեռ մը գտնելն շափիւղեայ պարս-
 պով վրան եւ դիւցազանց արձաններով, արծաթով
 լի տներ եւն: Անդակի մէջ աղաւնւոյ մեծու-
 թեամբ թռչուն մը կար. երբ վանդակն ուղեց առ-
 նուլ, անկողնոյ մը վրայ սառած ծերը սկսաւ շար-
 փիլ: Երբ ճաշի նստան, որոտում հնչեց ծնծղանե-
 րու, փողերու, թմբուկներու, եւ լեռը սկսաւ ծխել
 եւն: — Էջ 169, 4 «յարքունիսն եւս ի Շշ-
 գտաք թաւոյկ արծաթի որ տանէր սափորս ՅՎ:»
 Այս անունը չունին այլք. իսկ սափորներու թիւն

այլեւայլ է. (M կ'ընտրէ 60, B:7, C:160, AV:360 = Հ:) — էջ 169, 13 “Գ...-ի... ” եւն՝ տես էջ 141—142, Ծ. 1: — Նամակիս վերջը (169, 24) C հրէի անգամ կը պատմէ նոյներն՝ այս անգամ նամակի ձեւով. այսպէս կաւկասի երկաթի դրան շինութիւնը եւն: — ՄԾԹ, որ Աղեքսանդրի մահը գուշակող ցուցանքի գէպքն է, B նամակի ձեւով ունի: էջ 170, 18 “զծնեալ հր-շն” ցուցանք իմաստով է. (յոյնը նոյնպէս՝ τέρας): “Ջընթերցանութիւն առնել” (170, 22) ասութեան վրայ՝ տես էջ 189: Առաջին նշանաւործներուն ըսածը (170, 24—171, 3) չունի V: “Թափեցան ի նմանէ” ասութեան համար՝ տես էջ 203, Ծ. 1: — ՄԿ, 172, 1 “Ո՛ւրամագդ, զգաւանսն՝ ի վախճան ածեալ վասն իմ. վասն որոյ եթէ այդպէս քեզ կամ եղեւ, ապա ընկալ եւ զիս զայսպիսի մահկանացու.” այսպէս ճշդիւ գտեր է Հ բնագիրը, վասն ճիշդ այսպէս է նաեւ A (ὦ Ζεῦ, τὴν μὲν ἐπιβουλήν δι' ἧς ἡμᾶς ἐπὶ τέλος ἄγειν * * δὲ οὐτὼς σοι ἔδοξεν, δέχου καὶ με τοιοῦτον ὄντα θνητόν. V այլադդ. „Pro bene, Juppiter, quam bona res est ignoratio metuendorum!“) Այս (ՄԿ) հատածն ամենեւին չունին BC:

15. (III, 31—32=ՄԿԱ—ՄՀԱ:) Այս մասը կը նկարագրէ Աղեքսանդրի թունաւորութիւնը պարագաները: Բնագիրը շատ այլայլութիւն ունին: V մեծամեծ կտորներ չունի. BC երկար յաւելուածներ, իսկ ՄԿԶ—ՄԿԸ ունի միայն A:

ՄԿԱ, 172, 16 “յամբաւ ց-մ-+” եւն կտորին համար՝ տես վերը՝ էջ 195: էջ 172, 27 Աղեքսանդրի տրուելի թոյնին համար կ'ըսուի. “Բերեալ զբ-+...-ի-ն գեղն՝ զորոյ զօրութիւնն գիտէր թէ յոյժ գժնդակ է, եւ արկեալ ի ջր-յ (°) զէշ-մ-նի (°) [այլք՝ “ի ջորոյ” եւ “գեղ յամանի” եւն] խարշեալ առ կարել ողջ պահել զբազմութիւն գեղոյն:” ABCV այսպիսի մանրամասնութիւնք չուն-

նոյնպէս AB. C “Անտիդոս” կ’ըսէ, զոր M “Ան-
տիգոնոս” կ’ուզէ: “Պեւկաղաւոս” գեղջուկին (177,
16) անունն ունի միայն A: “Պեւկաւոս” (Πευχῶος.)

16. (III, 33=ՄՀԲ—ՄՀԴ:) Այս մասն է Աղեքսան-
դրի կտակն, որ կարեւոր կտոր մըն է: BC ամենեւին
չունին այս մասն, այլ միայն AV. որոնք ընթերցուածոց
անհաւատալի տարբերութիւններ ունին:

Կտակն A շատ թերի պահած է. աղաւաղ
է նաեւ Հ, համառօտ է V, որ ուրիշ տեղ դրեր
է զայն: BC չունին. այլ միայն կը յիշեցնեն՝ թէ
Աղեքսանդր հրամայեց, որ եթէ արու ծնանի Հռոք-
սիանէ՝ թագաւոր դնեն, իսկ թէ էդ՝ զով կ’ուզեն
զայն ընտրեն. ապա կ’անցնին Աղեքսանդրի մահուան
ժամուն երկնից երեւոյթները, աստղ երեւեալն
եւն նկարագրելու: A կտակը կը սկսի նոր վերնա-
գրով մը՝ Διαθήκη Ἀλεξάνδρου. — Էջ 178, 31
Թեբացւոց տրուելի քանքարներն 300 են ըստ Հ,
ըստ A 305. պատերազմական նաւաց թիւը՝ զոր 40
կ’ըսէ Հ, թերի է A բնագրին մէջ. իսկ Եգիպտոսէ
տրուելի ցորենի չափը Հ “գրիւսերկուս քիւ-ր” կ’ըսէ,
A միայն 2000: — Էջ 179, 4 “Իսկ Պտղոմէոս”
կտորէն յառաջ A կը դնէ քանի մը տող՝ բաժա-
նուժ տէրութեան Արատերեայ, Պտղոմէոսի, Պեր-
դիկիայ, Անտիգոնեայ եւ Ողկիասի մէջ: Այս մասն
աւելորդ էր Է-ն-Է-ն է հոս, զոր իրաւամբք չունի Հ:
— Կտակն ի սկզբանէ մինչեւ 179, 10 (ամբողջ
ՄՀԲ) չունի V, այլ կը սկսի յաջորդով՝ ՄՀԳ:
— ՄՀԳ, 179, 21 “Իսկ այն՝ որ ընտրեալն լիցի
(թագաւոր), պահեսցէ զԱրքի-ն-ն իշխանութիւնն,
եւ հարկ տայցեն Մակեդոնացիք Արքի-ն-ն հանդերձ
թագաւորաւն ըզկարգեալ սովորականս. եւ առան-
ձինն եղիցի Ոլիմպիադայ մօրն Աղեքսանդրի բնակել
ի Հռովդոսէ Բէ-ն-Վի-ն-ն:” A թերի է հոս. ‘Ο
δὲ αἰρεθεῖς, διαφουλαττέτω τὴν . . . αὐτὸν ἀρχὴν,
καὶ συντελείτωσιν Μακεδόνες ἀργ . . . μετὰ τοῦ
βασιλέως τὰ νομιζόμενα. ἐ . . . ἔσται Ὀλυμπιάδι

τῇ μητρὶ Ἀλεξάνδρου κατοικεῖν ἐν Ῥόδῳ, ἐὰν
Ῥόδιοι συνδοχήσωσιν. *արեմն* “*Բէկ-ի-Գ-Գ-Գ*”
անհետեւ *բառն* *աղաւաղու* *թիւն* *է* *փիւ*. “*Թէ*
Հ-ՈՒ-Աղ-Գ-Գ *ի-Վ+ ի-ԳԵՆ*”

ՄՀԴ, 179, 30 “Աիւանէ” անուան վրայ տես էջ 197: — Այս տեղ Հ պահպանումը մեծ, վասն զի AV ուրիշ շատ մը կարգադրութիւններ ալ ունին. այսպէս թէ Լիւսիմաքոս ըլլայ պետ թրակիոյ եւ իւր կինը Թեսաղոնիկիա դուստր Փիլիպպոսի. Հեղեոպոնտեայ պետ ըլլայ Լէոնատոս (անուանքս աղաւաղած են յԱ. V Փիլիստաս կ’անուանէ պետը), որուն կին կը տրուի Ողկեայ Աղէոնիկէ քոյրը: Եւմենէս կ’առնու Պափղագոնիա եւ Գամիրք. կղզիներն անկախ կ’ըլլան, որոնց խնամածու կ’ըլլան Հռոքացիք (V չունի վերջինս.) Անտիգոնոս կ’առնու Պամփիլիա, Աիլիկիա եւ Աարիա (միայն վերջինս կը յիշէ V, որ կը յաւելու՝ թէ Ասսանդրոս ալ Բէովտիան կը ժառանգէ, եւ ասոնց աւագ պետը կ’ըլլայ Անտիպատրոս:) Սելեւկոս կ’ըլլայ տէր Բաբելոնի եւ շրջակայից եւ Մելէագրոս՝ Փիւնիկիոյ եւ Աղեօսուրի եւն: Հոս կու գայ Պտղոմէոսի յիշատակութիւնը, զոր ունի նաեւ Հ (179, 31:) — Էջ 179, 31—180, 2 տարբերութիւնը մեծ է: Հ “Եգիպտոսի” պետ կ’ըսէ զՊտղոմէոս, AV Պերդիկկաս կ’ըսեն նոյնին տէրն (Հմմտ. Հ էջ 180, 15), ու զՊտղոմէոս՝ “Լիբիոյ”, Բաբելոնական աշխարհէն անդին եղող երկրին հայր “Պերդիկաս” կը դնէ տէր եւ անոր կին՝ զՀռքսիանէ, ուր AV “Փանակրատէս” կը կոչեն վերջինս, որուն տրուեցաւ Հռքսիանէ: — Էջ 180, 4 եւն Աղեքսանդրի դագաղն 200 քանքար սակի պիտի կշռէր (= A), ուր V “Վէյ տաղանդ” կ’ըսէ. իսկ Մակեդոնացւոց ծեր զինուորաց տրուելիքը Հ անորոշ կը թողու “իւրաքանչիւր ինչս ըստ արժանւոյ” գրելով. հոս A “Երեք տաղանդ” կ’որոշէ, (V:tria milia drachmarum.) AV շեն յիշեր Աթէնքի տրուելիք “տեառ եւ սակի

աթոռ Աթենայ, որ ի գեղեցիկն ի վեր ի կուսանոցն, (180, 8—10) — էջ 180, 10 Աղեքսանդրի սպառազինութիւնը “Արգոս” պիտի երթայ (= V), այլ A “Եգաս” (Αἶγας, զոր Հ “Այծք” թարգմանած էր.) նոյն քաղաքին տրուելիք 150 քանքարը չունի A (որ անընթեռնելի է հոս), իսկ V միայն 50 կ’ըսէ: AV կը յաւելուն նաեւ որ Միլեսացւոց ալ 108 (V:150) տաղանդ տրուի եւն. ինչպէս նաեւ Աղեքսանդրիայի յիշատակութեան ատեն (180, 15—20) սահմաններ կը դրուին տօնախմբութեանց եւ քրմապետին նկատմամբ, զորոնք չունի հոս Հ:

Էջ 180, 22 “Պիթոն” անուանտեղ A: Πῶρον կ’ըսէ, V: Apocronum, զոր Հ առքսիանէի հօրեղբայր կը դնէ. բայց AZ հօրեղբօր անունը կը դնեն “Ոքսիդարկէս” (A: Ὀξύδραχην), որուն իշխանութեան տակ կը դրուի բոս Հ “Պարպլէնէսագ” աշխարհը, (A է՝ ἐπὶ δαλιδῶν, զոր M Παροπαμίσφ կը գրէ.) Փիլիպպոսի կը տրուի “Արաքսփսիա (A: Δραχουσίαν, զոր M Ἀραχωσίαν կ’ուղղէ. V: Racusiam . . . regionem), Բաղարիա եւ “Հուշանդան” (V: Susiam, A: Σουσιανήν, զոր M կ’ուղղէ Σογδιανήν ոչ նման հայոյն:) — Հայր “Հուշանաստան” անուան կը կցէ (180, 26) “եւ զՊարթեւաց աշխարհն զառ ի հարաւոյ կոյս” խօսք մ’առանց անուան: AV կը յաւելուն բաց ի Պարթեւաց աշխարհէն (A: παρουδίαν, զոր M կ’ուղղէ Παρθυαίαν, V չի յիշեր զայս) նաեւ Հիւրկանիան (A: Συρταμίαν կը գրէ, զոր կ’ուղղէ M Ὑρχανίαν = V), որոնց վրայ տէր կը դրուի Ատրափերնէս (A: Ἀτραφέρονην, V: . . . Atraphernae. M զA կ’ուղղէ Φραταφερνῆ.) Կարմանայ (A: καρδανίαν, M Καρμανίαν) վրայ տէր կը դրուի Տղիպողեմոս, (զոր V չի յիշեր), եւ Պարսից՝ Պեւկեստէս. A միայն կը յաւելուն որ Մարաց վրայ ալ Ոքսիւնտոս (A: Ὀξύντην, M: Ὀξύδατην) եղաւ: Հ չունի զասոնք: — Էջ 180, 27 “Ի

Աիւրիա, պէտք է “Իլիւրիայ” կարդալ (*A: τῆς Ἰλλυ-
ρίδος*), որուն արքայն էր “Ոկղիաս” (*A: ... Ὀλκίαν*,
V: Orciam.) — ՄՀԴ հատածին վերջը Հ քանի
մը տող թերի ունի. (հմտ. էջ 181, Ծ. 1:) Կտակը
կը լմնայ V բնագրի մէջ այս խօսքով *Haec
quidem summa voluntatis Alexandri est acceptio.*
Իսկ A կտակ լմնաւուն կից կը գնէ անմիջապէս ա-
մենավերջին կտորը՝ ՄԶԵ:

17. (III, 33—35=ՄՀԵ—ՄԶԶ:) Այս վերջին մասն,
ուր Աղեքսանդրի մասն ու թաղումը կը պատմուի, շատ
այլալուծիւն կրած է քննարաց մէջ: A, ինչպէս ըսինք,
չունի ՄՀԵ—ՄԶԴ (181, 6—185, 24) հատածները. BC
երկար յաւելուածներուն փոխարէն քաց կը թողուն
ՄՀԵ—ՄԶ հատածները. նոյնպէս V.

ՄՀԵ, 181, 6: Այս տեղ L ունի այն նա-
մակը, զոր միայն Համառօտք ունին: Տես վերը՝ էջ
168: — C, որ կտակը չունէր, հոս երկար յաւե-
լուած մ'ունի եւ կը պատմէ՝ թէ զուարակագլուխ
ձին եկաւ արտասուեց: Աղեքսանդր նամակ կը գրէ
մօր, որուն մէջ կը պատմէ իւր տեսած նորանշան
իրերը եւն: Նամակէն ետքը կը բաժնէ Աղեքսանդր
երկիրն իւր զօրավարաց, եւ երբ մահամերձ էր՝ կ'ըսէ
ողը մը (8 տող:) Երբ դեղատուն ներս կը մտնէ՝
զուարակագլուխ ձին կը մեռցընէ զայն: Այսպէսով
չունին ABCV ամբողջ թղթէ մ'աւելի, այսինքն՝
ՄՀԵ—ՄԶ հատածները էջ 181, 6—183, 25:) —
ՄԶԱ (183, 26 “Իսկ” — 184, 10) հատածն, որ
Աղեքսանդրի մահուն առթիւ օգոյ երեւոյթները
կը նկարագրէ, ունին BCV: V համեմատ AՀ շա-
րունակուելով մինչեւ ՄԿԶ, 174, 25, կը սկսի
ՄԶԱ, 184, 1—9 օդի երեւոյթները պատմել, ա-
սոր անմիջապէս կից կը յաջորդէ ՄԾԲ՝ Աղեքսան-
դրի թաղման խնդիրը եւ կը հասնի մինչեւ ՄԶԴ,
185, 25: Ասկէ ետքը կու գայ Կտակը (ՄՀԳ, 179,
11 — ՄՀԴ, 181, 5:) Ի վերջոյ կը դրուի վերջին
հատածը (էջ 185—186:) — ՄԶԲ, 184, 11 —

ՄԶԳ, 185, 25 հատածները՝ որ Աղեքսանդրի
[Թաղման մանրամասնութիւնքը կը բովանդակեն,
չունի A, այլ միայն BUV:

ՄԶԲ, 184, 17—23 Աղեքսանդրի Թաղման
համար տրուած պատգամն աղաւաղութեան օրինակ
կրնայ ըլլալ. BC շատ կարճ են, միայն V նման է
շատ տեղ հայոյն: Այս խնդրական կտորն է. (184,
18) “է քաղաք ի նիւ առ Ուիւնիւս յորձանսն,
(V: Urbs colitur Nili propter umbrosa fluenta.
ուստի “նիւա” աղաւաղութիւն է “նեղոս” անուան.)
հիւս քաղաք Թաղաւորական աւել քաղմափարթամ
մերձ ի յերկիրն Ամազոնեաց՝ անուն Մեմփիս. (Հ
հոս շատ խնդրական է. V: Aequoris in gremio,
cereali dives anona, Nomine Amazonidos quae
dicitur inclita Memphis. այսինքն՝ “ի միջի դաշ-
տին, քաղմափարթամ բերովք ցորենոյ” եւն) . . .
դինքն Թաղաւոր էղիւ-ր-ւ-ր խնդութեան պատ-
ճառ.” (V: cornigero genitus etc.) եւն: —
ՄԶԳ, որ Աղեքսանդրի մարմնով զմասուիլը կը
նկարագրէ, միայն Համառօտք ունին. տես վերը՝
էջ 141: “Մեղը ճիւղիւղ-իւն եւ հալուէ հիւս-թի-
իւն” ասութեանց վրայ՝ տես էջ 208 Ծ.: Ճիշդ
այս տողը՝ ուստի այն բառերու համապատասխանող
մասերը չունին BCV: Թէ Աղեքսանդրի մարմինը
դրուած էր “ի վերայ կառաց զ-ր-ւ-ր” (185, 3)
հայոյն սեպհական է. (յոյնը պարզ՝ ἐπὶ ἀμαξίαν
կ'ըսէ. V: vehiculoque regali.) նոյնպէս նաեւ “ի-
բրեւ հասին ի Պելւս-” նախադասութիւնը միայն V
ունի (ad Pelusium), իսկ “Դճ-ցիւ” կը նշանակէ
Մեմփիսի բնակիչք (οἱ Μεμφῖται). — ՄԶԳ, 185,
13 “եւ անդ” — 25 հատածը չունին հոս ABCV.
այլ սակայն այս կտորը AV ունէին ուրիշ տեղ՝ Ա-
ղեքսանդրի հիւս-իւն մէջ, եւ հոն պիտի էր Հ. (հմմտ.
ՄԶԳ, 180, 15—20. տես վերը՝ 265:) Միայն
խնդրական է (185, 19) քրմին համար ըսուածը՝
[Թէ պիտի առնու “ք-րմ-ր-իւն, որ է քանքար մի.”

յոյնը կ'ըսէ «*ωκευτε ιαμ ρουσι ιαμξ πωλιντ μρ.*»
(λαμβάνων ἐνιαύσιον τάλαντον. [թերեւս այս
τάλαντον բառէն «տարթորական» աղաւաղած է։)

ՄԶԵ, 185, 26 կը սկսին ամէն բնագիրը.
բայց դեռ սկիզբները (մինչեւ՝ 185, 33) ըսկ AV
ունին. BC կարճ խօսքով լմնցուցած են: Աղեք-
սանդրի 33 տարի ապրիլն (ABC՝ 32) եւ 18 տարե-
կան պատերազմելու սկսիլը (A:15 տարեկանէն կ'ը-
սէ. Հ համեմատ V բնագրի.) բայց հայոյն սեպհական
է ըսելը՝ թէ 7 տարի պատերազմեցաւ մինչեւ որ 25
տարւան եղաւ, ապա խաղաղ թագաւորեց 8 տարի.
ըստ A պատերազմեցաւ 17 տարի եւ 12 տարի խա-
ղաղ մնաց (= BC). V մինչեւ 25 երորդ տարին
պատերազմեցաւ կ'ըսէ (= Հ): Հ բնագիրն Աղեք-
սանդրի նուաճած ազգաց թիւը 22 բարբարոս
(= ABCV) եւ 12 հելլենական (BC:14, A:10,
V:16): — Էջ 186, 2—13 Աղեքսանդրի շինած
12 քաղաքաց անուները չունի B. իսկ ACV բաւա-
կան տարբերութիւն ունին: Այս կտորն՝ որ հայ
բնագրին աղաւաղմանց օրինակ կրնայ ըլլալ, այսպէս
է. Աղեքսանդր կանգնեց «զԱղեքսանդրիա որ է
շ--ւ-ի-ի-ի-ի յիշ շինեաց (Հ չունի սոյնը. հմմտ.
էջ 186, Ծ. 2. A: Ἀλεξάνδρεια τὴν ἐπὶ Βουχε-
φάλω ἱππῶ = V. այլ C իբր իններորդ. իսկ
հոս՝ Ἀλεξ. τὴν κατ' Ἀἴγυπτον = Հ, որ ա-
մենէն վերջը կը գնէ «զԱղեքսանդրիա զառ ի յԱ-
գիպոսս.» զոր A դարձեալ ունի ամենէն վերջը եւ
V այլուր.) զԱղեքսանդրիա զԱ--պ--ի--ն (C ունի միայն
իբրեւ երրորդ՝ Ἀλεξ. τὴν εἰς Κράτιστον δέλτοφ,
մինչ իբրեւ երկրորդ՝ Ἀλεξ. τὴν ἐν Ὀροπη οὖσαν
կ'ըսէ, զոր չունին ՀA, միայն V շատ ետքը Alexan-
dria apud Origala կ'ըսէ. V այս տեղ «Կատիսոն»
անուան տեղ Alexandria montuosa ունի.) զԱ-
ղեքսանդրիա զ'է Պ-ի-ւ-յ (A: Ἀλεξ. τὴν ἐπὶ Πώρω,
զոր C իբրեւ տասներորդ ունի, V: Al. apud Porum.)
զԸ-ւ-ի-ի-ի զԱղեքսանդրիա (միայն V: Al. apud

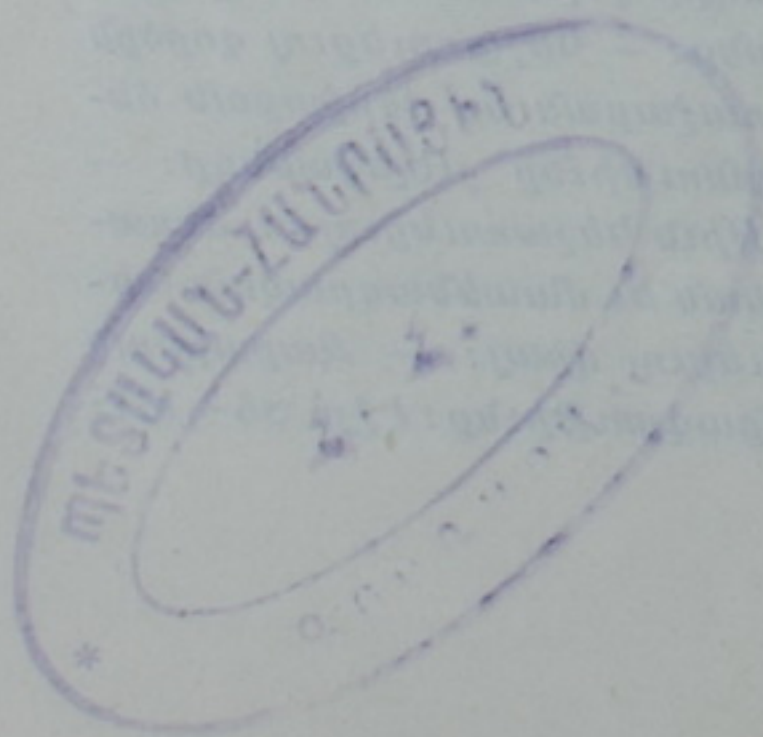
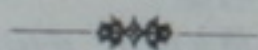
կը պակսի մնացեալը, որով հոս կը լինայ A. իսկ հոս BC: . . . *μηνὸς Ἀπριλλίου νεομηνία* կ'ըսեն:) V ամբողջ այս հատածին տեղ կ'ըսէ պարզապէս այս խօսքը. *Obitus autem ejus diem etiam nunc Alexandriae sacratissimum habent.* որ րոտ իմիջ կրնանք ըսել հայոյն այս խօսքին տեղն է. «Եւ կոչեաց զօրն զայն *Հռ-իւ-թ* (հմմտ. վերը՝ էջ 197) վասն զԱղեքսանդրոս որ մանուկ վախճանեցաւ.» (հմմտ. վերը՝ էջ 209 Ծ.:) Հայոյն մէջ այս խօսքէն ետքը միայն վերջաւորութիւն մը կայ. («Եւ այս է կատարումն . . . կենաց նորա եւ ծննդեանն եւ յառաջագիմութեան» եւն:) Իսկ BC կը յաւելուն թէ Աղեքսանդր 113դ ողոմպիադին վերջը մեռաւ, եւ թէ իւր մահուանէն մինչեւ Քրիստոսի ծնունդն անցաւ 324 տարի: — Ամենէն վերջը Օբնագրէն առեալ դրեր է M քանի մը տող ալ: Նախ հաշիւ մը կայ ժամանակագրական, որուն համեմատ՝ աշխարհքիս ստեղծմանէն մինչեւ Աղեքսանդրի մահն անցած է 5217 տարի, եւ անկէ մինչեւ Քրիստոսի մարդեղութիւնը՝ 299, ամբողջը՝ 5508 տարի: — Ասկէ ետքը կու գայ 27 տող ոտանաւոր մ'Աղեքսանդրի վրայ, եւ ի վերջոյ Յիշատակարան մը Օբնագրին, ուր Եւստատիոս անուն եկեղեցականը կ'իմացընէ՝ թէ գիրքը գրուած է 7075 թուին, այսինքն՝ 1567 Յ. Ք:

Յ Ա Ն Կ

1. Ստոյն-Կալիսթենեայ գիրքն ընդհանրապէս: — Ներածութիւն: — Մատենախօսական տեղեկութիւնք հայ թարգմանութեան: — Յոյն քնազրին նկատմամբ լոյս տեսած գրութիւնք: — Գրութեանս հեղինակը, ժամանակն եւ աղբիւրները: — Յոյն ձեռագրաց խմբերը եւ այլ թարգմանութիւնք Էջք՝ 1—19:
2. Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը նախքան ԺԳ դար: — Կեչառուեցւոյ գործքն եւ Սսոյ օրինակին ինդիորը: — Այլեւայլ ակնարկութիւնք Յովհ. Կաթողիկոսի, Շնորհալւոյ, Հեթմոյ եւն: — Գր. Մազիստրոս եւ Ասողիկ: — Թովմայ Արծրունւոյ հատակոտորք Էջք՝ 20—42:
3. Հայ թարգմանութեան նախնական օրինակը յԵ. դարուն եւ թարգմանիչը: — Ակնարկութիւնք Սեբէոսի: — Նոր գիտնոց կարծիք Խորենացւոյ եւ Կալիսթենեայ աղերսին վրայ: — Խորենացւոյ պահած հատակոտորք: — Տիգրանակերտի առումն եւ Գիտնոց կարծիք: — Խորենացի թարգմանիչ: — Թարգմանութեան ժամանակը եւ քնազրական խորհրդածութիւնք Էջք՝ 42—84:
4. Խ. Կեչառուեցւոյ եւ այլոց խմբագրութիւնք եւ յաւելումք: — Ձեռագիրք եւ Յիշատակարան Կեչառուեցւոյ: — Խնդիր կեչառուեան եւ զաքարեան խմբագրութեանց: — Կեչառուեցւոյ գործքն եւ վերնագիրք, յառաջաքան եւ վերջաքան ձեռագրաց: — Բարաոնութիւնք յԱղեքսանդր: — Ռոմանաւոր Պատմութիւն Կեչառուեցւոյ եւ ձեռագիրք: — Կենսագրական եւ մատենագրական տեղեկութիւնք Կեչառուեցւոյ վրայ: — Ջաքարեան եւ Գրիգորիսեան խմբագրութիւնք: Էջք՝ 85—137:

5. Հայկական ձեռագիրք եւ իրենց կրած այլայլութիւնք: — Ընդհանուր դիտողութիւնք: — Ընդարձակ օրինակք: — Երկբայականք: — Կրաւֆորթեան ձեռագիրք եւ Զաքարիա: — Համառօտ օրինակք: — Համառօտ օրինակաց ազդեցութիւնն հայ մատենագրութեան մէջ եւ այլեւայլ մանրավէպք Աղեքսանդրի վրայ: — Դիտողութիւն Էջք՝ 138—183:
6. Թարգմանութեան ներքին արժէքն ու լեզուն: — Յոյն քնագրի հետքեր, բառախաղք եւն: — Մանր փոփոխութիւնք թարգմանչին: — Բառական եւ ստորուկ թարգմանութիւնք: — Սխալմունք կամ շփոթութիւնք եւ խնդրականք: — Լեզու հայ թարգմանութեան. նորաքանութիւնք եւ յունախօսութիւնք: — Դոյզն նմանութիւնք լեզուի գրոցս եւ այլ քանի մը գրոց Էջք՝ 183—212:
7. Հայ քնագրին յոյն օրինակաց հետ ունեցած համեմատութիւնը: — Հետք կրկին խմբագրութեան ի հայ թարգմանութեան: — Աղաւաղմունք Ե. դարու յոյն քնագրին: — Ընթերցման սխալմունք հայ քնագրին եւ այլ աղաւաղութիւնք: — Մանրամասն համեմատութիւն հայ թարգմանութեան յոյն քնագրին հետ. (§§ 1—17:) Էջք՝ 212—270:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.Ը ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ
ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՈՅՆ ֆր. 1.25
- Բ. ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԶԱՐ-
ՄԻՆ ՏԻԻԶԵԱՆՑ ֆր. 1.—
- Գ. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ֆր. 1.25
- Դ. ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ՀԱՅԸ Ի ՊՈՒԸՈՎԻՆԱ ֆր. —.85
- Ե. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.Ը ՍՏՈՅՆ - ԿԱ-
ԼԻՍԹԵՆԵԱՅ ՎԱՐՈՒՑ ԱՂԵՔՍԱՆ-
ԴՐԻ ֆր. 3.—

